يۇنۇسجان ئىلى

XVIII-XVII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

يۇنۇسجان ئىلى

XVII - XVIII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

17～18世纪维吾尔族与准噶尔关系/尤努斯江·艾力著.
乌鲁木齐:新疆人民出版社,2001.12
ISBN 7-228-06836-X/K.974

Ⅰ.1… Ⅱ.尤…② Ⅲ.维吾尔族-民族关系-准噶尔-中国-17世纪～18世纪-维吾尔语(中国少数民族语言)
Ⅳ.①K281.5②K289

中国版本图书馆CIP数据核字(2001)第088132号

责任编辑 ：艾尼帕·阿布都拉
封面设计 ：艾克拜尔·萨里

17～18世纪维吾尔族与准噶尔关系(维吾尔文)

尤努斯江·艾力著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮编：830001)
新疆新华书店发行
乌鲁木齐华清科技印务有限公司印制
850×1168毫米 32开本 印张 9.875
2002年1月第1版 2002年1月第1次印刷
印数：1—3000

ISBN7-228-06836-X/K·974 定价:16.00元

ئاپتوردىن

نۆۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت تەتقىقاتلار تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بېسىپ ئۆتكەن ھەر خىل مۇرەككەپ كەچۈرمىشلىرى ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن مەلۇم بولۇۋاتىدۇ. بۇ بىر زور ياخشى ئىشلىنىش. ئەمما ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھازىرغىچە بېسىپ ئۆتكەن بۇ مۇساپىلىرىدا ئۇزۇنچە تارىخىي جەريانلار يوشۇرۇنغان بولۇپ، بەزىلىرى ئېنىق بولسا، بەزىلىرى مۇقەددەم بىرقانچە يۈز يىلقى ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى تارىخ سۇپىتىدە سىر بولۇپ تۇرماقتا.

ئۇقۇرمەنلەرگە سۇنۇلغان بۇ كىتاب تەتقىقاتچىلىرىمىز ھازىرغىچە ناھايىتى ئاز توختالغان، ئەجدادلىرىمىزنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى 100 يىللىق تارىخىي جەريانى بولۇپ، بۇ جەريان ئەجدادلىرىمىزنىڭ مېھنىتى بىلەن تولغان ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىغا ھەر خىل كەچۈرمىش ھەم تاللاشلارنى ئېلىپ كەلگەن جەريانىدۇر. ۋاقىت جەھەتتىن ئالغاندا، جۇڭغار خانلىقى قۇرۇلۇپ، ئانچە ئۇزاق بولمىغان 1655 ـ يىلىدىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كونتروللۇقىدىن ئۇزۇل ـ كېسىل قۇتۇلغان 1755 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاساسلىق يورۇتۇلىدىغان تارىخمۇ رۇس ئەلچىسى ۋايكوۋ 1655 ـ يىلى خەۋەر قىلغان، جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەلۇم كۆلەمگە ئىگە دېھقانچىلىق نۇقتىلىرىدا مۇھىم ئەمگەك كۈچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىن باشلىنىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن كۆپ رەسا-

زېھەرنى چەككەن بولسىمۇ، ئۇلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇشۇ زېمىنلاردىكى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قالىدى. بولۇپمۇ جۇڭغار خانلىقى 1680 - يىلى يەركەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى بىرمەھەل جۇڭغار خانلىقىغا تېخىمۇ باغلاندى، ئۇزلىرىنىڭ سەلتەنەت دەۋرلىرىنى ئاخىرلاشتۇردى. خاس مۇشۇ دەۋرنىڭ ئۆزىلا 70 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتى. دېمەك جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىقان ھۆكۈمرانلىقى ئاۋۇال تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، كېيىن ئۇنىڭغا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىمۇ قوشۇلۇپ، پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتى سۆرەپ كىرىلگەنىدى.

مەن جۇڭغار خانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ئائىت تېمىلار ئۈستىدە «جۇڭغار تارىخى» دەرسىنى ئۆتۈشكە باشلىغاندىن تارتىپ، تەتقىق يۈرگۈزۈشكە كىرىشكەندىم. ئايرىم تەتقىقات ماقالىلىرىمنى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغانىدىم، بەزى تېمىلارنى بولسا ئىزدىنىش ئاساسىدا داۋاملىق يازدىم. قىسقىسى، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا پۈت دەسسەپ تۇرۇش جەريانىنىڭ، ئۇزاق داۋام ئەتكەن تارىخىي قىسمىنى ئىكەنلىكى، بۇ قىستۇرمىنىڭ ئۇيغۇرلارغا يانداشىپلا كۆلەم جەھەتتە كېڭىيىپ بارغانلىقىنىمۇ تەتقىق قىلىپ كىتابقا كىرگۈزدۈم. ئاخىرىدا ماڭا بىلىم بەرگەن ئۇستازلىرىم بىلەن بۇ كىتابنى يېزىشىمغا كۆپتىن - كۆپ ئىلھام ۋە يارەدەم بەرگەن ئايالىم ھەنىپە ئابدۇللاغا رەھمەت ئېيتىمەن.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە
ئىنستىتوتى تارىخ فاكۇلتېتى

2000 - يىل 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئويراتلار ۋە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى... 1
1. ئويراتلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تۇركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ...1
2. ئويراتلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئالدى ـ كەيىنىدە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەتلىرى 13
3. بېشىبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئېلىبالىق شەھىرىگە كۆچۈشىگە دائىر ماتېرىياللارغا تولۇقلىما ...30
ئىككىنچى باب جۇڭغار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە يەركەن خانلىقى 44
1. ئويراتلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە جۇڭغار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 44
2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتىلغان سىياسىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى..... 64
ئۈچىنچى باب جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپان ۋە قۇمۇل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 79
1. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇچقا كۆچۈشىگە ئائىت مەسىلىلەر 79
2. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلغا قارىتىلغان كېڭەيمىچىلىكى ۋە قۇمۇل خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى..... 129
تۆتىنچى باب جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ

جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارانتان
ھۆكۈمرانلىقى..... 155
1. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى
ئۇيغۇرلارغا قارانتان ھۆكۈمرانلىقى قوشۇمچە
تارانچى نامى ھەققىدە..... 155
2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا
يۇرۇش قىلىشى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنقەرز
بولۇشى 187
3. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى
ئۇيغۇرلارغا قارانتان باشقۇرۇش شەكلى ۋە
ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى 207
بەشىنچى باب جۇڭغار خانلىقىنىڭ كورلا ۋە قارا
شەھەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 227
1. جۇڭغار خانلىقى ۋە كورلا 227
2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ قارا شەھەر بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلار ئېلىپ كەلگەن تەسىر245
ئالتىنچى باب ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرەشلىرى
ۋە جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى 269
1. كۈرەشنىڭ باش - ئاخىرى ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىرىدە كۆرۈلگەن ئۇچ خىل ئەھۋال..... 269
2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ۋە ئۇيغۇر
جەمئىيىتىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى 292

بىرىنچى باب

ئويراتلار ۋە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى

1. ئويراتلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇ-شىغا تەللۇق خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئويراتلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي چېگرىلىرىدا ياشىغان موڭغۇل مىللىتى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى شىنجاڭ ۋە چىڭخەيدىكى موڭغۇللار بىلەن گەنسۇ ۋە ئىچكى موڭغۇلدىكى موڭغۇللارنىڭ بىر قىسمى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. ھالبۇكى ئويراتلارنىڭ يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەينىدە بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي جەريانلىرى، ئۇلارنىڭ شەرقىي موڭغۇللار (خالخا موڭغۇللىرى) دىن پەرقلىنىدىغان ئايرىم تارىخىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. شۇ سەۋەبلىك دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى موڭغۇلشۇناسلار، ئويرات تارىخىغا، موڭغۇلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى قاتارىدا ئەھمىيەت بېرىپ گەنىدى. گەرچە بىر قاتار ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىسى، ھازىرغىچە تولۇق ھەل قىلىنغىنى يوق. يەنە كېلىپ بۇ ھەقتىكى قاراشلار ھەر خىل بولۇپ، تېخى بىرلىككە كېلىنگەن يەكۈن ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى.

ئويراتلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى پىكىرلەرنى يىغىنچاقلىغاندا، ئويراتلار تۈركلەردىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش خېلى كۆپ نىسبەتنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، ھەممىدىن بۇرۇن «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ئوتتۇرىغا

قويۇلغاندى. ئۇنىڭدا «خەن دەۋرىدە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلىشىپ، ھونلار بىلەن چېگرىلىنىپ، جەنۇبتا شەھەر قەلئە بەگلىكلىرىگە يېقىن جايدا تۇرغان ئۇسۇنلار يەنى ھازىرقى جۇڭغار قەبىلىسىدۇر. كېيىن شەرق ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنۈگەن تۇركىلەر ئۇسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانلىرىنى ئىگىلىگەن، بۇ بولسا ھازىرقى جۇڭغارىيەدۇر»① دېيىلگەن. دېڭ چېەن يازغان «چەت ئەللەر ھەققىدىكى قىسسەلەر ئۇستىدە تەھسىل» دە ئويراتلارنى «ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى خەن دەۋرىدىكى خاككەسلەردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلار تاڭ دەۋرىدە قىرقىز، يۇەن دەۋرىدە قىرغىز دەپ ئاتالغانىدى. ئويراتلار قىرغىزلارنىڭ ئايرىم بىر جەمەتى ھېسابلىنىدۇ» ② دېيىلگەن. ياپونىيەلىك شىۇ زوجياۋرۇ يازغان «غەربىي موڭغۇللارنىڭ قوۋملىرى توغرىسىدا تەھسىل» دە «ئېلۇتلار بىلەن ئويراتلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۇرك ئىرقىدىن، ھالبۇكى ئويراتلار بولسا ئېلۇت نەسلىدىن ئەمەس. ئېلۇت سۆزى ئۇلۇغ تاغنىڭ نامىدىن ئۆزگىرىپ كېلىپ چىققان، نايمانلارنىڭ سەككىز قەبىلىسىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ»③ دېيىلگەن. ۋۇچىيۇ يازغان «ئويراتلار كىم» ناملىق ماقالىدە «ئويراتلارنىڭ ئەجدادلىرى تۇركىلەردىن بولغان قورىقانلاردۇر» ④ دېيىلگەن. ۋاڭ جىنبا يازغان «تورغۇتلار بىلەن دۆربىتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى» ناملىق ماقالىدە «ئېلۇت دېگەن بۇ نام ئۇلۇغ تاغنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان، ئەسلى نايمانلارنىڭ سەككىز قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن يات قوۋملار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، زېمىن دائىرىسى كېڭەيگەچكە، ئېلۇت دېگەن نام بىلەن ئاتالغانىدى» ⑤ دېيىلگەن. روسىيىلىك شەرقشۇناس ئارستوۋ يازغان «غەربىي تەڭرى تاغدىكى ئۇسۇن ۋە قارا قىرغىزلار» دا «XIII - XIV ئەسىرلەردىكى قالماقلار ئورمان كىشىلىرى گەۋدىسى بىلەن موڭغۇل ۋە موڭغۇللاشقان تۇرك ئۇرۇق، جەمەتلىرىدىن تەشكىل تاپقان. قۇبلاي ۋە

ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، بۇ موڭغۇللار ۋە موڭغۇللاشقان تۈرك ئۇرۇق جەمەتلىرى موڭغۇللارنىڭ غەرب تەرەپتىكى چېگرىسىدىكى قوشۇن ۋە ئاھالىلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى» ⑥ دېيىلگەن. فرانسىيىلىك شەرقشۇناس پىللىئوت يازغان «قالماق تارىخىغا باھا ۋە ئىزاھ»دا «ئىلگىرى يانداروۋ Oi — Arat دېگەننىڭ مەنىسىنى ئورمان كىشىلىرى دەپ پەرەز قىلغانىدى؛ شۇڭا Oirat دېگەن سۆز تۈرك يېزىقىدىكى — Agh c Ari (ئورمان كىشىلىرى دېگەن مەنىدە) بىلەن مەنداش سۆز بولۇشى مۇمكىن. مۇسۇلمان تارىخچىلىرى بۇنى پىششىق بىلمەيدۇ. خوۋست ئويراتلار بىلەن قوڭغۇراتلارنى باغلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەنىدى، بۇنى ئالدىراپ رەت قىلىشقا بولمايدۇ. خاتىرىمدە قېلىشچە رامستەد ئەپەندىمۇ بىر خىل تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئويراتلار بىلەن ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئىككى مىللەتنىڭ ئېتنىك نامى ئۇستىدە لۇغەتشۇناسلىق جەھەتتىن سىلىشتۇرۇش ئېلىپ بارغانىدى. بۇ ئاخىرقى بىر خىل پەرەزنىڭ مەلۇم دەرىجىدە بىرىنچى خىلدىكىسىگە ماس كېلىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مېنىڭچە مۇمكىنچىلىكىمۇ ئىنتايىن زور» ⑦ دەپ كۆرسەتكەنىدى. دېمەك، ئويراتلار تۈركلەردىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش ئاساسەن يۇقىرىدىكى بىرقانچە خىل ماتېرىيالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، گەرچە ئۇنىڭدا ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ئۇسۇن، قىرغىز، قورىقان، نايمانلاردىن كېلىپ چىققان ۋە ئورمان كىشىلىرى گەۋدىسى بىلەن موڭغۇل ۋە موڭغۇللاشقان تۈرك ئۇرۇق جەمەتلىرىدىن تەشكىل تاپقان دەپ، ئېتنىك نامى فونېتىكا جەھەتتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك نامىغا يېقىن دەپ قارالغان بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، يەنىلا ئويراتلارنىڭ ئەجداد-لىرىنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگەندىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

لېكىن يۇقىرىدىكى ماتېرىياللارنى تارىخشۇناسلىق نۇقتىسى-

دىن تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغاندا، ئويراتلار تۈركلەردىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراشنى ئالدىراپ دەلىللەشكە بولمايدۇ. راشىدىن- نىڭ ئويراتلار توغرىسىدىكى بىرقەدەر بالدۇرقى بايانلىرىغا ئا- ساسلانغاندا، «گەرچە ئۇلارنىڭ تىلى موڭغۇل تىلى بولسىمۇ، باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرىغا قارىغاندا سەل - پەل پەرق قىلاتتى. مەسىلەن، باشقا موڭغۇللار پىچاقنى كېتۈ- كدىخ (kituqeh) دەيدۇ، ھالبۇكى ئۇلار بولسا مۇدا- گەخ (mudageh) دەيدۇ، ئۇلاردا بۇ خىلدىكى سۆزلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى.» ⑧ مانا بۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك تەرەپ بولۇپ، ئايرىم ئويرات تارىخ تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن «شۇڭا موڭغۇل تىلىدىن پەرق قىلاتتى، ئەمما بۇ شۇڭە جەھەت- تىكى پەرق ئىدى» ⑨ دەپ قارالغانىدى. بۇنداق قاراش ماھىيەتتە ئويراتلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا داۋاملىق گۇماني قاراشتا بولۇش بولۇپ، بۇنىڭدا يەنىلا ئويراتلارنىڭ ئۆزلىرى ھەققىدە ئېيتقانلە- رىغا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر.

تورغۇتلاردىن كېلىپ چىققان گاباڭ شىراب بىلەن خوشۇت- لاردىن كېلىپ چىققان باتۇر ئۇباش تۇمىن تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم يېزىلغان «تۆت ئويرات تارىخى» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاند- ا «قەدىمكى دەۋردە ئادەمزات ئاياغ باسمىغان كەڭ دالىدا ئامنى ۋە دومنى دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى ئادەم بار ئىكەن. ئامنىنىڭ ئون ئوغلى جۇڭغار قوۋمىنى، دومنىنىڭ تۆت ئوغلى دۆربىتلەر- نىڭ قوۋملىرىنى شەكىللەندۈرگەنىكەن. ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئون ئوغلى بار ئىكەن. كېيىن نوپۇسى تېخىمۇ ئاۋۇپتۇ، ئۇلار- نىڭ ئارىسىدىكى بىر ئوۋچى ئورمانلىقتىن بىر تۈپ دەرەخنىڭ تۈۋىدە ياتقان بىر ئوغۇل بالىنى تېپىۋالغانىكەن. ئۇ دەرەخنىڭ شەكلى خۇددى كامالەكنىڭ دەستىسى (Chorga) دەك ئىكەن، ئوتتۇرىسىدىن سۇ تېمىپ بالىنى ئېمىتىپ تۇرغانىكەن، يېنىدا بولسا بىر ھۇۋقۇش قوغداپ تۇرغانىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ كاما-

لەكنىڭ شەكلىدىكى بۇ دەرەخ ئۇ بالىنىڭ ئانىسى، ھۈۋقۇش بولسا ئاتىسى دەپ رىۋايەت قىلىنىدىغان بولغان. ئوۋچى بالىنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىپ، ئۇنىڭغا «Chorgo» دەپ ئىسىم قويغان، ئۇلار بۇ بالىنى تەڭرىنىڭ جىيەنى دەپ قاراپ، چوڭ بولغاندىن كېيىن جۇڭغارلار بىلەن دۆربىتلەرنىڭ نويانى قىلىپ سايلىغان. كەن. «Chorgo» سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى «Chorqos» بولۇپ، كېيىن ئۇزۇك تاۋۇش «q» چۈشۈپ قېلىپ. « Choros » بولۇپ قالغان. بۇنىڭ بىلەن چوروس جۇڭغارلار بىلەن دۆربىت نويانلىرىنىڭ جەمەت نامىغا ئايلانغاندىكەن. » ⑩

ئويراتلارنىڭ ئارىسىدا تارقالغان بۇ ئەپسانە، رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگىنى، ئويراتلارنىڭ ئورمان ئىچىدە ياشاپ ئوۋچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان ۋاقىتتىن، ئۆز نويانلىرى (ئەمەلدارلىرى) پەيدا بولغانغا قەدەر بولغان تارىخىي جەريانىدىن ئىبارەتتۇر. ھالبۇكى تۆت ئويرات قەبىلىسى XVI ئەسىردە شەكىللەنگەن بولغاچقا، بۇ جەريانداا ئويراتلار ئۆزلىرىگە نۇرغۇن خەلق تەركىبلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەنىدى. مانا مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىدىكى ئەپسانىنى ئويراتلارنىڭ ئورمان ئىچىدە ياشىغان تەنها جەريانىدىن كۆرە، ئەتراپىدىكى خەلقلەرنىڭ ئويراتلارنىڭ تەركىبىگە خېلىدىن بۇرى تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغانلىقىنىڭ ئىنكاسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. «ئەپسانىدىكى مەلۇم دەرىجە سىرلىقلاشتۇرۇلغان، كېيىن كىشىلەر دەرەخنىڭ تۈۋىدىن ياكى ئوستىدىن تېپىۋالغان ئاشۇ بالىغا كەلسەك، ئۇمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ رىۋايەتلىرىدىكى ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى» ⑪. شۇڭا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئويراتلارنىڭ ئارىسىدا ئويراتلارنىڭ شەكىللىنىش توغرىسىدا يەنە كۆپلىگەن تارىخىي قىسسىلەر تارقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىدە كونا ئويرات سىستېمىسىنىڭ ئەزالىرى دەپ خويىت، باتۇت، تۈمەتلەرنى كۆرسەتكەنىدى. XVII ئەسىردىكى ئويرات يىلنامىسى

«ساراتوڭ» دا كۆرسىتىلىشىچە، خويىتلارنىڭ، ئاقساقاللىرى ئويراتلارنىڭ ئاقساقلىلى قۇدغا بېكىنىڭ ئىككى ئوغلى ئىنالچى بىلەن تورالچىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى، «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، دۆربىتلەر بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنىڭ جەمەتى چوڑ ۋۇس بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى بوخان بىلەن توخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى، بوخاندىن ئېسەنگىچە ئالتە ئەۋلاد ئۆتكەن بولۇپ، ئېسەننىڭ چوڭ ئوغلى بورۇناقال دۆربىتلەرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئېسىمۇت دارقانلىيان جۇڭغارلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىدى⑫. «موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى» گە ئاساسلانغاندا، خوشۇتلار چىڭگىزخاننىڭ ئىنىسى قابۇتۇ قاسارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇپ XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ شەرقىدىن ئۇچ ئويراتلارغا كېلىپ قوشۇلغاندى. توخان بىلەن ئېسەننىڭ دەۋرىدىكى ئۇجىيىتلارمۇ پەيدىنپەي خوشۇت دەپ ئاتالغانىدى⑬. دېمەك ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە پەقەت خوشۇتلارلا چىڭگىزخاننىڭ ئالتۇن ئۇرۇقى بىلەن بىۋاستە قانداش بولۇپ، جۇڭغار خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ئويرات ئىتتىپاقىدىكى ئورنى ئىزچىل يۇقىرى بولۇپ كەلگەندى. تورغۇتلار بولسا «ساراتوڭ» دا تامامەن باشقىچە بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار كېرەيت قەبىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يەنى كېرەيتلەرنىڭ ئاقساقلىلى ئونغان بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئونغان 1203 ـ يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى. «شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، كېرەيتلەر موڭغۇل قەبىلىسى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىپ، موڭغۇلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. ئۇنغاننىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولسا موڭغۇللارنىڭ تورغۇت قەبىلىسى ئىدى.» ⑭ ئومۇمەن يۇقىرىدىكى قىسمەن تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ئويراتلارنىڭ ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن تارىخىي قىسسىلەرگە ئاساس-

لانغاندا، ئويراتلار باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن يىراقراق جايدا ياشىغان ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭ تارىختىن بۇيان غەيرىي رەسمىي موڭغۇل خەلقلىرى ماكان تۇتۇپ كەلگەن جايلار ئىكەنلىكىدىن ئالغاندا، ئۇلارنى بىر بۈلۈم موڭغۇل تائىپىلىرىگە باشقا مىللەت تەركىبلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق XVI ئەسىرگە كەلگەندە شەكىللەنگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئەگەر- دە بۇ خىل پەرەز توغرا بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇلارنى شەرقىي موڭغۇللاردىن پەرقلەندۈرگەن ئاساسلىق ئامىلنىڭ، جۇغراپىيىلىك مۇھىتتىن سىرت، ئەتراپىدىكى خەلقلەر توپى بە- لەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ھەممىدىن مۇھىم بولسا كېرەك. بۇ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك تەرەپ بولۇپ، بۇنىڭغا بەزى موڭ- غۇلشۇناسلار خېلى بۇرۇنلا ئەھمىيەت بېرىپ، «لياۋ، جىن دەۋرلىرىگە كەلگەندە، موڭغۇل تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر ئاسا- سەن چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىغا تارقالغاندى، بىر بۈلۈم موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن بولغان ئورمان ئىچىدە ياشايدىغان كىشىلەر يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلارغا كې- لىپ، شۇ يەردىكى تۈرك قوۋملىرى بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاش- تى» ⑮ دەپ قارىغاندى.

دەرۋەقە ئەينى ۋاقىتتا يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى- دا نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەر ياشىغان بولۇپ، ئۇلار گەرچە «ئورمان كىشىلىرى» گە مەنسۇپ بولسىمۇ، باشقا يەرلىك خەلقلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغاندى. «جامىئوت تاۋارىخ» تىكى خاتىرىلەرگە ئاساس- لانغاندا، ئويراتلار ئەسلى «سىلىنگا دەرياسىنىڭ قىرغىقى» بە- لەن «بارغۇجىن دەپ ئاتىلىدىغان جاي ۋە ئۇنىڭ يىراق چەتلىرى» دە ئولتۇراقلاشقانىدى. يەنە شۇ «جامىئوت تاۋارىخ» تىكى خاتىرە- لەرگە ئاساسلانغاندا، ئويراتلار كېيىن كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئەسلى تۇ- مەتلەرنىڭ بۇرۇنقى ماكانلىرى ئىدى. چىڭگىزخان موڭغۇل ئې-

گىزلىكىدىكى قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن تىنىمسىز ئۇرۇش قىلىپ ياشايدىغان كىشىلەرگە قارىتاندا، ئويراتلار چىڭگىزخانلىق جوچى باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىغا ھەممىدىن بۇرۇن بەيئەت قىلغانىدى، بۇ ھال ئويراتلارنى موڭغۇللارنىڭ ئالتۇن ئۇرۇقى بىلەن يېقىنلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش بىلەن بىر-گە، ئۇلارنى يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلارغا ۋاستىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش شارائىتىغا ئېرىشتۈرگەنىدى. بۇ تارىخىي جەريان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دا بىرقەدەر ئەمەلىيەتكە كۆرسىتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«توشقان يىلى (مىلادىيە 1207 - يىلى) چىڭگىزخان جو-چىنى ئوڭ قانات قوشۇنلارنى ئېلىپ، ئورمان ئىچىدىكى كىشى-لەرنى بويسۇندۇرۇشقا، بوخانى يول باشلاپ مېڭىشقا بۇيرۇدى. ئويرات ئۇرۇقىدىن بولغان قۇدغا بېگ تۇمەن ئويراتلارنى ئېلىپ بەيئەت قىلىپ، ئويراتلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن جوچىغا يول باشلاپ، شىكشىت دېگەن جايغا باردى. ئويرات، بۇيرات، بار-غۇت، ئۇرسۇت، قاپقاناس، قاڭقاس، توباسىلارنىڭ ھەممىسى بەيئەت قىلدى. تۇمەن قىرغىزلارنىڭ ئارىسىغا يېتىپ بارغاندا، يادى ئىنال، ئالدىئار ۋە ئورابەگلەر بەيئەت قىلىپ، ئاق شۇڭقار، ئاق بوزئات، قارا بۇلغۇنلارنى ئېلىپ كېلىپ جوچى بىلەن كۆ-رۈشتى، سىبىر، قاسىدىم، بائىت، توخاس، ئانلاك، تۇئالاس، تاس، باجىنىت قاتارلىق ئورمانىنىڭ جەنۇبىدىكى كىشىلەر جوچى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىندى. قىرغىزلارنىڭ تۇمەن ۋە مىڭ بەگلىرى بىلەن ئورمان ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ كېيىن ئاق شۇڭقار، ئاق بوزئات، قارا بۇلغۇن قاتارلىق سوۋۇغا-سالاملارنى ئېلىپ، چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشتى. چىڭگىزخان ئويرات ئۇرۇقىدىن بولغان قۇدغا بېگىنىڭ ھەممىدىن ئاۋۋال بەي-ئەت قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، چايچايغان ئىسىملىك ئايالنى ئۇنىڭ ئوغلى ئىنالچىغا، جوچىنىڭ قىزى قۇلايخاننى ئىنالچىنىڭ

ئاكسى تورالچىغا ياتلىق قىلىپ بەردى.» ⑯

يۇقىرىدىكى خاتىرىدىن مەلۇمكى، ئويراتلار ئورمان كېشىلىرى دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەندە، ھەقىقەتەن ئۇلارنىڭ تەركىبى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، ئويراتلاردىن سىرت، ئۇرسۇت، قاپقاناس، قاڭقاس، توباسلارمۇ ئورمان ئىچىدە ياشىغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە توباسلار قەدىمدىن تارتىپ يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى ماكان قىلىپ كەلگەن دېگلىك ۋە تېلى قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر جۈملىسىدىن ئىدى. ئۇرسۇتلار بولسا سىبىر جوڭمىيەن گەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» بىلەن «سوڭ سۇلالىسى تارىخى» دا خەۋەر قىلىنغان «سوۋغات ئەۋەتكەن» ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا «مەھكىمە تەسىس قىلىنغان» ئۇسۇنلارنىڭ دەل ئۆزلىرى ئىدى⑰.

«جامىئوت تاۋارىخ» دا ئېيتىلىشىچە، تۇمەتلەرنىڭ بۇرۇنقى ماكانلىرى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سەككىز دەريا ۋادىسى بولۇپ، بۇ سەككىز دەريا — كۆك مۇرەن، ئۇكرى مۇرەن، ئۇخ مۇرەن، قارا ئۇسۇن، سانبىتۇن، ئاكار مۇرەن، چاغان مۇرەن، چۇرنىز مۇرەن قاتارلىق سەككىز دەريانى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قانقانا، كېم، ئېلان ئايماقلىرى، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مۇشۇ سەككىز دەريا ۋادىسىدا تەسىس قىلىنغانىدى. شۇنىڭدەك بۇ جايلارنى قەدىمدىن تارتىپ، غەيرىي رەسمىي موڭغۇل خەلقلىرى ماكان تۇتۇپ كەلگەنىدى. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە «كېم ئايمىقى دەريانىڭ نامىغا قويۇلغان بولۇپ، خانبالىقا بېرىش ئۈچۈن بىرقانچە مىڭ چاقىرىم يول كېتىدۇ. ئورنى قىرغىزلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بىلەن كېم دەرياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ۋە تاڭلۇ چوققىسىنىڭ شىمالىدا .....

ئاھالىلىرى نەچچە مىڭ تۈمەن موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» ⑱ دېگەن خاتىرە ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن ئويراتلار-نىڭ يەنىسەي دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا تۈركىي تىللىق خەلق-لەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى بىلەن ئۇلارنىڭ باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن پەرقلىنىدىغان پەرقىنىڭ دەل مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. چۈنكى چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە «موڭغۇللار-دىن سىرت، تۈركىي تىللىق خەلقلەرمۇ ئوخشاشلا ئۇنىڭ ئەمرى-گە بويسۇنۇپ» ⑲ ئۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەت قىلغانىدى.

ئومۇمەن ئويراتلار كېيىن دەريا ۋادىسىدىكى سەككىز دەريا رايونىدا ياشىغان مەزگىلدە، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇنلىغان تۈر-كىي تىللىق خەلقلەر بار ئىدى. «شىمالدا قىرغىزلار بىلەن قورىقانلار، جەنۇبىدا نايمانلار، شەرقىدە تۈمەتلەر بىلەن خۇالى ۋە بارغۇتلار بار ئىدى.» ⑳ بۇنىڭدىكى قورىقانلار موڭغۇل ئېگىز-لىكىدە تۈركلەردىن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلە جۈملىسىدىن بولۇپ، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغرافىيە تەز-كىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان كېيىن دەريا ئايمىقىدا ئويراتلار بىلەن بىرگە ئولتۇراقلاشقان نەچچە مىڭ تۈتۈن ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش، ئويراتلارغا ناھايىتى يېقىن جايلاردا ياشىغانىدى. روشەنكى بۇ ئويراتلارنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم تەركىبلەرنىڭ بىرى بو-لۇپ، ئويراتلار XVI ئەسىردە تۆت ئويرات قەبىلىسى بولۇپ شەكىل-لەنگەنگىچە، نۇرغۇنلىغان خەلق تەركىبلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغا-نىدى. شۇڭا كېيىنچە ئويراتلارنىڭ ئارىسىدا يەنە قىرغىزلار بە-لەن تۆلەنغۇتلارنىڭ ئويراتلارنىڭ تەركىبىنى شەكىللەندۈرگەن خەلقلەر توپىدىن ئىكەنلىكىگە ئائىت رىۋايەتمۇ تارقالغانىدى. «ئەمەلىيەتتە قىرغىزلار بىلەن قالماقلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئۆز-ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن دۆلەت زېمىن مۇناسىۋىتى بىلەن مىللىي مۇناسىۋىتىنى، يەنىسەي، ئېرتىش دەريا ۋادىسىدىكى تۈرك،

موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىكتە تىرىكچىلىك قىلغان ئەڭ دەسـ
لەپكى مەزگىلگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ، كېيىن بۇ قەبىلـ
لەرنىڭ بىر قىسمى ئويراتلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولسا يەنە بىر
قىسمى قىرغىزلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنىدى.» ㉑ مەسىلەن، «غەر-
بىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنىشىچە، ئوي-
راتلارنى تەشكىل قىلغان ئوتۇخلارنىڭ ئىچىدە تۆلەنغۇتلاردىن
تۆت زايسان، 4 مىڭ تۈتۈن، قىرغىزلاردىن تۆت زايسان، 4
مىڭ تۈتۈن بار ئىدى ㉒. بۈمۇ ماھىيەتتە ئوخشاشلا، ئويراتلارنىڭ
تەركىبىگە ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتـ
كەنلىكىنى، ئاساسلىقى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مۇئەييەن
دەرىجىدە رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىزاھلار:

①㉒ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 12 ـ، 29 ـ جىلد.

② دېگەن چەن «چەت ئەللەر ھەققىدىكى قىسسەلەر ئۇستىدە تەھسىل»، دۇرۇڭكۈن بەي سۇي چىن يازغان «غەربىي موڭغۇللارنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياـ تى 1986 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بەت.

③ شيۇزۇجيارۇ «غەربىي موڭغۇللارنىڭ قوۋملىرى توغرىسىدا تەھـ سىل»، «غەربىي موڭغۇللارنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» دا كەلتۈرۈلـ گەن نەقىل، 1 ـ بەت.

④ ۋۇچيۇ «ئويراتلار كىم»، «يەنجىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1941 ـ يىل، 3 ـ جىلد، 2 ـ سان.

⑤ ۋاڭ جىنبا «تورغۇتلار بىلەن دۇربىتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى»، «ھەقىقەت ئىلمىي ژۇرنىلى» 1943 ـ يىل 3 ـ جىلد، 2 ـ سان

⑥ ئارىستوۋ «غەربىي تەڭرى تېغىدىكى ئۇسۇن ۋە قارا قىرغىزلار» 10 ـ باب، 5 ـ بەت؛ ك. ئى. پېتروۋ يازغان «XIV—XV ئەسىرلەردىكى قىرغىزلار بىلەن ئويراتلارنىڭ مۇناسىۋىتى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» 3 ـ

توپلام، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى-
نىڭ مىللەتلەر تارىخى تەتقىقات ئىشخانىسىنىڭ غەربىي شىمال گۇرۇپپىسى
تۈزگەن.
⑦⑪ب. پىللىئوت «قالماق تارىخىغا ياھا ۋە ئىزاھ» جۇڭخۇا نەشرە-
ياتى 1994 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 21 ـ، 78 ـ بەت.
⑧ راشىدىن «جامىئوت تاۋارىخ» I توم، 1 ـ كىتاب سودا نەشرىياتى
1986 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 193 ـ بەت.
⑨⑮⑳ دۇرۇڭكۇن، بەي سۇيچىن «غەربىي موڭغۇللارنىڭ تارىخى
ئۇستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى
7 ـ، 3 ـ بەت.
⑩ گاباڭ شىراپ «تۆت ئويرات تارىخى»، باتۇر ئوباش تۈمىن «تۆت
ئويرات تارىخى»؛ «ئويراتلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا كەلتۈرۈلگەن نە-
قىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 1 ـ
كىتاب 6 ـ، 7 ـ بەت.
⑫ «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» 7 ـ،
10 ـ جىلد.
⑬ ساناڭ چىچىن «موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى» 5 ـ جىلد.
⑭ «موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» 1 ـ كىتاب، مىللەتلەر نەشرىيا-
تى 1991 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 15 ـ بەت.
⑯ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» 10 ـ جىلد، مىللەتلەر نەشرىيا-
تى 1992 ـ يىل قازاقچە نەشرى 206 ـ، 207 ـ بەت.
⑰ سېن جوڭمېيەن «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسىدىكى جۇغراپە-
يە ۋە يول ئاتلىقلىرىنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش» 2 ـ كىتاب، جۇڭخۇا
نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 365 ـ بەت.
⑱ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 63 ـ جىلد «جۇغراپىيە
تەزكىرىسى».
⑲ خۇڭست «موڭغۇل تارىخى» (HISTORY OF THE
MONGOLS) 1 ـ كىتاب 2 ـ قىسىم، تەيۈەن چىڭچۇن نەشرىيات ھەمكە-
دارلىق شىركىتى نەشر قىلغان نۇسخا، ئىنگلىزچە نەشرى، 591 ـ بەت.
㉑ ك. ئى. پېتروۋ «XIV—XV ئەسىرلەردىكى قىرغىزلار ھەققىدە ئويرات-
لارنىڭ مۇناسىۋىتى»، «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت تەرجىمە-
لەر مەجمۇئەسى» 3 ـ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن.

2. ئويراتلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئالدى ـ كەيىنىدە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى

ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى، ئەمەلىيەتتە ئويراتلارنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردا «قالماق» دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەنىدى. قالماق دېگەن نام ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىلىدۇ. تار مەنىدە XVII ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ۋولگا دەريا بويلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ، كېيىن شۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغان تورغۇت قەبىلىسىنىلا كۆرسىتىدۇ. كەڭ مەنىدە پۈتكۈل ئويرات مۇڭغۇللىرىنىڭ جۈڭغار، دۆربىت، تورغۇت، خوشۇت قاتارلىق تۆت چوڭ قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان تۈركىي خەلقلەر بۇ نامنى XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئويراتلار موغۇلىستان ① چېگرىلىرىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغاندا، قوللىنىشقا باشلىغانىدى. «شۇڭا قالماق دېگەن بۇ نامنى ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەمدە شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان باشقا خەلقلەرنىڭ ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان دەپ جەزملەشتۈرۈش مۇمكىن.» ②

بۇنداق قاراش نۆۋەتتە شەرقشۇناسلارنىڭ ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، غەرب ئالىملىرىنىڭ ئىچىدە قالماق دېگەن نام بەلكىم XV ئەسىردە تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا چىققان دېگۈچىلەر بار. برتشنېيدرنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «قالماق دېگەن نام ئاللىبۇرۇن ئىبنى ئەل فارادىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرۈلگەن بولۇپ، يەنى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى 1398 ـ يىلىدىن كېيىنكى ۋەقەلەردە چېلىنغىدۇ.» ③يىللىئوت «زەپەرنامە» دە تىلغا ئېلىنغان «تەيجى ئوغلان بىلەن قاغاننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇلۇغ

يۇرتتا بەزى ئىختىلاپلار يۈز بەرگەچكە، ئۇ قالماق (Qalmaq) لارنىڭ ئېلىدىن قېچىپ چىقىپ، بۇ جايغا كەلگەن» دېگەن سۆز توغرىسىدا توختىلىپ، «گەرچە پىدىس دې لاك رويىخنىڭ بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئېلىپ بارغان چۈشەندۈرۈشى ناھايىتى قىسقا چۈڭالچاق بولسىمۇ، ئەمما جەزمەن ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. كى، بۇ سۆزلەرگە چېتىشلىق بولغان ئاشۇ يىللاردا قالماق دېگەن بۇ نام ئاللىقاچان ئوتتۇرىغا چىقىپ بولغانىدى» ④ دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ ماھىيەتتە برتشنېيدر تەشەببۇس قىلغان قالماق دېگەن نامىنىڭ مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە 1398 ـ يىللار ئەتراپىدا ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئىدى. دېمەك غەرب ئالىملىرى مۇ قالماق دېگەن نامىنىڭ X IV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە X V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرىغا چىققانلىقى توغرىسىدا، ئاساسەن بىر چۈشەنچىگە كېلىپ بولغان بولۇپ، مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنى ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى پائالىيىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئارىخ بۆكەنىڭ قۇبلايخانغا قارشى قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە ئويرات قوشۇنلىرى بىلەن قىرغىز قوشۇنلىرى بار ئىدى. قۇبلايخان موڭغۇل دالاسىدە ئارىخ بۆكەنىڭ ئاشلىق ۋە قورال ـ ياراغ مەنبەسىنى ئۈزۈپ قويغاچقا، ئارىخ بۆكە ئاساسەن چاغاتاي ۋە ئوگىدايىنىڭ سۈيۈرغاتمىشى بازا قىلىپ تۇرۇپ، قۇبلايخانغا قارشى تۇرغانىدى، بىراق ئارىخ بۆكە چاغاتايىنىڭ قۇبلاي تەرىپىدىن يېڭىدىن تەيىنلىنىپ ئەۋەتىلگەن تەخت ۋارىسى ئابىشقۇننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چاغاتايىنىڭ يەنە بىر نەۋرىسى ئارغۇنى تەختكە چىقارغان بولسىمۇ، ئارغۇ ئۆزىنىڭ قۇبلايغا بولغان مايىللىقىنى بىلدۈرۈپ، چاغاتايىنىڭ سۈيۈرغاللىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. بارتولدنىڭ يازغانلىرىغا ئا-

ساسلانغاندا، «تاريدىن كۆپ ئۆتمەي، ئۇ تارىخ بۆكەگە قارشى ئاشكارا سوقۇش ئېلىپ بارغاندى. تارىخ بۆكە بۇ چاغلاردا قۇبلاي-نىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن موڭغۇلىيەدىن سىقىپ چىقىرىلغا-نىدى». «تارىخ بۆكەنىڭ ئەسكەرلىرى ئىلى ۋادىسىنىڭ مۇنبەت يەرلىرىدە نۇرغۇن بۇغدايىنى غەنىيمەت تالغاندى. ... خەلقنىڭ قولىدىن شۇنچىۋالا ئاشلىقنى تارتىۋېلىش بۇ جايلاردىكى ئاھالىلەر ئىچىدە ئاچارچىلىق پەيدا قىلغاندى. ... مۇشۇنداق ئەھۋال ئاس-تىدا، تارىخ بۆكەنىڭ رەھىمسىزلىكى ئۇچۇن ئۇنى ئوبدان كۆر-مەيدىغان ھەربىي باشلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى تارىخ بۆكەنى تاشلاپ كەتكەنىدى.» ⑤بۇنداق تاشلاپ كېتىش ئەھلىيەتتە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئويراتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قوشۇنلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى بولغاچقا، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا ئۇنى، ئويراتلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئالدىدىكى، تەڭ-رى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيەتنىڭ ئاساسىي بىر قەدەر بالدۇرقى خاتىرىلەرنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ. «بىراق ئۇلار ئەينى ۋاقىت-تا پەقەت تارىخ بۆكەنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى سۈپىتىدىلا غەربىي يۇرتتىكى بەزى ۋەقەلەرگە ئارىلاشقان بولغاچقا، يەنىلا مۇستەقىل سىياسىي كۈچ ئەمەس ئىدى» ⑥.

ئويراتلارنىڭ مۇستەقىل بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تەڭ-رى تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋاقتى، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى ئىدى. يەنى ئويراتلار XV ئەسىرنىڭ باش-لىرىدا بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ شىمالىدا پەيدا بولۇپ، جەنۇبتا قۇمۇل بىلەن چېگرىلانغاندى. بۇ دەل بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ تەختىگە خىزىر خوجىدىن كېيىن شەمئىي جاھاننىڭ سەلتەنەت سۈرگەن دەۋرى بولۇپ، زىلاتكىننىڭ تەنقىداتىغا ئاساسلانغاندا، ئويراتلار بىلەن شەرقىي موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى يۇز بەرگەنىدى. «شۇنىڭ

بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ئويراتلارنىڭ ۋاقتى، گۈللىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇرۇش يولى بىلەن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش قىيىن ئىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنىنىڭ غەربىي قىسىم چېگرىسىدا، موغۇلىستان خانىغا قارشى ئۇرۇش ئاللىقاچان قانات يايدۇرۇلغانىدى.» ⑦

«جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا كۆرسىتىلىشىچە، «بۇ مەزگىلدە شەرقىي موڭغۇللارنىڭ چوڭ فېئودالى ئارۇخداي تەيشى باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقتىن، 1408 ـ يىلى (يوڭلىنىڭ 6 ـ يىلى) گولىچنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بېشبالىقتىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بېن ياشىرنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، خان قىلىپ تىكلىگەنىدى» ⑧. زىلانكىن بېشبالىقتا يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەنى «1408 ـ يىلى ئويرات موڭغۇللىرى بېشبالىقنى ئىشغال قىلىۋالدى» ⑨دەپ كۆرسىتىدۇ. دېمەك XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئويراتلارنىڭ كۈچلىرى بىرمەھەل تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى بېشبالىق شەھىرىگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭدا بېشبالىق ئۇرۇن ياكى شەھەر نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى تارىخنامىلەردە «موغۇلىستان» دېگەن سۆز كۆپىنچە «بېشبالىق» دېگەن نامنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلگەنىدى. شۇڭا ئويراتلارنىڭ 1408 ـ يىلىدىكى، بېشبالىقنى ئىشغال قىلىۋېلىش ۋەقەسى، ھەرگىز ئۇلارنىڭ بېشبالىق ھاكىمىيىتىنى بويسۇندۇرغانلىقىدىن دېرەك بېرەيدۇ. بەلكى «بېشبالىق ئۆز ئىچىگە ئالغان لۇكچىن، قوچۇ، تۇرپان، قەشقەر، ئالمىلىق قاتارلىق ئورۇنلاردىكى سۇيۇرغال شەھەرلەر» ⑩ نىڭ بىرى بولغان بېشبالىق شەھىرىگىلا قارىتىلغانىدى.

دەرۋەقە ئويراتلار بېشبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئوتلاقلارنى قولغا چۈشۈرۈۋالغاندىن كېيىن، تەڭرى تېغىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنىمۇ ئىگىلەشكە باشلىغانىدى. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەي-

ـزۇك زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرلىرى» دە قۇمۇلنىڭ جۇغراپىيە-
لىك ئورنى توغرىسىدا توختىلىپ، «شىمالدىكى تاغ ئارقىلىق
ئويراتلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ يەردە
تىلغا ئېلىنغان قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تاغ تەڭرى تېغىنى كۆر-
سىتەتتى. بۇ خىل ئەھۋال مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر يازغان «تارى-
خىي رەشىدىيە» دىكى خاتىرىلەر بىلەنمۇ ئاساسەن ئوخشايدۇ.
مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئېلىبالىق (بېشبالىق) ھاكىمىيىتىنىڭ
1509 ـ يىلىدىن ئاۋۋالقى مەزگىلىدىكى چېگرىسىغا دائىر بايان-
دا: «بىزنىڭ بىلىشىمىزچە موغۇلىستاننىڭ ھازىرقى دائىرىسى-
نىڭ پەقەت يەتتە ـ سەككىز ئايلىق مۇساپە ئىكەنلىكىدۇر.
ئۇنىڭ شەرقتىكى چېگرىسى قالماقلارنىڭ ئېلى بىلەن چېگرىلىنى-
دۇ، يەنى باركۆل، ئېمىل ۋە ئېرتىشتا چېگرىلىنىدۇ؛ شىمال
تەرىپى كۆكچە دېڭىز، بوملىش ۋە قارا تال بىلەن تۇتۇشىدۇ؛
غەرب تەرىپى تۈركستان ۋە تاشكەنت بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇب
تەرىپى پەرغانە ئۆلكىسى، قەشقەر، ئاقسۇ، چالىش ۋە تۇرپان
قاتارلىق جايلار بىلەن تۇتۇشىدۇ» ⑪ دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن
ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى-
نىڭ XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن سەل ـ پەل كېيىن
بېشبالىق ئوتلىقىدىن سىرت، قۇمۇل، ئېرتىش ۋە ئېمىل دەريا
ۋادىلىرىغىچە يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئالاھازەل XV ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، ئويرات-
لار كۈچىيىشكە باشلىغانلىقتىن، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا تەڭرى
تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا قاراپ سىلجىغانىدى. بۇ ۋاقىت
دەل شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ زەئىپلىشىپ مەركىزىنى بېشبا-
لىقتىن غەربتىكى ئېلىبالىققا كۆچۈرۈپ، ئېلىبالىق ھاكىمىيىتىنى
قۇرغان ۋاقتى ئىدى. بىراق ئويراتلار تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا
ھەدەپ يېڭى زېمىنلارنى ئىگىلەشكە ئىنتىلىۋاتقان چاغدا، ئېلىبا-
لىق ھاكىمىيىتى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلىپ، ئويراتلار-

دىن مۇداپىئەلەنگۈدەك دەرمان توپلىۋالغاندى. شۇنداقتىمۇ ئويـ
راتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى تەسىرى يەنىلا كۈچلۈك
بولغانلىقتىن، ئېلبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ خانى ئۇۋەيسىنى قاتتىق
خاتىرجەمسىزلەندۈرگەنىدى. «تارىخىي رەشىدىيە» دىكى سۈلتان
ئۇۋەيسكە بېغىشلانغان بايانلارغا قارىغاندا، ئۇۋەيسخان بىلەن
ئويراتلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش بىرقەدەر كەسكىن ئېلىپ
بېرىلغان بولسىمۇ، ئۇۋەيس كۆپ قېتىم ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرى-
غانىدى:

«ئۇۋەيس تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىسلام دىنىغا قارىتا
ناھايىتى قىزغىن بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە باتۇرلۇقتا باشقىلاردىن
ئېشىپ چۈشەتتى. چۈنكى ئۇ موغۇللارنىڭ مۇسۇلمانلارغا ھۇجۇم
قىلىشىنى مەنئىي قىلدى، شۇڭا بىدئەتلەردىن بولغان قالماقلارغا
جازا يۈرۈش قىلىپ تۇراتتى؛ گەرچە ئۇ نۇرغۇن قېتىم ئوڭۇش-
سىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئىرادە-
سى قەتئىي بولغاچقا، جاھەت قىلىش نىيىتىدىن ھەرگىز ۋاز
كەچمەيتتى. ئۇ ئىككى نۆۋەت قالماقلار تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈ-
شۈپ قالغانىدى. بىرىنچى قېتىمقىسى مىڭلاق ئۇرۇشىدا بولۇپ،
ئەسىرگە چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن ئېسەن تەيشىنىڭ ئالدىغا يالاپ
ئېلىپ بېرىلغانىدى. ..... يەنە بىر قېتىم ئۇۋەيسخان موغۇلىس-
تانىنىڭ چېگرىسىدىكى كەبەك دېگەن جايدا ئېسەن تەيشى بىلەن
ئۇرۇش قىلىپ، ئوخشاشلا مەغلۇپ بولغانىدى. ..... سۈلتان
ئۇۋەيسخان ئېسەن تەيشى بىلەن تۇرپاننىڭ ئەتراپىدىمۇ ئۇرۇش
قىلغانىدى. ھەمدە ئوخشاشلا مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەنـ
دى. ئېسەن تەيشى ئۇۋەيسخان يالاپ ئېلىپ كېلىنگەندە، ئۇنىڭ-
غا: بۇ نۆۋەت سەن سىڭلىڭ مەختۇم خېنىمنى ماڭا ھەدىيە
قىلساڭ، مەن ئاندىن سېنى قويۇپ بېرىمەن دېگەنىدى. ئەينى
ۋاقىتتا پەقەت باشقا ئامال بولمىغاچقا، مەختۇم خېنىمنى ئۇنىڭغا
بەرگەندىن كېيىنلا، ئۇۋەيسخان ئاندىن ئەركىنلىككە ئېرىشكەن-

دى. ئادەتتىكى خاتىرىلەردە ئېيتىلىشچە، بۇ خان قالماقلار بىلەن جەمئىي 61 قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولۇپ، پەقەت بىرلا قېتىمقىسىدا غەلىبە قازىنىپ، قالغان قېتىمقىلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانىدى. » ⑫

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر يەتكۈزۈپ بەرگەن يۇقىرىدىكى خاتىرە، ئۇۇغۇرىستانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بولۇپ، ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان ئورۇن ۋە جاي ناملىرى ئويراتلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان پائالىيىتىنىڭ كېڭىيىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئويراتلارنىڭ XV ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا تاكى تەڭرى تېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلارغىچە ئىچكىرىلەپ بارغانلىقىنىڭ دەلىلى ئىدى. لېكىن شۇنىسى ئايانكى، بۇنىڭدا مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئۇۇغۇيىس بىلەن ئۇرۇش قىلغان ئويراتلارنىڭ ئاتامىنىنى ئېسەن تەيشى دەپ تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئويرات، قىرغىز ئىتتىپاقىنىڭ ئاقسالى قىلى ئېسەنتۇل ئىدى. مەيلى ئېسەن تەيشى ياكى قىرغىزلاردىن كېلىپ چىققان ئېسەنتۇل بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئالتاي تېغىدىن ھالقىپ ئۇتۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېسەنتۇلنىڭ قارىمىقىدىكى قوشۇنلارنىڭ تەركىبىدە ئويراتلاردىن سىرت، قىرغىز قوشۇنلىرىمۇ بار ئىدى. يەنە كېلىپ ئۇلار كۆپچىلىك ئويراتلارغا ئوخشاش كۆپ ئىلاھلىق شامانىزم ئېتىقادىدا تۇرۇپ قالغاچقا، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە ئويراتلاردىن پەرقلەندۇرۇلمەي، ئېسەن تەيشىنىڭ باشچىلىقىدىكى ئويراتلارنىڭ ئومۇمىي نامى بىلەن يۈرگۈزۈلگەنىدى. ئۇۇغۇيىسخانىنىڭ ئۆزىمۇ ئۇلارنىڭ بۇ خىلدىكى هالىتىنى بىراقلا قالماقلىق خۇسۇسىيەت دەپ بىلگەچكە، ئېسەنتۇل بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشنى باشتىن - ئاياغ قالماقلارغا قارشى «جاھەت» قىلىش دەپ ھېس قىلىۋالغاندەك قىلاتتى. ھەتتا

ئۇ بۇ خىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە، سىڭلىسى مەختۇم خېنىمنى ئېسىنتقۇلنىڭ ئوغلى ئامانسانجى تەيجىگە ياتلىق قىلغاندا، توينى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۆتكۈزۈشتە چىڭ تۇرغاندى. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بۇ ۋەقەنىمۇ ئۇۋۇيسخاننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى قاتاردا تىلغا ئېلىپ مۇنداق دېگەندى: «ئەسلىدە ئۇۋۇيسخان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قولغا چۈشۈپ قالغاندا، سىڭلىسى مەختۇم خېنىمنى بېرىش ھېسابىدا ئۆزبىنىڭ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغاندى، كېيىن ئېسەن تەيشى بۇ مەختۇم خېنىمنى ئاماسانجى تەيشىگە خوتۇنلۇققا بەردى، ئۇ ئامانسانجى تەيشىدىن ئىككى ئوغۇل بىر قىز پەرزەنت كۆردى. ئۇۋۇيسخان ئۆزبىنىڭ سىڭلىسىنى ياتلىق قىلىدىغان چاغدا، سىڭلىسىنىڭ ئېرىنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ، توينى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۆتكۈزدى. مەختۇم خېنىممۇ ئۆزبىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى پۈتۈنلەي مۇسۇلمان قىلغاندى، ئۇ ئۆزبىنىڭ ئىككى ئوغلىغا ئىبراھىم ئۆڭ ۋە ئىلياس دەپ ئىسىم قويدى ھەمدە مىرخالدىن بەردىنىڭ ئىسمىنى قىزىغا قادىر بەردى مىرزا دەپ ئۆزگەرتىپ قويدى.» ⑬ قىسقىسى، ئۇۋۇيسخان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىرىنىڭ ئىچىدە، ئويراتلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ھەر قېتىمدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇش بەدىلىگە ئۆتكۈزگەن قۇدىلىشىش ھەرىكىتى، ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ھۇجۇمىنى توسۇشتا مەلۇم رول ئوينىغاندى.

ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ تەختىگە 1439 ـ يىلى توخان تەيشىنىڭ ئوغلى ئېسەن تەيشى چىققاندىن كېيىن تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا داۋاملىق تەھدىت سالدى. ئۇۋۇيسخان ئۆزلۈپ، ئورنىغا ئىككىنچى ئوغلى ئېسەن بۇقاخان (1429 ـ 1462 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە چىققاندا، ئويراتلارنىڭ تەسىر كۈچى ئىسسىق كۆل ئەتراپىغىچە يېتىپ باردى.

بولۇپمۇ ئېسەن بۇقاخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىل-لەردە، دوغلات جەمەتىدىن كېلىپ چىققان ئەمىرلەر ئۆز ئالدىغا ھەربىر قىلغاچقا، ئويراتلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ئۈچۈن پۈر-سەت يارىتىپ بەرگەنىدى. مەسىلەن، خىزىر خوجىنىڭ تەختكە چىقىشىغا يار - يۆلەكتە بولغان خودايداتىنىڭ ئوغۇللىرى شۇنداق قىلغان بولۇپ، ئۇچىنچى ئوغلى «مىرھەق بەردى بەگچەك قال-ماقلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىسسىق كۆلنىڭ ئوتە-تۈرىسىدىكى بىر ئارالنىڭ قۇيى سۈيى دېگەن يېرىدە تۇردى ھەمدە بۇ جايغا قەلئە سېلىپ، بالا - چاقا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرغانىدى.» ⑭ دېمەك، ئويراتلار-نىڭ تەسىر كۈچى ئېسەن تەيشىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە داۋاملىق تەڭرى تېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلارغىچە كېڭەيگەنىدى.

1454 - يىلى ئويراتلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئېسەن تەيشىنىڭ ئۆلۈشى، ئىلبالىق ھاكىمىيىتى دائىرىسىدە ئۇۋۇشۇش خاندىن كېيىنكى نىسپىي مۇقىملىقنى پەيدا قىلىش بىلەن بىرگە، پەيدىن-پەي تۇرپاننى مەركەز قىلغان شەرقىي قىسىم بىلەن قەشقەرنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسمىنى شەكىللەندۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئويراتلار ئۆزلىرىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيىتىنى تارايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئېسەن بۇقاخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى دوست مۇھەممەدتىن كېيىن، 1472 - يىلى ئۇۋۇەيسخانىنىڭ چوڭ ئوغلى يۇنۇسخان موغۇلستانىنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالغانىدى. «ئەينى چاغدا قالماقلار يۇرتىغا قايتىپ كەتكەنلىكىتىن، موڭغۇلستان ئىگىسىز قالغانىدى، بۇنداق بىلەن يۇنۇسخان موڭغۇللارنى ئېلىپ ئۆزبېكنىڭ بۇرۇنقى ماكانىغا قايتىپ كەلگەنىدى..» ⑮ دېمەك يۇنۇسخاننىڭ دەۋرىدە ئويراتلار تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىن ئاساسەن چېكىنىپ چىققانىدى. بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، پۈتۈنلەي شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ دۆلەت كۈچىنىڭ ئېشىشى بىلەن مۇناسىۋەتە-

لىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئېسەن تەيشى ئۆلگەندىن كېيىنكى ئويراتلار دۇچ كەلگەن ئىجتىمائىي تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى: بارتولد «ئېسەننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئويراتلار-نىڭ شەرقىي تەرەپتىكى قۇدرىتى تۆۋەنلەشكە باشلىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە 200 يىل داۋامىدا قالماقلار ھەققىدە لام - جىم دېيىلمەيدۇ. مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە ئېسەننىڭ ئوغلى ئاماسانجى تەيجى ھەققىدە ۋە ئويراتلارنىڭ يەنە بىر رەھبىرى ئۆز تۆمۈر تەيجى توغرۇلۇق بايانلار يولۇقۇدۇ» ⑯ دەپ كۆرسىتىدۇ. ناھايىتى روشەنكى بۇنىڭدىكى ئاماسانجى تەيجى ئۇۋەيىسخاننىڭ سىكىلىسى مەختۇم خېنىمنى ئەمرىگە ئالغان ئېسەن قۇل ئوغلى ئاماساجى تەيشى بولۇپ، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئۇنىڭ زور بىر تۈركۈم قالماقلارغا باشچىلىق قىلىپ، موغۇلىستانغا قېچىپ كەلگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. پىللىئوتنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «ئۇلار ناھايىتى تېزلىكتىلا 1472- 1473 - يىللار ئارىلىقىدا ئۆزلىرىنىڭ يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتكەنىدى» ⑰ يەنى ئۇلار يۇنۇس-خان تەختكە چىققان مەزگىلدە موڭغۇل دالاسىغا قايتىپ كەتكەن ئاشۇ بىر تۈركۈم ئويراتلار بولۇشى مۇمكىن.

1454 - يىلى ئېسەن تەيشىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن ئويراتلاردىن بىر تۈركۈم ئاھالىلەرنىڭ باركۆل ۋە قۇمۇلغا كېلىپ پاناھلىنىشىدىن ئالغاندا، XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيىتى يەنىلا ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلاردا داۋاملاشقاچ تۇرغانىدى. شۇنىڭدەك ئومۇمىيۈزلۈك غەربكە كۆچكىچە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا چوڭ-راق بىرەر ھەرىكەت ئېلىپ بارالمىغانىدى. بۇ قارىماققا ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى تەسىرىنىڭ ئېسەن تەيشى ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئايرىم جايلاردا ئاۋۇالقىدەكلا مەۋجۇت-لۇقىنى بىلدۈرسىمۇ، «ئېسەننىڭ ئۆلۈشىگە ئەگىشىپ، ئويراتلار ئۆزلىرىنىڭ موڭغۇللارغا قاراتقان تەسىرىنى قايتا ساقلاپ

قالالمىغانىدى، ئۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ ئورتاق ئىشلىرىغا قاتنا-
شىشتىن ۋاز كېچىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيە-
تىنى ئەسلىدىكى سۈيۇرغاللىق زېمىن دائىرىسىدە چەكلەپ تۇر-
دى. مانا مۇشۇ سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، ئېسىنىڭ دەۋرىدىن قارا-
قۇللانىڭ دەۋرىگىچە بولغان 150 يىللىق مابەينىدە، ئويراتلارنىڭ
ئىچكى ئىشلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن ناھايىتى ئاز بىلىنگەن-
دى. » XVI⑱ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، رەس-
مىي رەۋىشتە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا قايتا ئېچ-
كىرىلەپ كىردى ۋە يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دەسلەپكى
تەكتى بولغان تۇرپان ھاكىمىيىتى بىلەن ئۆزلۈكسىز توقۇنۇش-
تى.

تۇرپان ھاكىمىيىتى — ئىلىبالىق ھاكىمىيىتى تۇرپان ۋە
قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئىككى تارماقتا ئايرىلغاندا ۋۇجۇدقا
كەلگەن بولۇپ، يۇنۇسخاننىڭ دەۋرىدىلا ئۇ تۇرپان ھۆكۈمرانى
«ئەلى سۇلتان» دېگەن نام بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان-
دى. 1487 ـ يىلى يۇنۇسخان تاشكەنتتە ئۆلگەندە، چوڭ ئوغلى
مۇھەممەد خان ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئىككىنچى
ئوغلى ئەخمەتخان 1478 ـ يىلىدىن باشلاپ تۇرپاننى ئىدارە قە-
لىشقا باشلاپ، پەيدىنپەي ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە كە-
رىشتى. بۇ ھەقتە «مىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمىنزۇڭ زامانىسىدىكى
ئوردا خاتىرىلىرى» دا «گەنسۇنىڭ باشبۇغ ئەمەلدارىنىڭ جويۇ
قاتارلىقلارغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، قۇمۇلنىڭ تۇتۇقبېگى خانزېنىڭ
مەلۇم قىلىشىچە، يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى سۇلتان ئەخمەت چالىش
قاتارلىق تۆت شەھەرنى قايتا ئىشغال قىلىۋالدى دەپ خەۋەر قىلە-
دى» ⑲ دېيىلگەن. دېمەك يۇنۇسخان تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان
تۇرپان ھاكىمىيىتى ئەخمەتخانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە بەلگىلىك
دەرىجىدە كۇچەيگەنىدى. ئەخمەتخانىڭ ئۆزىمۇ شەرقىي چاغاتاي
خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر قابىل-

لىرىدىن بىرى ئىدى. ئەخمەتخاننىڭ ئىگىچىسىنىڭ ئوغلى بابۇر-
نىڭ كۆرسىتىشىچە، «ئەخمەتخان قىلىچقا ھۆكۈمران ھەم جەسۇر
ئىدى. ھەممە قوراللار ئىچىدە قىلىچقا بەكرەك ئېتىبار بېرەتتى.
نەيزە، پالتا قاتارلىق قوراللار تەگسە، بىر يەرنى يارا قىلىدۇ،
ئەگەر قىلىچ تەگسە، باشتىن - ئاياغ كېسىپ چۈشىدۇ دەيتتى.
قىلىچنى ھەرگىز يېنىدىن ئايرىمايتتى، يا بېلىدە بولاتتى ياكى
قولىدا بولاتتى.» ⑳ دېمەك، كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ئەخمەتخان
ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى خانلاردىن پەرقلىنىدىغان جەسۇرلۇقى بىلەن
خانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنى قاتتىق كونترول قىلىپ تۇرغانلىقتىن،
ئۇنىڭ ئىدارە قىلغان «زېمىنلىرى جۇڭگو (مىڭ سۇلالىسى)
چېگرىسىدىن قەشقەر چېگرىسىغىچە بولغان جايلارغىچە باراتتى،
تۇرپان، چالىش، كۇچار، ئاقسۇ ۋە ئۇچ قاتارلىق جايلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغانىدى» ㉑. ئەخمەتخان يەنە كۆپ قېتىم كېڭەيمىچە-
لىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقتىن، ئويراتلارنىڭ نەچچە
ۋاقىتتىن بۇيان موغۇلىستان چېگرىسىغا كەلتۈرۈۋاتقان تەھدىتە-
نى ئاساسىي جەھەتتىن ئوڭۇشلۇق ھالدا توستى. بۇ جەھەتتە ئۇ
ئىلگىرىكى بېشىبالىق ۋە ئېلىبالىق ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ھۆكۈمراۋ-
لىرىدىن ئېشىپ چۈشىسە، چۈشتىكى ئويراتلارغا ھەرگىز يول
قويمىدى. بۇ توغرىسىدا مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر يازغان «تارىخىي
رەشىدىيە» دە بىرقەدەر تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇلغان بولۇپ،
ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ خاننىڭ ئابرۇيى كۈنسايىن ئۆسە-
تى. موغۇلىستان زېمىنىدا ھېچكىم ئۇنىڭغا قايتا قارشى چىقىشقا
پېتىنالمىدى. ئۇ بىرقانچە نۆۋەت قالماقلارغا قارشى جازا يۈرۈش
قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن نۇسرەت قازىنىپ، نۇرغۇن ئادەمنى
ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. قالماقلار ئۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقۇپ
كەتكەچكە، ئۇنى ئىزچىل ئالاشخان دەپ ئاتىغانىدى. ئالاشخان
دېگەن بۇ سۆزنىڭ موغۇل تىلىدا kushanda (قاتىل) دېگەن مەنە-

سي بولغاچقا، شۇڭا ئۇنى ئالاشخان دەپ ئاتىغانىدى. ئۇ بۇ نامدىن زادىلا خالاس بولالمىغانىدى، ئۇنىڭ پۇقرالىرىمۇ دائىم ئۇنى ئالاشخان دەپ ئاتايتتى. ھازىر موغۇللار ئۇنى سۇلتان ئەخمەتخان دەپ ئاتىشىدۇ. بىراق قوشنا جايلاردىكى خەلقلەر ئۇنى ئالاشخان دەپ ئاتايدۇ. ھىراتلىق مىرخەۋەندە بىلەن خەۋەندە مىر تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخ بىلەن باشقا تارىخلاردىمۇ ئۇنى ئالاشخان دېگەن نام بىلەن تىلغا ئالغانىدى.» ㉒

دېمەك، يۇقىرىقى خاتىرىدىن كۆرۈش تەس ئەمەسكى، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئەخمەتخان بىلەن ئۇرۇش قىلغان ئويراتلارنىڭ ئاتامانلىرىنى ئاۋۋالقىدەكلا ئېسەن تەيشى دەپ تىلغا ئالغاندەك قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ مەزگىلدە ئۇ ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەندى، ئۇنىڭ ئوستىگە ئىككىسىنىڭ ياشىغان دەۋرىدىمۇ زور پەرق بولغاچقا، بۇنىڭدا مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئۆز دەۋرىنىڭ ئەخمەتخان توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆزلىرى بىلەن خەلق ئىچىدە تارقالغان ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىنى ئېسەن تەيشىگە باغلاپ بايان قىلىدىغان گەپ ـ سۆزلىرىنگە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا «بىزنىڭ يۇقىرىقىلاردىن چىقىرىدىغان بىردىنبىر يەكۈنىمىز شۇكى، ئېسەن تەيشى قەشقەر بىلەن موڭغۇللاردا ئوخشاشلا زور نام قالدۇرغاندى. بىر ئەسىردىن كېيىن قەشقەردىكى مۇسۇلمان مۇرتىلىرىمۇ ئىلگىرى تەختتە ئولتۇرغانلار بىلەن كېيىن ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئالماشقانلارنىڭ دەۋرىدە يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭ نامىغا باغلاپ قويغانىدى.» ㉓ مانا بۇ مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى ئېسەن تەيشىگە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنى ئېنىقلاشتىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان يەنە بىر مۇھىملىقتۇر.

1504 ـ يىلى تۇرپان ھۆكۈمرانى ئەخمەتخان ئۆلۈپ، ئورنىغا چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان تەختكە چىققاندا، ئويراتلار مەنسۇرخان بىلەن كۆپ قېتىم توقۇنۇشتى. 1514 ـ يىلى «ئويرات

دازلىرى قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلغاندا، تۇرپان سۇلتانى مەنسۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدى.» ㉔ 1517 ـ يىلى مەنسۇرخان گەنسۇدىكى گۇاجۇغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئويراتلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، مەنسۇرخانلىق قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ياندۇرقى يىلى ئويراتلار يەنە تۇرپاندىكى ئۇچ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، مەنسۇرخاننى سۇلھى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى. قىسقىسى، بۇ مەزگىلدە بۇرۇنقى ئىلبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقىي قىسمى مەنسۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنىڭ ئويراتلار بىلەن توقۇنۇشىدىغان سورۇنىغا ئايلانغانىدى.

ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى بۇ خىل پائالىيەتلىرى، تەبىئىي ھالدا بۇ جايلاردىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىماي قالمىغانىدى. ئويراتلار XVI ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى قايتىدىن موغۇلىستان چېگرىلىرى ئەتراپىغا كەلگەندە، يەركەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرەشىتخان، ئاتىسى سەئىدخانىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن «قالماقلارغا قارشى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغانىدى ۋە مۇشۇ يەردىكى غەلىبىسى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «غازى» دېگەن لەقەم سىڭىپ كەتكەنىدى.» ㉕

XVI ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، «موغۇلىستانىنىڭ قوشۇنلىرى ئويراتلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرىنى ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، جەنۇبتىكى كۆكجۇر يايلىقى ئەتراپىغا كېتىشكە مەجبۇر قىلدى.» ㉖بۇ خىل جەريان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ سۇلتان سەئىدخانىنىڭ دەۋرىدىكى قەشقەر توغرىسىدىكى بايانىدىمۇ دەللىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«قەشقەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدە موغۇلىستانىنىڭ ئېدىرلىق تاغلىرى بار، بۇ تاغ غەربتىن شەرققە ئەگرى ـ بۈگرى شەكىلدە سوزۇلغان. دەريا ئېقىنلىرى تاغنىڭ ئارىسىدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ، بۇ تاغلار شاشتىن تاكى تۇرپانىنىڭ سىرتىغىچە بارىدۇ،

تاغنىڭ ئاخىرقى ئۇچى قالماقلارنىڭ يۇرتىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەرلەرگە قالماقلاردىن باشقا، ھېچكىم بېرىپ باقمىغان ياكى ئۇ يەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيدۇ.» ㉗

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيىتىنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قانتىق ئوكۇشسىزلىققا ئۇچراپ، بىرمەھەل موغۇلستان چېگرىسىدىن يىراقلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەنى ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيىتىنىڭ بۇ مەزگىلگە كەلگەندە مەلۇم مۇددەت توختاپ قېلىش دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيىتى تاكى XVII ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىغىچىلا جانلىنالمىدى. پەقەت ئابدۇرەشىتخاننىڭ نەۋرىسى ئابدۇللاخاننىڭ دەۋرى (1627 ـ 1656ـ يىللار) گە كەلگەندىلا، قاراقۇللانىڭ باشچىلىقىدا، ئۆزلىرىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيىتىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك تاپتى. ئەمما، بۇ دەۋرگە ئائىت يازما مەنبەلەردە ئابدۇللا خاننىڭ «جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى مىرزا ئىسمايىل ئوردا بېگىگە تاپشۇرغان» ㉘ لىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇڭا ئويراتلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە باشلانغان تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيىتىنى تۆۋەندىكى بىرنەچچە نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى پائالىيىتى، ئىزچىل تۈردە شىنجاڭ رايونىدا ئەۋج ئېلىۋاتقان ئەينى ۋاقىتتىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇش قاينىمىغا تەسىر كۆرسەتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئويراتلارنىڭ XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى مۇستەھكەم ئاساسى، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى چېكىنىشكە دۇچ كەلگەن ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كە-

لىشىنى بولۇپمۇ، دېھقانچىلىقنى قايتىدىن راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇ جەھەتتە جۇڭغار خانلىقىنىڭ باتۇر قۇنتەيجى ۋە سۈۋان راپتان دەۋرىدىكى ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا قولغا كەلتۈرۈلگەن بەزى ئۇتۇقلار بۇنىڭ روشەن مىسالى ھېسابلىنىدۇ.

ئىزاھلار:

①موغۇلىستان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ داۋامى بولغان بېشبالىق ۋە ئىلىبالىق ھاكىمىيەتلىرىنىڭ مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى ئاتىلىشى بولۇپ، XIV ئەسىردە چاغاتاي سۇيۇرغاللىقى پارچىلانغاندا شەكىللەنگەنىدى. موغۇلىستاننىڭ زېمىنى توغرىسىدا بارتولد «قەدىمدىن تارتىپ مەدەنىيەت ئوچىغى بولۇپ كەلگەن تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىن باشقا، شىمالدا ئېرتىش ۋە ئىمىلدىن تېيانشانغىچە بولغان جايلار، بارىكۆلدىن باشلاپ پەرغانە ۋە بالاقاشقىچە بولغان كەڭ جايلار كىرگەن» دەپ قارايدۇ. بارتولد «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان نۇسخا، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1984 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 7 ـ 8 ـ سانغا بېسىلغان.

②د. نومىخوپ «قالماق سۆزىنىڭ ئېتىمۇ لوگىيىسى»، «مىللەتلەرگە دائىر تەرجىمە مەجمۇئەسى» 1983 ـ يىللىق خەنزۇچە 3 ـ سان.

③برتشنېيدر «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» II توم، 167 ـ بەت؛ پىللىئوت يازغان «قالماق تارىخىغا ئائىت ئۇچۇرلار» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، جۇڭخۇا نەشرىياتى 1994 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 18 ـ بەت.

④⑰㉓پىللىئوت «قالماق تارىخىغا ئائىت ئۇچۇرلار» جۇڭخۇا نەشرىياتى 1994 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 19ـ، 81 ـ، 82 ـ بەت.

⑤⑯㉕ بارتولد «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان نۇسخا، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1984 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 7 ـ 8 ـ سانغا بېسىلغان.

⑥مامەنلى «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئويراتلار ئائىت غەربىي يۇرت»، «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى» 1984 ـ يىللىق خەنزۇچە 1 ـ سانغا بېسىلغان.

⑦⑨㉖ئى. يا. زىلانكىن «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تارىخ فاكۇلتېتى كۆپەيتىپ باستۇرغان نۇسخا، 1 ـ كىتاب خەنزۇچە 52 ـ، 53 ـ، 75 ـ بەت.

⑧«جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 26 ـ بەت.

⑩چېن چېڭ «غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى»، «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى»؛ جوۋ لىيەنكۇن ئىزاھلاپ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، جۇڭخۇا نەشرىياتى 1991 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 103 ـ بەت.

⑪ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر «تارىخىي رەشىدىيە» («A History of the Moghuls of Central Asia») ئىنگلىزچە رۇس نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، ئىنگلىزچە نەشرى 365 ـ بەت.

⑫⑬⑭⑮㉒مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر «تارىخىي رەشىدىيە» خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1 ـ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى 247 ـ، 248 ـ، 289 ـ، 268 ـ، 295 ـ، 338 ـ بەت.

⑱ياجېنبۇ «ئويرات ۋە قالماقلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، زىلاتكىن يازغان «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل 64 ـ بەت.

⑲«مىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىنى زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 290 ـ جىلد.

⑳زوھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر «بابۇرنامە» خەمىت تۆمۇر نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، مىللەتلەر نەشرىياتى 1992 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 189 ـ بەت.

㉑㉗مىرزامۇھەممەد ھەيدەر «تارىخى رەشىدىيە» خەنزۇچە تەرجىمىسى، 2 ـ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 19 ـ، 208 ـ بەت.

㉔«مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 118 ـ جىلد.

㉘شاھ مەھمۇد جۇراس «سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 132 ـ بەت.

3. بېشىبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئېلىبالىق شەھىرىگە كۆچۈشىگە دائىر ماتېرىياللارغا تولۇقلىما

مىلادىيە 1348 - يىلى ئەمىر بولاجىنىڭ ياردىمى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈر تەرىپىدىن قۇرۇلغان شەرقىي چاغاتاي خانلىقى، 1360 - يىلىغا كەلگەندە، ماۋزا ئۇننەھىردىكى غەربىي قىسىم زېمىنىنىمۇ بىرلىككە كەلتۈرۈپ، نىسپىي مۇقىم ۋەزىيەتنى بار-لىققا كەلتۈردى. لېكىن 1362 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆلۈ-شى بىلەن بۇ نىسپىي مۇقىم ۋەزىيەتمۇ تېزدىن ئۆزگىرىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەنە ئېسىن بوقاخان I دىن كېيىنكى خانسىزلىق ۋەزىيەتكە ئوخشاش، ۋەز-يەت كېلىپ چىقتى. ئەمىر بولاجىدىن كېيىن دوغلات جەمەتىنىڭ ھوقۇقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغان قەمىردىن پۈرسەتتىن پايدىلا-نىپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىلياس خوجا باشلىق ئوغۇللىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ، ئىچكى جەھەتتە قەمىرىدىنىڭ قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىقى بىلەن تاشقى جەھەتتە يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان تۆمۈرلەڭنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. بۇ تەبىئىي ھالدا كىشىلەردە قەمىردىن بىلەن تۆمۈر-لەڭدىن تەڭلا بىزار بولۇش ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن بىرگە، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ دەۋرىدىكى تىنچ مۇقىم ۋەزىيەتكە بولغان كۆچلۈك ئىستەكنى پەيدا قىلدى. دەل مۇشۇنداق شارا-ئىتتا، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان دوغلات جەمەتىنىڭ يېڭى ئىزباسارى — خۇدايدات دادىسى ئەمىر بولاجىنىڭ ئىزىدا مېڭىپ، تۇغلۇق تۆ-مۈرخانىنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجىنى يوشۇرۇپ قويغان جايىدىن تاپتۇرۇپ كېلىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خان-سىزلىق ۋەزىيىتىگە خاتىمە بەردى. «بۇنىڭ بىلەن بۇ خانىنىڭ

نۇرى موغۇللارنىڭ ھۆرمەتلىك ئورنىنى يورۇتۇپ، موغۇلستان-
نىڭ سىياسىسىنى گۈللەپ ياشناتتى.» ①

خىزىر خوجىنىڭ تەختكە چىققان ۋاقتى، شىنجاڭنىڭ ئېگە-
لىك ۋە مەدەنىيىتىنىڭ قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان مەزگىلى
بولغاچقا، گەرچە ئۇ مىلادىيە 1389 ـ يىلىدىن باشلاپ، تۆمۈر-
لەڭ بىلەن بىر قاتار ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، يەتتە
سۇ ۋە ئالمىلىق شەھەرلىرىدە قاتتىق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى.
ئۇرۇشتا چاغاتايىنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن، ئىلگىرى پايتەخت
قىلىنىپ كېلىنگەن ئالمىلىق شەھىرى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋە-
تىلىپ، ئۇنىڭ چاغاتاي خانلىقىنى قايتا گۈللەندۈرۈش ئارزۇسى
بەربات بولغاچقا، ئۇ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى ئېلىپ، شەرققە
يۆتكىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بېشبالىق شە-
ھىرىدە قايتا پايتەخت قۇردى. بۇنىڭ بىلەن XIV ئەسىرنىڭ
ئاخىرلىرىدىن XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا،
شىنجاڭدا بېشبالىق نامىدىكى يېڭى بىر ھاكىمىيەت بارلىققا كەل-
دى.

بېشبالىق ھاكىمىيىتى ئەمەلىيەتتە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى-
نىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇ شەرق بىلەن غەرب قاتنىشىنىڭ تۈگۈنىگە
جايلاشقان بولغاچقا، مىڭ سۇلالىسى بىلەن قۇيۇق بېرىش -
كېلىش قىلىپ كەلگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن خەنزۇچە مەنبەلەردە،
بېشبالىق توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان بو-
لۇپ، بېشبالىقنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى جەريانىنى
ئوخشىمىغان دەرىجىدە بايان قىلغانىدى. مەسىلەن، «مىڭ سۇلا-
لىسى تارىخى» بىلەن «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ زامانىسىدىكى
ئوردا خاتىرىلىرى» دە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۇنىڭ تۆت ئەتراپ-
ىدىكى چېگرىلىنىدىغان جايلىرىنى «بېشبالىق، غەربىي يۇرتتىكى
چوڭ دۆلەتلەرنىڭ بىرى، جەنۇبتا ئۇدۇن، شىمالدا ئويرات،
غەربتە سەمەرقەنت، شەرقتە قاراخوجا بىلەن تۇتۇشىدۇ. جىايۇ-

گۆەن بىلەن بولغان ئارىلىقى 3700 چاقىرىم كېلىدۇ» ②، «بېشبالىق قۇملۇققا جايلاشقان، ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە قۇمۇل بىلەن، غەربتە سەمەرقەنت بىلەن چېگرىلىناتتى، كېيىن ئەمىر تۆمۈر كۆراگان ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋالغاچقا، غەربتە ھازىر توخۇما بىلەن تۇتۇشىدۇ. شىمالدا ئويراتلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شەرقىي جەنۇبتا ئۇدۇن يەنى خوتەنگىچە بارىدۇ» ③ دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ ھال بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى چوڭ بىر دۆلەت ئىكەنلىكى بىلەن ئۇنىڭ بىرمەھەل گۈللىنىپ كۆچەيگەنلىكىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر جەريانىنىڭ بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دەرۋەقە بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭ تۆھپىسى شۇكى، خىزىر خوجا دادىسى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ باشلاپ بەرگەن، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا ئومۇملىشىشىنى شەرقتىكى تۈرپان بىلەن قۇمۇلغا كۆچەپ كېڭەيتتى. بولۇپمۇ ئۇ تۈرپاننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تۈرپاندىكى ئاھالىلەرنى مەجبۇرىي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغاچقا، ئەينى ۋاقىتتا تۈرپان «دار ئىسلام (Deral Islam) يەنى ئىسلام ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون» ④ دەپ ئاتالغانىدى. خىزىر خوجىنىڭ ئوغلى مۇھەممەدخانىنىڭ دەۋرىدە ئىسلام دىنى بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ دائىرىسىدىكى جايلاردا كەڭ ـ كۆلەمدە ئومۇملاشتى. «مۇھەممەدخان دۆلەتمەن ۋە تەقۋادار بىر خانزادە ئىدى. ئۇ ھەققانىيەت ۋە ئادالەت قانۇنىنى ئېرىنمەي تەۋسىيە قىلاتتى. شۇڭا ئۇنىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە كۆپلىگەن موغۇل قەبىلىلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغاندا، قاتتىق ۋاستىلەرنى قوللانغانلىقى ھەممەيلەنگەن مەلۇم ئىدى. مەسىلەن، مۇبادا موغۇللار بېشىغا سەللە يۆگىمىگەندە، ئۇ شۇ كىشىنىڭ بېشىغا ئات تاقىسىنىڭ مىخىنى قاقاتتى، بۇ خىل ئۇسۇل ئۇنىڭغا ئادەت بولۇپ كەتكەنىدى.» ⑤ بىراق مۇھەممەدخان ئۆ-

لۇپ، ئورنىغا ئوغلى شىرمۇھەممەد بىلەن جېڭى نەقشجاھانلار نۆۋەت بىلەن تەختكە چىققاندا، بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشى كېلىپ چىقتى. خانلىق تەختىنى تالىشىش كۈرىشىدە، نەقشجاھان، مۇھەممەد-خاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى شىرئەلىنىڭ پەرزەنتى ئۇۋۇە-يىس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى ⑥. بۇنىڭ بىلەن خەنزۇچە تارىخنا-مىلەردە، خانلىقنىڭ مەركىزىنى ئىلگىرىكىنىڭ ئەكسىچە، غەرب تەرەپكە كۆچۈرۈشتىن ئىبارەت يەنە بىر قايتىلانما تارىخىي ۋەقە تىلغا ئېلىنىدى. ئۇ بولسىمۇ، نەقشجاھان ۋە شىرمۇھەممەدخاز-لاردىن كېيىن بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ خانلىق ئورنىنى تارتە-ۋالغان ئۇۋۇەيسىخاننىڭ خانلىقنىڭ مەركىزىنى بېشبالىق شەھىرە-دىن غەربتىكى ئېلىبالىق (ئىلىبالىق) شەھىرىگە كۆچۈرۈش ۋە-قەسى بولۇپ، بۇ ھەقتە «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«يوڭلېنىڭ 16 ـ يىلى (مىلادىيە 1418 ـ يىلى) ئىت يىلى 2 ـ ئايدا بېشبالىقنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن سۇگى، كېلا، مەيەنلا قاتارلىقلار ئوردىغا كېلىپ سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلدى. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، ئۇلارنىڭ خانى نەقشجاھان بىر نەۋرە ئىنە-سى ئۇۋۇەيىس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇۋۇەيسىنىڭ ئوزى تەختكە چىقىپ، ئېلىنى غەربكە كۆچۈرۈپ، دۆلەت نامىنى ئېلىبالىق دەپ ئاتاپتۇ.» ⑦

«مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى خاتىرىلەرمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ، پەقەت «ئېلىنى غەربكە كۆچۈرۈپ» دېگەن سۆز، «قەبىلىسىنى غەربكە كۆچۈرۈپ كېتىپ» دەپ يېزىلغان، قالغان سۆزلەر ئاساسەن ئوخشاش. ئەمەلىيەتتە «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» مىلادىيە 1695 ـ يىلى كىتاب بولۇپ تۈزۈلۈشكە باش-لاپ، چېيەنلۇڭنىڭ دەۋرىدە تارقىتىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى غەربىي يۇرتقا ئائىت مەزمۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى «مىڭ سۇلالىسى

ئوردا خاتىرىلىرى» دىن ئېلىنغانىدى. شۇنداق بولغاچقا، كېيىن-كى مەزگىللەردە يېزىلغان ئەسەرلەردىكى بېشىالىق ھاكىمىيىتى-نىڭ ئېلىالىق شەھىرىگە كۆچۈشىگە دائىر ماتېرىياللارنىڭ ھەم-مىسى مۇشۇ ئىككى كىتابنى ئاساس قىلىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر گەۋدىلىكلىرى ئازادلىقتىن كېيىن كوللېكتىپ ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەرلەر بولۇپ، مەسىلەن، ئېلى-مىز ئالىملىرىدىن فېڭ جياشىڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭۈېن قا-تارلىقلار تۈزۈپ يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىيال-لارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» دا: «بېشىالىق پادىشاھلىقى 1418 ـ يىلى غەربكە كۆچۈپ، نامىنى ئېلىالىق دەپ ئاتىدى، ئۇيغۇرلار-نىڭ ماكانلىرى ئىدى.» ⑧ دېيىلگەن. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈ-زۈلگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا: «مەخمۇت ئۇلگەندىن كېيىن چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن مەشھۇر خان ئۇۋەيىس خان بولدى (مىلادىيە 1418 ـ 1428 ـ يىللار). ئۇنىڭ دەۋرىدە ئويراتلار موغۇلىستان چېگرىسىغا كېلىشكە باشلىدى. ئۇۋەيىسخان ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، غەرب تەرەپكە كۆچۈپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا ئورۇنلاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن بېشىالىق ئېلىالىق دەپ ئاتىلىدىغان بولدى» ⑨ دېيىلگەن.

ئەمما، ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، ۋاڭ جىگۇاڭنىڭ «چىن چېڭ ۋە ئۇ يازغان ‹غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى›، بىلەن ‹غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى›، توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىدە: «بېشىالىق دۆلىتىنىڭ غەربكە كۆچۈش تارىخى جەريانىدا، «مىڭ سۇلالىسى ئوردا خاتىرىلىرى» دا دەل مۇھەممەدخاننىڭ دەۋرىدىكى غەربكە كۆچۈپ كۈنەس دەريا-سى ۋادىسىغا بارغان مۇھىم بىر ھالقىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، كېيىنكى مەزگىلدىكى تارىخشۇناسلارنىڭ بېشىالىقنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسى ھەققىدىكى بەزى خاتا قاراشلىرىغا سەۋەبچى

بولغان. هالبۇكى «غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى» دە ئۆزىنىڭ بىۋاستە كەچۈرمىشلىرىدىكى ئەھمىيەتلىك خاتىرىلەر ئارقىلىق، چۈشۈپ قالغان ئورۇنلارنى تولۇقلاپ، تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىلەرنىڭ يېتىشسىزلىكلىرىنى تولدۇرۇپ، بېشىبالىقنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە ئائىت بولغان تەتقىقاتتىكى زور خاتالىقنى تۈزىتىپ، ئۆزىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرى تارىخىي قىممىتىنى نامايان قىلىپ بەرگەن» ⑩ دېيىلگەن. بۇنداق دېيىشنىڭ ئۆزى ماھىيەتىن ئالغاندا، ئۇ ۋەيسخاننىڭ دەۋرىدىكى غەربكە كۆچۈشنى مۇھەممەدخاننىڭ دەۋرىدىكى كۆچۈش دېيىش بولۇپ، ۋەقەنىڭ ھەقىقىي ئۆتمۈشى ئۇنداق بولماسلىقى مۇمكىن. چۈنكى «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن مۇھەممەدخاننىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى مەلۇماتنا، باشقىچىزەك بىر خىل ئەھۋال يۇرۇتۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «11 ـ يىلى (مىلادىيە 1413 ـ يىلى) ئولپان ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەر گەنسۇغا يېتىپ كەلگەندە، باشبۇغ لى بىن بۇيرۇققا بىنائەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتىلدى. بۇلتۇر قىشتا غەربىي يۇرتتىن قايتىپ كەلگەن ئەلچىلەر مۇھەممەدخانىڭ ئانىسى ۋە ئىنىسىنىڭ كەينى ـ كەينىدىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى... كېيىن مۇھەممەدخانىڭ ئۆزىمۇ ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغاچقا، قېرىندىشىنىڭ ئوغلى ئەقشىجاھان تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. 14 ـ يىلى (مىلادىيە 1416 ـ يىلى) باھاردا ئەلچىلەر كېلىپ، مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزدى» ⑪ دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇنداق بولغاندا، مۇھەممەدخاننىڭ بېشىبالىق شەھىرىدىن ئايرىلىپ، باشقا جايدا ئۆلگەنلىكىنى دەلىللىمەك قىيىن بولغانلىقى ئۈستىگە، چىن چىڭ قاتارلىقلار مۇھەممەدخان ئۆلگەن 1414 ـ يىلىنىڭ قىش پەسلى ياكى 1415 ـ يىلىدىن بۇرۇنلا غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلغانىدى:

«14 ـ كۈنى (مىلادىيە 1414 ـ يىلى 4 ـ ئاي) ھاۋا

ئېچىلدى. ئەتىسى شىمالغا قاراپ يول يۈردۇق، پۈتۈنلەي تۈز-لەڭلىك ئىكەن. تەخمىنەن 50 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرگەن-دىن كېيىن چوڭ بىر ئوتلاقلىققا يېتىپ باردۇق، نامى نارات ئىكەن.

15 - كۈنى چوڭ جۈدۈن بولدى. چۈشتىن كېيىن ھاۋا ئېچىلغاندىن كېيىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ، بىر تاغدىن ئېشىپ 50 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈردۇق. تاغدىن چۈشتۈق، شەرق-تىن غەربكە سوزۇلغان چوڭ بىر ئېقىن بولۇپ، دەريا سۈيى غەربكە قاراپ ئاقىدىكەن، نامى كۈنەس ئىكەن. ئۇ يەردە بىر كېچە قوندۇق. ئەتىسى 17 - كۈنى سەھەردە غەربكە قاراپ يۈرۈپ، تەخمىنەن 50 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈردۇق. ئۇ جايىنىڭ نامى تېۋىلغىلىق ئىكەن، ئۇ جايغا يېقىن يەردە ياتلارنىڭ چېدىر ئۆيلىرى بار ئىكەن. ماخامۇ ۋاڭ (马哈木王) ئادەم ئەۋەتىپ بىزنى كۈتۈۋالدى. ئۇ يەردە بىر كېچە قوندۇق. 19 - كۈنى سەھەردە دەريانى ياقىلاپ غەربكە قاراپ 50 چاقىرىم يول يۈردۇق، يېقىنلا يەردە ماخاماۋاڭنىڭ چېدىر، بارگاھلىرى بار ئىكەن. ئۇ يەردە 13 كۈن تۇردۇق.» ⑫

ئۇنداق بولسا چېن چېڭ قاتارلىق مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچى-لىرىنى ھازىرقى كۈنەس دائىرىسىدە كۈتۈۋالغان ماخامۇ ۋاڭ كىم بولۇشى كېرەك. ياڭ جيەنشىن مۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەردە ئېيتى-لىۋاتقان ماخامۇ ۋاڭ ئويراتلارنىڭ ئاقساقىلى ھېسابلىنىدۇ. ئوي-راتلار يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى-دا، مۇنكەتېمورنىڭ باشچىلىقىدا پەيدىنپەي كۈچىيىپ، ئادەم سانى بىراقلا 40 مىڭ تۈتۈنگە يەتتى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇنكە تېمۇر ئۆلگەندە، ئويراتلارنىڭ زېمىنلىرى ئايرىم - ئايرىم ماخامۇ، تەيپىڭ ۋە باتوپۇللاغا تەۋە بولدى... ماخامۇنىڭ ئوغلى توخاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، شادىيانە، دانىشمەن ۋاڭدىن ئىبارەت قالغان ئىككى ۋاڭنى قوشۇۋېلىپ، ئويراتلارنى بىرلىككە كەلتۈر-

دى. بۇ دەل 1426 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىلىرى ئىدى. چىن چىڭ قاتارلىقلار غەربكە ئەلچىلىككە بارغان ۋاقىتتا، تۇرپان ئەتـ راپى ئويراتلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغانىدى. ئويراتلاردىن بولغان ماخامۇ چورۇس جەمەتىدىن بولۇشى كېرەك.» ⑬ ئەلۋەتتە بۇنداق قاراشنىڭ ئۆزى تېخىمۇ بىر تەرەپلىمىلىك بولۇپ، بۇنىڭدا ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا قۇرۇشقا باشلىغان مۇسـ تەھكەم ئاساسىنى، تەيياڭ، ماخامۇ، باتۇرۇللادىن ئىبارەت ئۈچ ھۆكۈمراننىڭ دەۋرىگە سۇرۇشتىن باشقا مەنە چىقمايدۇ. تۇركچە يېزىلغان تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، «X IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يەنە ئويراتلارنىڭ موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلىش ۋەقەسى يۈز بەرمىگەنىدى، بىراق ئۇ ۋاقىتتا ئۇلار زادىلا غەلىبە قازىنالمايتتى، چۈنكى ئۇ ۋاقىت دەل موغۇلىستانىنىڭ ھۆكۈمرانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىلى دەرياسىدىن، بولۇر ۋە كوـ ئېنلۇنغىچە بولغان پۈتكۈل زېمىنلارنى كونترول قىلىپ بولغان ۋاقتى ئىدى.» ⑭ ئويرالارنىڭ 1408 ـ يىلى بېشبالىقنى ئىشغال قىلىشى بولسا، بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ خانى شەمئىي جاھانـ ىنىڭ ئۆلۈمىدىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن شەمئىي جاھاندىن كېيىن خان بولغان مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭ ئوغۇل، جىيەنلىرى تاكى ئۇۋەيىس ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغانغا قەـ دەر، بېشبالىق شەھىرىنى مەركەز قىلىپ كەلگەنىدى. «شۇ چاغدا ئويراتلارنىڭ ئەلچىلىرى مۇھەممەدخان بىزگە ھۇجۇم قىلـ ماقچى دەپ ئەرز قىلغاندا، خان (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى) ئۇلارنى تەڭرىنىڭ رايىغا بېقىپ ئۆز چېگرىسىنىلا ساقلاشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرگەنىدى.» ⑮ بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېـ رىدۇكى، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، مۇھەممەدخان بېشبالىقنى قايتۇرۇپ ئېلىپلا قالماي، بەلكى يەنە ئۆزىنىڭ ئويراتلارنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرىدىغان خەۋپىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە 1413 ـ 1414 ـ يىللار ئارىلىقىدا، ئويراتلار بىلەن

خالغا موڭغۇللىرىنىڭ ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىد-
دىيەتمۇ كۈچىيىپ كەتكەنىدى. مىڭ سۇلالىسى 1414 - يىلى
3 - ئايدا ئويراتلارغا ھۇجۇم قىلىپ، 6 - ئايدا ئۇلارنى ھازىرقى
ئۇلانباتۇرنىڭ ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلغانىدى. دېمەك، ئويراتلار-
نىڭ ماخامۇ، تەيپىڭ، باتۇ پۇللا قاتارلىق ھۆكۈمرانلىرى چېن
چىڭ 1414 - يىلى 4 - ئايدا ھازىرقى كۈنەس دائىرىسىدە ماخامۇ
ئىسىملىك خان تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىنغاندا، خالغا ۋە مىڭ سۇلالە-
سى بىلەن بولغان ئۇرۇش جىددىيىچىلىكىدە ئىدى. شۇڭلاشقا
ئويراتلارنىڭ بۇ مەزگىلدە ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى بىراقلا
كۈنەس يايلىقىغچە كېڭەيتىپ كېتەلمىشى تەسەۋۋۇردىن خېلىلا
يىراق بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە زىلاتكىن كۆرىستىپ ئېيتقاد-
دەك، ئويراتلارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى چېگرىسى XV ئەسىرنىڭ
باشلىرىدا، «تېخى ئىلى دەريالىرىنىڭ قىرغاقلىرىغا يېتىپ بارمە-
غانىدى.» ⑯

ئەمدى چېن چىڭنىڭ «غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرە-
سى» دە تىلغا ئېلىنغان ماخامۇ ۋاڭ (马哈木王) نىڭ ھەقىقىي
سالاھىيىتىگە كەلسەك، بۇ يەردە چېن چىڭنىڭ يەنە بىر ئەسىرى
«غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» دىكى بايانلاردىن
پايدىلىنىشقا بولىدۇ:

«بېشبالىق شەھىرى قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان.
ھازىر بۇ جايىنى مۇھەممەد ئىسىملىك شاھزادە(马哈木王子)
باشقۇرماقتا. مۇھەممەد يۈەن سۇلالىسىنىڭ مۇغۇل خان جەمەتە-
نىڭ باشقا بىر ئەۋلادىدىن بولۇپ، ئىلگىرى ئۇنىڭ ئەجدادلىرىغا
بۇ جايلار سۈيۇرغال قىلىپ بېرىلگەنىدى. شەھەر - قەلئە، ئوردا
قۇرماي، مۇقىم ئولتۇراقلاشماي، پەسىلگە قاراپ، سۇ ۋە
ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، مال باقىدۇ.» ⑰

بۇ ھال چېن چىڭ كۆرۈشكەن ماخامۇ ۋاڭنىڭ شەرقىي
چاغاتاي خانلىقىنىڭ داۋامى بولغان بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ

هۆكۈمرانى مۇھەممەدخان بىلەن بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى چۈشەن-
دۈرۈپ بېرىدۇ. بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ خانى مۇھەممەدخان
توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرمۇ تىلغا ئال-
غان بولۇپ، بىراق ئۇنىڭ يازغانلىرىدا، مۇھەممەدخانىنىڭ دەۋرد-
دىكى كۆچۈشكە دائىر ئەھۋاللار ئۇچرىمايدۇ:

«مۇھەممەدخانىنىڭ بىرقانچە ئوغۇللىرى بار ئىدى، شىرمۇ-
ھەممەدخان بىلەن شىرئەلى ئوغلان ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككىسى
ئىدى. شىر مۇھەممەدخان دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان،
ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، خەلق ئىزچىل تىنچ بەختىيار
ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى شىرئەلى ئوغلان ئۇ ھۆكۈم-
رانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئۆلۈپ كەتكەن، ئۆلگەندە ئۇنىڭ 18
ياشتا ئىدى. شۇڭا ئۇ خانلىق ئورنىغا چىقالمىغان. لېكىن شىر
ئەلىنىڭ ئۇۋەيىس دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئوغلى بار ئىدى. ئۇۋە-
يىسخان بىلەن شىرمۇھەممەدخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زور
تەخت تالىشىش ماجىراسى كېلىپ چىققان. ... شىر مۇھەممەدخان
مىرزا شاھرۇھ بىلەن زامانداش بولۇپ، ئۇنىڭ سەلتەنەت دەۋرى
مۇھەممەدخانىنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئۇزۇن بولغانىدى.» ⑰

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ بەرگەن بۇ مەلۇماتىنىڭ بۇنداق
بىر مۇھىملىقى بار: ئۇ بولسىمۇ مۇھەممەدخانىنىڭ شىرمۇھەممەد-
خان ۋە شىرئەلى ئوغلان ئىسىملىك پەرزەنتلىرىنىڭ بارلىقىنىڭ
تىلغا ئېلىنىشى بولۇپ، مۇشۇ ئۇچۇرنىڭ ئۆزىلا، مۇھەممەدخان-
نىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقى توغرىسىدا ئېيتىلغان گەپ-
سۆزلەرگە تولۇقلىما بولالايدۇ. بىز ئۇنى چىن چىڭنىڭ «غەربىي
يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان ماخامۇۋاڭ
توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق،
مۇھەممەدخانىنىڭ ئايرىم جايلارغا ئىگىدارچىلىق قىلغۇدەك پەر-
زەنتلىرىنىڭ بارلىقى بىلەن بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ تەڭرى
تېغىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنىنىڭ يالغۇز بېشبالىق شەھىرى بە-

لەنلا چەكلەنمەيدىغانلىقىدەك يېڭىچە بىر خىل قاراشتىنمۇ دېرەك بېرىدۇ. بۇنداق قاراشنىڭ مۇمكىنچىلىكى بىرقەدەر چوڭ بو- لۇپ، بۇ بەلكىم مۇھەممەدخانىنىڭ كۆكلەم پەسلىدە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىرىغا ئوخشاش كۆچۈپ يۈرۈش ئادىتى- نىڭمۇ بولغانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ دېگەنلىك بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپلا مەركىزىنى ئىلىبالىق شەھىرىگە كۆچۈرگەنلىكىنىڭ بېشارىتى ئەمەس دېگەنلىك بولۇپ، بەلكى يەنە بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا تېخى ئەركىن ھەرىكەت قىلىش ھالىتىدە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈ- رىدۇ. ئۇۋەيسىنىڭ «ئىلىنى غەربكە كۆچۈرۈپ، دۆلەت نامىنى ئىلىبالىق دەپ ئاتىدى» دېگەندەك ۋەزىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى بولسا، مۇھەممەدخاندىن كېيىنكى شىرمۇھەممەد، نەقشىجاھان، ئۇۋەيس ئوتتۇرىسىدىكى تەخت ماجىراسى بولۇشىمۇ مۇقەررەر.

گەرچە بىز مۇھەممەدخان ئۆلگەندە، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى شىرمۇھەممەدخانىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ مەلۇماتنى، مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ يازغانلىرىدىن بىلگەن بولساق- مۇ، تەختنى ئاۋۋال شەمئىي جاھانىنىڭ ئوغلى نەقشىجاھان ئىگە- لەپ، كېيىن ئۇ ئۆلگەندە شىرمۇھەممەت ئىگىلىگەن دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەگەردە بۇ خىل چۈشىنىش توغرا بولىدە- غانلا بولسا، ۋەقەنىڭ ھەقىقىي تەرەققىيات جەريانىدا، شىرمۇ- ھەممەدخان باشتىن ـ ئاياغ مۇھىم رول ئوينىغان بولىدۇ. بىراق بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللار بەكلا كەمچىل بولغاچقا، بىز بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئىلىبالىق شەھىرىگە كۆچۈشىنىڭ سەۋەبىنى يەنىلا ئۇۋەيسىخان ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىنكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ ئېيتالايمىز. قالغانلىرى بولسا، بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئىلىبالىق شەھىرىگە كۆچۈشى- دىكى تولۇقلىمىسىدىنلا ئىبارەتتۇر.

بارتولدنىڭ بېشبالىق بىلەن ئىلىبالىق ھاكىمىيىتى توغرىسى-

دىكى تەتقىقاتنىڭ بىر قىسمىمۇ، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ يازغانلىرىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، نەقشىجاھان ئۇۋەيىس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تەخت ماجىراسى شىرمۇھەممەد بىلەن ئۇۋەيىس ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. لېكىن شىرمۇھەممەدخان غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ جەدەللىرى بىلەن ئارىلىشىپ قالغاچقا، ئۇۋەيىس غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇلۇغبېك بىلەن بىرلىشىپ، شىرمۇھەممەدخاننى بىرمەھەل ئىسكەنجىگە ئالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ شىرمۇھەممەدخاننىڭ بېشىبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ قىسمەن جايلىرىغا بولغان ئىگىدارچىلىقى تاكى ئۇ ئۆلگەنگە قەدەر داۋاملاشقان بولۇپ، «ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت يەنە ئۇۋەينىسخانغا ئۆتۈپ قالىدۇ.» [19] ئومۇمەن ئۇۋەيىسخان ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، خانلىقنىڭ مەركىزىنى غەربتىكى ئېلبالىق شەھىرىگە كۆچۈرگىچە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى، مەركەزنى قايتا كۆچۈرۈشنىڭ ئۆزىدىكى ئامىللار بولۇپ، بۇنىڭدىكى ئەڭ زور سەۋەب، ئۇۋەيىس تەرىپىدىن يېڭىدىن تىكلەنگەن ئاجىز ھاكىمىيەتنىڭ، ئويراتلاردەك باستۇرۇپ كەلگەن تاشقى كۈچنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماسلىقى ئىدى. يەنە كېلىپ بۇ چاغقا كەلگەندە، بېشىبالىق شەھىرىنىڭ ئۆزىمۇ، تەخت ماجىرالىرى ۋە ئويراتلارنىڭ ھۇجۇملىرى تۈپەيلىدىن داۋاملىق پايتەخت بولۇش سالاھىيىتىدىن قېپقېلىشقا باشلىغانىدى.

لېكىن شۇنىمۇ تولۇقلاپ ئۆتۈش ھاجەتكى، بېشىبالىق ھاكىمىيىتىگە يېڭى نام ئاتا قىلغان ئېلبالىق شەھىرى توغرىسىدا، ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ ئۇۋەيىسخانىنىڭ غەربكە كۆچۈشى بىلەن كۆپ جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇنداق بولغاندا، بۇ «مايترى سىمىت» تەتقىقاتىدا، گېرمانىيىلىك ئا. ۋون. گابائىن تۇنجى بولۇپ تىلغا ئالغان «ئېلبالىق»

(Ilbaliq) دېگەن شەھەردىن كۆپ كېيىن ئىككىنچى بىلەن بەلكى «مايترى سىمت» تەتقىقاتىدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ شەھەرنىڭ ئاساسەن باشقىلارنىڭ قىياسى بويىچە، كېيىنكىسىدىن بالدۇر بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەمەلىيەتتە تارىختا شىنجاڭدا بۇنداق شەھەردىن پەقەت بىرلا مەۋجۇت بولغان بولۇپ، ئۇ دەل بىز تىلغا ئالغان ئۇۋەيسخانىڭ غەربكە كۆچۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى غۇلجا ئەتراپىدىكى ئىلبالىق شەھىرى ئىدى. بىراق بىر نۇقتا ئايانكى، بىز يەنە ئايرىم ماتېرىياللاردىن «ئىلبالىقتىكىلەرنىڭ ..... كىيىم - كېچەكلىرى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، تىلى ئۇيغۇر تىلى تۈركۈمىگە كىرىدۇ» ⑳ دېگەن بايانلارنى چىلىقتۇرىمىز. مانا بۇ ئىلبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلىشىمىزدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان يەنە بىر مۇھىم تەرەپتۇر.

ئىزاھلار:

①⑤⑱مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر «تارىخىي رەشىدىيە» خەنزۇچە تەرجىمىسى 1 - كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى 224 -، 233 -، 237 - بەتلەر.

②⑪⑮«مىڭ سۇلالىسى تارىخى» 332 - جىلد، «غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» Ⅳ

③⑦«مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 197 - جىلد.

④«قىسقىچە ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» (shorter Encylopaedia of islam) 1965 - يىل لەيدۇن ئىنگلىزچە نەشرى 69 - بەت.

⑥ئۇۋەيسنىڭ ئاتىسى شىرئەلنىڭ نەسەبى توغرىسىدا تالاش - تارتىشلار بىرقەدەر كۆپ. بارتولد خىزىر خوجىنىڭ پەرزەنتلىرىنى تىلغا ئالغاندا، شىرئەلنى مۇھەممەدخاننىڭ ئىككىنچى ئىنىسى دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇۋەيىس توغرىسىدا بىرقەدەر كۆپ توختالغان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بولسا، ئۇنى مۇھەممەدخاننىڭ پەرزەنتى دەپ يېزىپ، مۇھەممەدخاننىڭ چوڭ ئوغلى شىرمۇھەممەدخاننى ئۇۋەيسنىڭ تاغىسى قىلىپ بايان قىلىدۇ.

بۇ يەردە بىز مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ يازغانلىرىنى ئاساس قىلدۇق.

⑧ قېنىڭ جياشىڭ، جېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭۇن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 1- كىتاب 1981 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 124 - بەت.

⑨ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - كىتاب 1982 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى 311 - بەت.

⑩ ۋاڭ جىگۇاڭ «چېن چېڭ ۋە ئۇ يازغان ‹غەربكە سەپەر قىلىش خاتىرىسى›، ىلەن ‹غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى›، توغرىسىدا تەتقىقات»، «ئوتتۇرا ئاسىيا مەجمۇئەسى» نىڭ 1990 - يىللىق خەنزۇچە 3 - سانىغا بېسىلغان.

⑫⑰ چېن چېڭ «غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى»، «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى»؛ جۇڭ لىيەنكۇن ئىزاھلاپ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، جۇڭخۇا نەشرىياتى 1991 - يىل خەنزۇچە نەشرى 39 -، 102 - بەت.

⑬ ياڭ جيەنشىن «قەدىمكى دەۋردە غەربكە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى» نىڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىل خەنزۇچە نەشرى 277 - 278 - بەتلەر.

⑭⑯ ئى. يا. زىلاتكىن «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تارىخ فاكۇلتېتى كۆپەيتىپ باستۇرغان نۇسخا، 1 - كىتاب خەنزۇچە تەرجىمىسى 53 - 52 - بەتلەر.

⑲ ۋ. ۋ. بارتولد «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان نۇسخا، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 - يىللىق ئۇيغۇرچە 7 - 8 - سانىغا بېسىلغان.

⑳ «ياتلارنى قوغلاش، غەربىي شىمالدىكى ياتلار» 8 - جىلد، «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 1 - كىتاب خەنزۇچە نەشرى 124 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

ئىككىنچى باب

جۇڭغار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە يەركەن خانلىقى

1. ئويراتلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە جۇڭغار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

مۇڭغۇلشۇناس زىلاتكىن «جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى قانداقتۇر تاسادىپىي سەۋەبتىن بولماستىن، بەلكى مۇڭغۇللارنىڭ جەمئىيىتىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن ئوبيېكتىپ جەريانىنىڭ تەرەققىيات نەتىجىسىدۇر. بۇ دەۋردىكى ئويرات فېئودالىرىنىڭ تاشقى قوۋۇم دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۆزگىچە ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەشلىرى بىلەن كەسكىن ئىچكى ئىختىلاپىمۇ يۇقىرىدىكى ئوبيېكتىپ جەريانىنىڭ ئىنكاسى ئىدى» ① دەپ كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە جۇڭغار خانلىقى مۇڭغۇل ئېگىزلىكىدە باش كۆتۈرۈپ چىققان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ھاكىمىيەتى ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى جۇڭغار خانلىقى مۇڭغۇل ئېگىزلىكىدە ئاپىرىدە بولغان ئويرات مۇڭغۇللىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بۇ جايلاردىكى ۋەزىپىلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، شەرقتە پۈت دەسسەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىغان شارائىتتا، غەربتە پائالىيەت سورۇنى ھازىرلاپ، مۇستەقىل بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى بولغاچقا، ئەينى مەزگىلدىكى مۇڭغۇل دالاسى بىلەن شىنجاڭ رايونىنىڭ مۇرەككەپ ۋەزىيىتىنىڭ مەسئۇلىدى. مانا بۇ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساسىي مۇھىم

نۇقتا بولۇپ، پەقەت بۇ نۇقتىغا ئەھمىيەت بېرىلگەندىلا، ئاندىن ئويراتلارنىڭ غەربتىن قانداق قىلىپ چىقىش يولى ئىزدىگەنلىكىنى ئاڭلاشقىلى بولىدۇ.

ئويراتلار يۈەن سۇلالىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ ھۆكۈمرانى مۇنكە تېمۇر ئۆلگەندىن كېيىن ئۇچ قەبىلىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. بۇ توغرىسىدا «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. ئويراتلار ھەققىدە قىسسە» دە «ئويراتلار موڭغۇل قەبىلىسىدۇر. تاتارلارنىڭ غەربىگە جايلاشقان. يۈەن سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ زوراۋان ۋەزىرى مۇنكە تېمۇر ئۇلارنى ئىگىلەپ تۇرغان. مۇنكە تېمۇر ئۆلگەندە ئۇنىڭ قەبىلىلىرى ئۈچكە بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ بىرى ماخامۇ، يەنە بىرى تەيپىڭ قالغان بىرى باتۇپۇللا دەپ ئاتىلىدۇ» ② دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئويراتلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۈچ ھۆكۈمرانلىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولغان بولۇپ، بىر تۇتاش ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى ئورنىتىلمىغانىدى. ھەمىشە تاشقى قوۋۇم دۈشمەن كۈچلەرنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇراتتى.

XV ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى ئويراتلار ماخامۇنىڭ پەرزەنتى توخاننىڭ دەۋرىدە بىرمەھەل كۈچەيدى. بولۇپمۇ توخاننىڭ ئوغلى ئېسەن تەيشىلىك قىلغان دەۋردە، ئويراتلار تېخىمۇ كۈچەيگەنلىكتىن، موڭغۇللارنىڭ ئىلگىرىكى سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. تارىخنامىلەرگە ئاساسلانغاندا، «توخان ئۆزىگە قارشى دۈشمەن كۈچلەرنى يوقىتىپ، موڭغۇل يايلىقىدا دەۋران سۈرۈۋاتقان مەزگىلدە، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئېسەن موغۇلىستان چېگرىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، چاغاتايخانىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى.» ③ بۇ ئېسەن تەيشىنىڭ 1439 - يىلى ئاتىسى توخان تەيشىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشىن ئاۋۋاللا، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىغا قاراپ كېڭەيگەنلىكىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ چاغدا موڭغۇل

يايلىقىدا ئۇنىڭغا نامداش يەنە بىر ھۆكۈمرانمۇ پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. «موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى» دە «خاتىرىلىنىشچە، «شۇ يىل (يولۇاس يىلى) ئۆگەيچى قاشقا ئىلگىرىكى ئاداۋەتنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، خوخاي نايۇنىڭ ئوغلى باش ۋەزىر باتۇلانى ئۆلتۈرۈۋەتتى»، «بۇ چاغدا ئۆگەيچى قاشقامۇ ئۆلدى، ئۆگەيچىنىڭ ئوغلى ئېسەنقۇل توشقان يىلىدا تۇغۇلغانىدى، يولۇاس يىلى (1415 ـ يىلى) نىڭ ئاخىرىدا 29 يېشىدا تەختكە چىقىپ، باش ۋەزىر باتۇلانىڭ ئايالى سامۇرنى ئەمرىگە ئېلىپ، ئېسەنقۇلخان دەپ ئاتالغانىدى.» ④ بۇ ھال ئېسەن تەيشىنىڭ ئاتىسى توخان تەيشى ئۆلۈشتىن ئاۋۋال تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان پائالىيىتىنىڭ سەل گۈمانلىق ئىكەنلىكى بولۇپ، ئۇ تەختكە چىققۇچە بولغان 1418 ـ 1438 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېسەنقۇلنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ دەلىللىشىچە، ئېسەنقۇل ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن قىرغىزلارنىڭ تېلېئوت (ئېركېچەۋۇت) قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، «مىلادىيە XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، تېلېئوتلار ئويرات قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا باشلىغانىدى.» ⑤ بۇنداق بولغاندا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئېلبالىق نامىدىكى ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇۋەيسىخاننىڭ ئېسەن ئىسىملىك قالماق ھۆكۈمرانى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىمۇ، ئەملىيەتتە ئېسەنقۇل بىلەن بولغان ئۇرۇش بولۇشى كېرەك. موڭغۇلشۇناس ك. ئى. پېتروۋ مۇنداق دەيدۇ:

«مىرزا ھەيدەرنىڭ ئېيتقانلىرى بىلەن مىڭ سۇلالىسى تارىخىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇۋەيىس 1428 ـ يىلى ئۆلگەن، يەنى ئۇنىڭ بىلەن دەۋرداش بولغان ئېسەنقۇلدىن ئۇچ يىل كېيىن ئۆلگەن. چۈنكى ئۆگەيچىنىڭ ئوغلى ھەمدە ئۇنىڭ ۋارىسى بولغان ئېسەنقۇلنىڭ سۈيۈرغاللىق زېمىنىنىڭ شەرقىي،

بېشبالىق رايونى بىلەن تۇتىشاتتى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، پەقەت ئۆگەيچىنىڭ ئوغلى ئېسەنقۇللا مۇشۇ دەۋردە مەزكۇر رايونىڭ باشلىقى ئۇستىدىن غەلىبە قازىنالايتتى، شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئاشۇ ئۇيغۇر يىغىنامۇ بېشبالىق رايونى — تۇرپان بىلەن پۈتكۈل شەرقىي تېيانشاندا ئۆزلىرىنىڭ يېقىن قوشنىسى بولغان قىرغىزلار بىلەن ئويراتلارغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارالايتتى. بۇ كۈرەش 1415 ـ 1425 ـ يىللاردا يۈز بەرگەن بولۇپ، مەيلى قانداقلا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر 1428 ـ يىلىدىن كېيىن ئەمەس ئىدى. » ⑥

دېمەك يۇقىرقىلاردىن مەلۇمكى، ئېسەن تەيشى ئاتىسى توغان تەيشى ئۆلۈشتىن ئاۋۋال، غەربتە ئۇيغۇر يىغىنان بىلەن ئۇرۇش قىلمىغانىدى. ئېسەن تەيشىنىڭ 1407 ـ يىلى تۇغۇلغانلىقى بىلەن بۇ ئۇرۇشنىڭ 1415 ـ 1425 ـ يىللار ئارىلىقىدا يۈز بەرگەنلىكىدىن قارىغاندىمۇ، بۇ نۇقتىنى دەلىللىمەك بىرقەدەر قىيىن. ئەگەردە ئېسەن تەيشى راستىنلا 1415 ـ 1425 ـ يىللار ئارىلىقىدا، ئۇيغۇر يىغىنان بىلەن ئۇرۇش قىلغان دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇ ھالدا ئېسەن تەيشىنى غەربتە 18 ياشقىچە بولغان ئارىلىقىدا، ئۇ ھالدا ئېسەن تەيشىنى غەربتە 18 ياشقىچە بولغان ئارىلىقىقىچە پائالىيەت ئېلىپ بارغان دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر يىغىنان غەربكە كۆچكەن 1418 ـ يىلىنى بىرلىك قىلغاندا بولسا، ئېسەن تەيشى 11 ياشقا تولغان بولىدۇ.

1439 ـ يىلى توخان تەيشى ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى ئېسەن تەيشى تەختكە چىققاندا، ئويراتلارنىڭ تەسىر كۈچى مىسلىسىز دەرىجىدە كۈچەيگەنلىكتىن، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيگەنىدى. ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى تەسىر كۈچى ئاساسەن شەرق بىلەن غەرب قاتنىشىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان قۇمۇلنى كونترول قىلىش بولۇپ، ئويراتلار تاكى ئېسەن ئۆلگىچىلىك قۇمۇلنى كونترول قىلىپ كەلگەنىدى. بۇ جەرياندا ئېسەن تەيشى ئون يىلدىن ئارتۇق كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، موڭغۇل-

لارنىڭ قۇبلاي دەۋرىدىكى سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تەرەددۇت قىلىپ باغقان بولسىمۇ، ئويراتلارنىڭ موڭغۇللارنىڭ ئالتۇن ئۇرۇقىدىن بولغان خانلارنى خالىغانچە ئەمەلدىن قالدۇرۇشى، باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەنىدى. بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى شەرقىي موڭغۇللار بىلەن غەربىي موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق زورىيىپ، نوقۇل ھەربىي كۈچكە تايىنىپلا بويسۇندۇرۇش-نىڭ بىرلىككە كەلگەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئاساسى ئاجىز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئېسەن تەيشىنىڭ 1453 ـ يىلى كۈزدە ئۆزىنى پۈتكۈل موڭغۇللارنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىشى، زور كۆپچىلىك موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەسەت قىلىشىنى قوزغىغاچقا، ھەممىدىن ئاۋۋال ئالاخ چىڭشياڭ قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈردى. نەتىجىدە 1454 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، ئالاخ چىڭشياڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئېسەننى مەغلۇپ قىلىپ، «ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە ئۆي ـ بىساتىنى بۇلاپ كەتتى.» ⑦ ئېسەن مەغلۇپ بولۇپ، كۈنكۈي تېغىغا قېچىپ بارغاندا، ئۇنىڭ بۇرۇنقى دۇشمىنى بۇكەسۇرسۇنىڭ ئوغلى باخۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئېسەن تەيشىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، ئويراتلارنىڭ موڭغۇل ئېمپېراتورلۇقىدىكى 1399 ـ يىلدىن 1454 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان ھاكىمىيەتلەقلىقىگە خاتىمە بېرىلگەچكە، ئۇلارنىڭ ئالدىغا يېڭى تاللاشنى ئېلىپ كەلدى. ئۇ بولسىمۇ، ئويراتلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ماكانلىرىدىن قەدىمىيۇقەدەم غەربكە سىلجىشى بولغاچقا، تارىختا بۇ «ئويراتلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» دەپ ئاتىلىپ، ئەكسىچە شەرقىي موڭغۇللارنىڭ ھاكىمىيەتلەقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە يۇرت ماكانلىرىدىن ئايرىلغان ئويراتلار شەرقتە ئۆز قوۋمداشلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىسا، غەربتە ئاللىقاچان يەرلىكلىشىپ بولغان يىراق قەبىلىداشلىرىنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى.

تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، «ئېسەن ئۆلـ
گەندىن كېيىنكى 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتىدە، تارىخىي
ماتېرىياللاردا ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ قايتا ئەسلىگە كەلگەنلىك
ھادىسىسىدىن بېشارەت بېرىلمەيدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب
شۇكى، شەرقىي موڭغۇللاردىن بولغان فېئودالىلارنىڭ تەسىر كۈـ
چى باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقتىن، ئويراتلارنى كەينى - كەينىدىن
مەغلۇپ قىلدى.» ⑧ بۇنىڭ بىلەن ئويرات ئاھالىلىرىنىڭ دەسلەپـ
كى قەدەمدە باربكۆل، قۇمۇل ۋە ئېرتىش، ئېمىل دەريا ۋادىلىرىـ
غا كۆچۈشىدىن ئىبارەت غەربكە كۆچۈش ھەرىكىتى باشلاندى.
ئەمما بۇ چاغدا «ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت رايونى كۈنكۇي،
زابۇقان دەريا ۋادىلىرىنى مەركەز قىلغان بولۇپ، شەرقتە ھانگاي
تېغىغچە، غەربتە ئېرتىش دەرياسىغچە يېتىپ باراتتى، شىمالدا
تاڭنۇ تېغىدىن ئاشاتتى.» ⑨ دېمەك ئېسەن تەيشىدىن كېيىن
ئويراتلار ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى پائالىيىتىنى
تارايتىشقا باشلىغان بولۇپ، XV ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن
كېيىن پەيدىنپەي غەربكە كۆچۈشكە باشلىغانىدى. بۇ ھال ئويراتـ
لارنىڭ ئېسەن ئۆلگەندىن كېيىن دەرھاللا غەربكە كۆچۈشكە باشـ
لىمايى، بىرمەھەل ئۆتكەندىن كېيىن شەرقىي موڭغۇللارنىڭ بە-
سىمى تۇپەيلىدىن غەربكە كۆچكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
ئۇنداقتا يەنە شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، «ئويراتلارنىڭ
كەڭ - كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن
كېيىن ئىدى» ⑩ دېگەن يىل چېكىگىچە، ئويراتلار بىرقەدەر
مۇشكۇل تارىخىي قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەنىدى.

ئۇنىڭ بىرى، XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، خالخا (شەرقىي
مۇڭغۇللار) سىستېمىسىدىن كېلىپ چىققان دايانخان شەرقىي
موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىگىلىگەن زې-
مىنلىرىنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرىپ، شەرقىي
موڭغۇللارغا بولغان تىزگىنلەشنى كۈچەيتكەنىدى. «موڭغۇللار-

نىڭ مەنبەسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، دايانخان ئايالى ماندۇ قاي چېچىن قاتۇن بىلەن بىرگە ئىككى قېتىم ئويراتلارغا قارشى جازا يۈرۈش قىلغانىدى. بىرىنچى قېتىمقىسى دايانخان تەختكە چىققان دەسلەپكى مەزگىلدە يۈز بەرگەن بولۇپ، دايانغان «ئويراتلارغا تاقابىل تۇرۇپ، تاسبورتۇدا ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، غەلىبە قازىنىپ، ھەددى - ھېسابسىز بۇيۇملارنى غەنىيمەت ئالغانىدى.» ⑪ «موڭغۇللارنىڭ نەسەبنامىسى» دىمۇ بۇ قېتىمقى جەڭ توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان بولۇپ، خۇسۇسەن دايان-خان ئويراتلارنىڭ سانغۇنلىرىغا قارىتا تۆۋەندىكىدەك مەنئى قە-لىش بەلگىلىمىسىنى چىقارغانىدى:

«بۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىمارەتنى ئوردا دەپ ئاتىماي، تۇرال-غۇ دەپ ئاتاش، مالخايغا قىستۇرۇلغان پەي تۆت تالدىن ئېشىپ كەتمەسلىك، ئولتۇرۇپ - قوپۇشتا تىزلىنىشقا رۇخسەت قىلىپ، ئولتۇرۇشقا رۇخسەت قىلماسلىق، گۆشنى چىشلەپ يېيىشكە رۇخسەت قىلىپ، كېسىپ يېيىشكە رۇخسەت قىلماسلىق، قېتىق-نىڭ نامىنى چەگ دەپ ئۆزگەرتىپ ئاتاش.» ⑫

«موڭغۇللارنىڭ ئالتۇن تارىخى» دىمۇ يۇقىرىدىكى تاسبورتۇ جېڭى توغرىسىدا ئۇچۇر بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «تاسبورتۇدا قىرغىن قىلىشىپ، دېگدۇنادا جەڭ قىلىپ، تېزدىن سان - ساناقسىز بايلىق توپلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئالتە تۇمەن تۇتۇنىنىڭ قوۋملىرى ئويراتلارنىڭ ئېلىنى قوشۇۋالدى» ⑬ دەپ كۆرسىتىل-گەن. روشەنكى بۇ خاتىرىلەردە دايانخاننىڭ ئۇستۇن ھەربىي كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكى نامايەندە قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دايانخان باشچىلىقىدىكى شەرقىي موڭغۇللارنىڭ ئويراتلارنىڭ ئۇستىدىن غالىب كەلگەنلىكىنىڭ دەلىلى ئىدى. نەتىجىدە ئويرات-لارنىڭ بىر قىسمى يۆتكىلىپ، بىراقلا شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ كەلدى. مەسىلەن، «ئويراتلارنىڭ ۋاڭى ئونغان 7 مىڭ قوۋمغا باشچىلىق قىلىپ، بارسكۆلگە كېلىپ ئولتۇراق-

لاشتى. » ⑭ بۇنىڭدىكى بارسكۆل ھازىرقى بارىكۆل ناھىيىسى بولۇپ، ئويراتلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدە ئاۋۋال قەدەم باسقان جايلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئويراتلار بىلەن دايانخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يەنە بىر قېتىملىق ئۇرۇش XV ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى يۈز بەرگەن بولۇپ، «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» گە ئاساسلانغاندا، دايانخان ئويراتلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىچكى ئىختىلاپتىن پايدىلىنىپ، ئويراتلارغا ھۇجۇم قىلغانىدى. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ شياۋ زۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، 1496 - يىل دايانخان 3 مىڭ كىشىلىك بىر كارۋان ئۆمىكىنى بېيجىڭغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ تەييارلىنىپ، ئەۋەتمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئەۋەتمەكچى بولغان «جاۋاب سۆزىدە، ئويراتلاردىن بولغان ئاكا - ئۇكىلار بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشۋاتىدۇ، قايتىپ بېرىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قوزغاپ، كۆز كەلگەندە قايتىدىن سوۋغا - سالام تەقدىم قىلماقچىمىز» ⑮ دېيىلگەنىدى. دېمەك، ئويراتلار شەرقىي موڭغۇللارنىڭ زور بېسىمى تۈپەيلىدىن ئائىلاج موڭغۇل چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىن چېكىنىپ چىقىپ، پەيدىنپەي تۈرپان ھاكىمىيىتى بىلەن چېگرىلىنىشقا باشلىغانىدى. «ئەمما ئويراتلار قازاقلار بىلەن تۈرپاننىڭ بېسىمى تۈپەيلىدىن يەنە شەرقىي جەنۇبىغا كېسكى گەنسۇ، چىڭخەي ئەتراپىدىن يېڭى ئوتلاقلارنى ئىزدەشكە كىرىشكەن» ⑯ بولغاچقا، شەرقىي موڭغۇللار بىلەن بولغان توقۇنۇشتىن قايتا ساقلىنىپ قالالمىدى. ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ توقۇنۇش ئالتانخاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئويراتلارغا قارىتا يەنە يېڭى قىسمەتلەرنى ئېلىپ كەلدى.

ئالتانخان دايانخاننىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئۇ تۇمەتلەرنى ئىدارە قىلغاندا، ئۇنىڭ كۈچى تازا كۈچەيگەنىدى. ئۇ ئاۋۋال شەرقىي موڭغۇللارنىڭ قوۋملىرىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، كۆپ قېتىم غەربكە جازا يۈرۈش قوزغاپ،

تىغ ئۇچىنى ئويرات ۋە سىبىرىق ئۇيغۇرلارغا قارىتتى. ئويراتلارنىڭ ئالتانخان بىلەن بولغان زور بىر قېتىملىق توقۇنۇشى، 1552 - يىلى يۈز بەرگەن بولۇپ، ئالتانخان مىڭ سۇلالىسى بىلەن چېگرا سودىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئويراتلارغا ھۇجۇم قىلغانىدى. ئۇرۇشتا ئالتانخان سەككىز مىڭ خويىتلارنىڭ خانى مىڭخاتۇنى ئۆلتۈرۈپ، پۈتكۈل تۆت ئويرات قەبىلىسىنى ئىگىلىگەنىدى. بۇنىڭدىكى تۆت ئويرات قەبىلىسىنى ئىگىلەش، ئەمەلىيەتتە خويىت قەبىلىسىنىڭ ئۇستىدىن قازانغان غەلىبە بىلەن ئويراتلارنى چارۇچىلىق قىلىدىغان ئايرىم يايلاقلارىدىن ئايرىلىپ كۆچۈشىگە قارىتىلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى تارىخنامىلەردە بۇ ۋەقەنى ئويراتلارنىڭ قاراقۇرۇمنى قولدىن بېرىپ قويۇشى دەپ تىلغا ئالغانىدى. مەسىلەن، خۇۋشت «موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ «ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ (ئالتانخان) 1552 - يىلى تۆت ئويرات قەبىلىسىگە قارشى يۈرۈش قىلدى ھەمدە كۈنكۈي - زابۇقان تېغىدا نايمان مىڭخان خويىت (سەككىز مىڭ خويىت) لارنىڭ خانى مانى مىڭخاتۇ (Mani Minghatu) نى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنى خوتۇنى جىگىگېن ئاغا (Jigeken Agha) بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى توقاي بىلەن كۆكۈتېمۇرنى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئۇلارنىڭ پۈتكۈل قوۋملىرىنى بويسۇندۇردى. ئۇ يەنە ئۇلارنىڭ قولىدىن قاراقۇرۇمنى قايتىدىن تارتىۋالدى» ⑰ دەپ كۆرسەتكەنىدى. دېمەك، ئويراتلار ئالتانخان بىلەن بولغان بۇ قېتىمقى جەڭدىن كېيىن قاراقۇرۇم دائىرىسىدىن چېكىنىپ چىققانىدى.

كەنكۈي - زابۇقان جېڭىدىن كېيىن، ئالتانخان ئويراتلارغا قارشى يەنە بىرقانچە قېتىم جازا يۈرۈش ئۇيۇشتۇردى. موڭغۇل تىلىدا يېزىلغان «ئالتاننامە» دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئالتاندىن 1558 - يىلى غەربكە يۈرۈش قىلغانىدى. «كېيىن يەنە جالانمانقان تېغىدىكى ئويراتلارنىڭ تۆمەن تۇتۇن ئاھالىلىرىگە جازا

يۇرۇش قىلدى. ئۇ يۈكسەك ھۆرمەتكە ئىگە ئەنبىيالارنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ ۋەز ئېيتقۇزۇپ، ھەربىرىدە قىلغانلىقتىن، گول- مىڭ خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۆچىرەي تەيشى بابانقارا دېگەن جايغا كېلىپ ئەل بولدى. بۇ ۋاقىتتا بارچە ئەلنىڭ ھەممىسى شادلىققا چۆمۈپ، شۇ يەردىكى بارگاھتا تۇردى. ئۇ يەنە دەرھال تەزىم، قائىدە - يوسۇن، جەڭنامىلەرنى پىششىق بىلىدىغان مول بىلىمگە ئىگە زايسان ئۈيزىڭنى شاھخانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا چاغاتاي خاندىن بۇيان بىر مىللەتتىن كۆپىيىپ ئاۋۇپ كەلگەنلىكىگە ئائىت پاكىتنى سۆزلەتكۈزدى. بۇنىڭ بىلەن شاھخان بەكلا خۇرسەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئارغىماق، مەرۋايىت، گۆھەر ۋە باشقا بۇيۇملارنى ھەدىيە قىلدى.» ⑱

جالانمانقان تېخى قۇمۇلنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 100 چاقىرىم يىراقلىقتىكى تاغ بولۇپ، ئويراتلار خېلى بۇرۇنلا بۇ تاغنى ماكان قىلغاچقا، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ماتېرىياللاردا، كۆپىنچە «شىمالىي تاغ» دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنغاندى. بۇ ھال ئالتانخاننىڭ غەربكە كۆچۈپ، شەرقىي شىنجاڭ ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەن ئويراتلارغا جازا يۈرۇش قىلىشتىن تاشقىرى يەنە، ئويراتلارنى تەلتۆكۈس بەيئەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئويرات- لارنىڭ خەۋپىگە ئۆچرىغان تۇرپان سۇلتانى شاھخان بىلەن ئىتتە- چاق تۇزۇپ بىرلىكتە ھەربىرىدە قوللىنىش ئىستىكىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «بىراق ئالتانخاننىڭ بۇ مۇددىئاسى كۆپىنچە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرايتتى، ئۇلار دائىم يوشۇرۇنچە ئويراتلارغا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرغانلىق- تىن، ئالتانخان ئويراتلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندى.» ⑲ ئېنىقكى بۇ مىڭ سۇلالىسى تۇرپان ھاكىمىيە- تى بىلەن ئويراتلارنى تەڭلا قوللاپ، ياتلارنى - ياتلار ئارقىلىق چەكلەپ تۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويغانىدەك، ئالتانخان باشچى- لىقىدىكى تۈمەتلەرنىڭ ھاكىمىيىتى بىلەن ئويراتلارنىڭ بىرگە

مەۋجۇت بولۇپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى كۆشەندە قىلىشنى داۋام-لىق خالايدىغانلىقىدىن ئىبارەت تاشقى سىياسىتى بىلەن زىچ مۇنا-سىۋەتلىك ئىدى.

ئويراتلار بىلەن ئالتانخاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش تاكى ئالتانخان ئۆلگەنگە قەدەر داۋاملاشقان بولۇپ، 1562 - يىلى ئالتانخاننىڭ جەمەتىدىن بولغان ئوردۇستىكى كوتۇختۇ چېچىن قۇنتەيجى قاتارلىقلار غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىرتىش دەريا‌سى بويىدىكى «تورغۇتلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، تۇرغۇتلارنىڭ تەي-شىسى قارا بۆكۈلنى ئۆلتۈردى.» ⑳ 1574 - يىلى ئالتانخاننىڭ جەمەتىدىن بولغان بۇيان باتۇر قۇنتەيجى قاتارلىق ئاكا - ئۇكىلار هانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مىڭ خويىتلارغا هۇجۇم قىلغاندا، كوتۇختۇقۇنتەيجى يەتتە سۇدىن قايتىشىدا، باربكۆلده توختاپ، باتۇت قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى. دېمەك يۇقىرىقىلار-دىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ئالتانخاننىڭ دەۋرىدە ئويراتلار پەيدىن-پەي غەربكە سىلجىپ، هازىرقى قۇمۇل ژىلايىتىگە قاراشلىق باربكۆلدىن تاشقىرى، ئالتاي دائىرىسىدىكى ئىرتىش دەريا‌سى ۋادىسىدىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىغانىدى.

1582 - يىلى ئالتانخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلا-رى ئويراتلارغا قارشى داۋاملىق جازا يۈرۈشلىرىنى تەشكىللەپ تۇردى. قىسقىسى بۇ مەزگىلده شەرقىي موڭغۇللارنىڭ قوۋملە-رى، ئويراتلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا قىستاپ كىرىپ، ئۇلارنى خېلى ئىغىر تەھدىتكە ئۇچراتقانىدى. بۇ خىل تەھدىت ئاستىدا ئويرات قەبىلىلىرى تەدرىجىي يېڭى ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇپ، كۆچلۈك رەقىبلىرىگە بىرلىكته قارشى تۇردى. ئەمما بىز ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ تارىختىكى بۇ يۆتكىلىشلىرىدىن شۇنى هېس قىلالايمىزكى، شەرقىي موڭغۇللارنىڭ فېئودالىرى ئويرات-لارغا نىسبەتەن باشتىن - ئاياغ چەتنەشتۇرۇش، بولۇپمۇ يىراق غەرب تامان قوغلىۋېتىش سىياسىتىنى قوللانغانىدى. ئىنىقراق

قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلارنى ئالتاي تېغىدىن ئۆتكۈزۈۋېتىشنى ئەيەت قىلغانىدى. ئويرات موڭغۇللىرى بولسا شەرقتىن كېلىۋاتقان تەھدىتكە تاقابىل تۇرۇش بىلەن بىرگە، غەربتە ئۆزلىرى دۇچ كېلىۋاتقان ناچار مۇھىتقا ماسلىشىشقا تىرىشتى. «بۇ جايلاردا ئۇلارغا داۋاملىق قارشى تۇرغىنى بىرى تۇرپان ھۆكۈمرانى بىلەن يەنە بىرى قازاقستاننىڭ خان ۋە سۇلتانلىرى بولدى.» «1588 ـ يىلى تۇرپان ھۆكۈمرانى ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، شەرق تەرەپتىكى جەنۇبىي تاغ بىلەن شىنجاڭ شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى.» ㉑

X VII ئەسىردىكى موڭغۇل تارىخ يىلنامىسى «ساراتۇچ»دا كۆرسىتىلىشىچە، 1587 ـ يىلى خالخالار بىلەن ئورانقايلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى ئويراتلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، ئېمىل دەريا ۋادىسىغىچە يېتىپ بارغانىدى. كوزىن ئويراتلارنىڭ XVI ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن 80 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يۆتكىلىشلىرىگە ئاساسەن، ئويراتلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى جايلىشىشىنى مۇنداق تىلغا ئالىدۇ: «ئويراتلارنىڭ چاڭۇچىلىق قىلىدىغان راۋونىنىڭ شەرق تەرىپى، شەرقىي موڭغۇللارنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرىگە ياندىشىپ تۇرىدىغان خۇيىتلارنىڭ چاڭۇچىلىق قىلىدىغان رايونى ئىدى، خويىتلارنىڭ چاۋۇچىلىق قىلىدىغان رايونلىرىنىڭ ئارقىدىكىسى تۇرغۇتلارنىڭ، ئۇنىڭ سەل نېرىسىدىكىسى چورۇس، دۆربىت ۋە خوشۇتلارنىڭكى ئىدى.» ㉒

بۇنداق قاراش دۆلەت ئىچىدىكى موڭغۇلشۇناسلارنىڭ ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ تارقالغان. ئەڭ مۇھىمى ئويراتلارنىڭ XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەنده، ئىلبىلىق ۋە تۇرپان ھاكىمىيەتلىرىنىڭ زېمىنلىرىدا پۈت دەسسەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇۋالغانلىقى بولۇپ، بۇ توغرىدا ھەر خىل قاراشتىكىلەر مەۋجۇت. مەسىلەن. زىلاتكىن «X V

ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە ئويراتلار ئىگىلىگەن زېمىنلارنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كىچىك بولغانلىقتىن، غەربتە پەقەت زايسان كۆلىدىن قارا شەھەرگىچە بولغان جايلارغىچە يېتىپ بارغان» ㉓ دەپ كۆرسىتىدۇ. دۆلەت ئىچىدە بەزى ئالىملار بولسا «XIV ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن ئويرات قەبىلەسى ئەتراپىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتتە كەسكىن ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولدى، بۇرۇن چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت مەركىزى بولغان بالقاش كۆلى رايونلىرى، يەتتە سۇ رايونى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقى ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئىككى قۇدرەتلىك كۈچ ـ تۆمۈرلەڭ ئىمپېرىيىسى ۋە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقتى. ..... ئەمەلىيەتتە ئويراتلار ئۆز ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغاشتىن ئىلگىرىلا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان رايونلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالغان ھەمدە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى جەنۇبقا سورۇپ، تېيانشاننىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىغا كۆچۈرۈپ كەلگەن» ㉔ دەپ يازىدۇ. ھالبۇكى بۇ ھەقتىكى يازما ماتېرىياللار بىلەن يېقىنقى بىرقەدەر ئومۇمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، پۈتۈنلەي ئۇنداقمۇ ئەمەس. چۈنكى نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن مۇرەككەپ تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنىڭ بەكلا كەمچىل بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ھامان يەرلىك مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىن چەتلىتىپ بايان قىلىنىشى، ئويراتلارنىڭ غەربكە كۆچۈش جەريانىنى باشتىن ـ ئاياغ، توسالغۇسىز كۆچۈش قىلىپ قويىدى. ئەمەلىيەتتە بىزنىڭ كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇلار بۇ جايلاردىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھوشيارلىقىنى قوزغىماي قالمىغانىدى. يەنە كېلىپ باتۇر قۇنتەيجىنىڭ دەۋرگىچىلىك كۆپ ئوڭۇشسىزلىقلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا تەشكىللىك ۋە پىلانلىق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغاندىن

كېيىنلا، ئاندىن غەربكە كۆچۈشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرەلىگەنىدى. بۇ جەريانىدا خوشۇت قەبىلىسىنىڭ تەيـ شىسى كۆشخان بىلەن جۇڭغار (چورۇس) قەبىلىسىنىڭ تەيشـ سى باتۇر قۇنتەيجى بىر تەرەپتىن شەرقىي موڭغۇللار بىلەن تىنچ ئۆتۈشنى قولغا كەلتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئويرات ئىتتىپاقـ نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپلارنى پەيدىنبشكە تىرىشىپ، يايلاق ماجىرالىرىنىڭ ئالدىنى ئالدى. بۇ ھەقتە دۆلەت ئىچىدىكى موڭغۇل تارىخىنىڭ ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن بىرى بولغان «موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

«1629- يىلىدىكى توقۇنۇش سۇلھى بىلەن ھەل قىلىنغانـ دىن كېيىن كۆشخان بىلەن باتۇر قۇنتەيجى قاتارلىقلار ئويراتلارـ نىڭ يايلاق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلماي تۇرۇپ، ئويراتلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ ۋە كۈچلۈك قوشنىلار بىلەن بولغان توقۇنۇش ۋە سۈركىلىشلەردىن ساقلانغىلى بولمايدۇ دەپ قارىدى. بىراق ئويراتلار روسىيە، قازاقلار ۋە تاتارلاردىن ئىبارەت ئۈچ كۈچلۈك قوشنىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغاچقا، كېڭىيىشكە ۋە ئۆزلىرىنىڭ يايلاقلىرىنى ئۇزارتىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. بۇنىڭ بىلەن كۆشخان ئويراتلارنىڭ باشقا تەيجىلىرى بىلەن ئىتتىـ پاقنىڭ يېغىنىنى چاقىرىپ، ئويراتلارنىڭ يايلاقلىرىنى جەنۇبقا كېڭەيتىپ ۋە جۇ دەرياسى، ئىلى دەرياسى، بورتالا، تارباغاتاي، قوبۇقسار ھەم ئېرتىش دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى قاتارلىق جايلارغا سورۇشنى قارار قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئويرات قەبىلىلىرى كۆشخانىڭ باشچىلىقىدا، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلارغا قارىتا، پىلانلىق، تەشكىللىك ھالدىكى زور كۆلەمدىكى ھەربىي ھەرىكەت قوللاندى. چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئويراتلارنىڭ بۇ جايلارغا بېسىپ كىرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، مۇناـ سىپ ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ ۋە يۆتكەپ، ئويرات ئىتتىپاقـ نىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئېرەنقا بىرغا تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكـ

دىكى ئېرىجاراتۇ (كۆرگارا ئۇسۇنىڭ غەربىي جەنۇبى) دا ئۇرۇش قىلدى. ئويرات قوشۇنلىرى چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغاچقا، شۇڭا بۇ جايغا ئېرىجاراتۇ دەپ نام قويۇلۇپ قالدى.» ㉕

دېمەك، ئويراتلار غەربكە كۆچۈپ، XVII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىگە كەلگەندىلا ئاندىن، پەيدىنپەي تەڭرى تېغىنىڭ شىمالدىكى بىپايان كەڭ دالىلارنى ئىشغال قىلىشقا مەۋەپپەق بولالىغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تارىخىدىكى يەنە بىر مىللىي ھاكىمىيەت — جۇڭغار خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۇچۇن ئالدىنقى شەرت ھازىرلاپ بەرگەنىدى.

ئويراتلارنىڭ XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى كەڭ كۆلەمدىكى كۆچۈشىدىن بۇرۇن باشلانغان غەربكە كۆچۈش ھەرىكىتى، ئويراتلارنى بۇ جايلاردا مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە قىلغاندىن كېيىن، كەڭ ئويرات ئاھالىلىرىگە قارىتا ئۆزلىرىنىڭ يېڭىدىن ئىگىلىگەن زېمىنلىرىنى يات تائىپىلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش ئىستىكىنى پەيدا قىلدى. بۇ تەبىئىيكى ئويرات ۋاقى، گۇڭلىرىنىڭمۇ ئارزۇسى بولسىمۇ، بىر قىسىم ۋاقى - گۇڭلار بۇنىڭغا سەل قاراپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تارقاق ھالەتتىكى ئورنىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە، بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى قەسەمياتلارنى قىلدى. مەسىلەن، خويىت قەبىلىسىنىڭ تەيشىسى سۇلتان تەيشى: «بىز كەلگۈسىگە كۆڭۈل بۆلەلمەيمىز، ..... بىز ئويراتلار بېشىمىزنى ئەگسەكلا بولىدۇكى، يەنە قانداق ئامال قىلالايتتۇق» ㉖ دېگەنىدى. لېكىن كېيىنكى ئەمەلىيەت ئاز ساندىكى ئويرات ۋاقى - گۇڭلىرىنىڭ ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارغا تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىكىنى تونۇتتى.

تارىخنامىلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئويراتلار بۇ چاغدا بىرقەدەر قىيىن ئەھۋالغا دۇچ كەلگەنىدى. بىر تەرەپتىن ئۇلار-

نىڭ نوپۇس ۋە چارۋىلىرى شىددەت بىلەن كۆپەيگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتلاقلىرىنى كېڭەيتىشى چەكلىمىلىككە ئۇچرىدى. خۇددى باشتا كۆرسىتىلگەندەك، ئويراتلار بىلەن شەرقىي موڭغۇللارنىڭ سۈركىلىشى هېلىمەم داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتاتتى. شىمالدا بولسا روسىيىنىڭ كۆچلىرى تاكى ئېرتىش دەرياسى بويلىرىغىچە يېتىپ كەلگەنىدى. جەنۇبتا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ كۆچلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ غەربىدە بولسا يەتتە سۇ ۋادىسىنى مەھكەم بېقىپ ياتقان قازاق خانلىقىنىڭ كۆچلىرى بار ئىدى. «قازاق سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، XVII ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى قازاق خانلىقى نوغايلار بىلەن بىرلىشىپ، ئويراتلارنى توبىك دەرياسى بويىغىچە سۈرۈپ ئاپىرىپ ئۇلارنى يەتتە سۇ ۋادىسىغا كەلتۈرمەسلىككە تىرىشقانىدى ㉗.

ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا دۇچ كەلگەن ئېغىر ئەھۋالى، ئۇلارنى تەشكىللىك پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر قىلغان بولىسمۇ، XVII ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى بىلەن 30 ـ يىللىرىنىڭ ئارىلىقلىرىغا كەلگەندە، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەيىشىسى قارا قۇللا پەيدىنپەي ئۆزىنى كۈرسىتىشكە باشلاپ، ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. گەرچە «ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى قوشۇنلارنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، ئۇ قەتئىي ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى مۇستەھكەملەپ، قورال كۈچى ۋە دىپلوماتىيە ۋاستىسى بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى ئويرات سۇيۇرغاللىقلىرىدىكى هۆكۈمرانلارنى بويسۇندۇردى.» ㉘ بۇ چاغدا ئويراتلارنىڭ بىر قىسىم نويانلىرىمۇ مەسلىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇپ يېتىپ، پەيدىنپەي قاراقۇللانىڭ ھەرىكىتىنى قوللاش تەرەپتارىدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ چاغدا يەنە ئويرات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قەرەلىك كېڭىشى بولغان «چولغان» نىڭ رولىمۇ جارى قىلدۇرۇلغاچقا، قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوتلاق ماجىرالىرىنى

پەسەيتىپ، سىرتىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشقا يېتەكلىدى. 1628 - يىلى چۈلغاننىڭ ماقۇللۇقى بىلەن تورغۇتلار ئېرتىش دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىنلىرىدىن ئولگا دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنلىرىغا كۆچتى. ئارقىدىنلا خوشۇت قەبىلىسىمۇ، چىڭخەيگە كۆچۈپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئويراتلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كرىزىس ئاستا - ئاستا تۇگىتىلىش بىلەن بىرگە، ئوتلاقلار خېلىلا بوش قېلىپ، قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئېقتىسادىي توقۇنۇشمۇ ئازايدى. بۇ خىل ئاساستا، ئويراتلار سىرتىنىڭ تەھدىتىگە تاقابىل تۇرغۇدەك ئىمكانىيەتكە ئېرىشىش بىلەن تەڭ، ئۆز تارىخىدا رەسمىي بۇرۇلۇش ياسىدى. بىاتبۇر ئوباش تۇمىن يازغان «تۆت ئويرات تارىخى» دا كۆرسىتىلىشىچە، «كېيىن ئويراتلار قالماق دەپ ئاتالغاندى، 1627 - يىلى ئويرات ئىتتىپاقى يىمىرىلدى، قالماقلار ئالدىراپ - تېنەپ غەربكە كۆچتى. خوشۇنلار بولسا تىبەتكە كۆچۈپ باردى. ھالبۇكى جۇڭغارلار بولسا جۇڭغارىيىدە تۇرۇپ قالغاندى.» [29] جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ماكانلىرىدا تۇرۇپ قېلىشى، جورس جەمەتىدىن بولغان جۇڭغارلارنىڭ ئېسىن تەيشىدىن بۇيانقى سەلتەنەتىنىڭ يەنە بىر قېتىم ئەسلىگە كېلىشى ئىدى.

1635 - يىلى جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەيشىسى قاراقۇللا ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى باتۇر فۇنتەيجى ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ يېتەكچىلىك رولى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنىڭ تىكلىنىشى بولۇپ، ئويراتلار مانا مۇشۇ باتۇر قونتەيجىنىڭ دەۋرىدىن باشلاپ، رەسمىي كۇچەيىشكە باشلىدى. شۇنىڭدەك باتۇر فۇنتەيجىنىڭ نامىمۇ، مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە قالماق خانى «قۇنتاجى» دېگەن نام بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. زىلاتكىن باتۇر قونتەيجى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان 1635 - يىلىنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەۋجۇت

بولغان يىلنىڭ بىرىنچى يىلى دەپ قاراپ، سىبىريە تارىخ يىلنامىچىسى چېرىبانوۋنىڭ ئەسىرىدىكى تۆۋەندىكى خاتىرىنى تىلغا ئالىدۇ:

«بۇ بىرقانچە يىلدا، قالماق تەيشىلىرى دەسلەپكى شەكىلدە-كى جۇڭغارغا ئىگە بولدى، چۈنكى قاراقۇللا تەيشىنىڭ ئوغلى باتۇر تەيشى قابىل ھەم باتۇر بولغاچقا، تارقاق ھالەتتىكى ئۇيى-راتلارنىڭ ئېلى بىلەن ئۇلارنىڭ تەيشىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، بۇخارىيەنىڭ بىر قىسمىنى بويسۇندۇردى. بۇنىڭ بىلەن 1635-يىلىدىن ئېتىبارەن، باتۇر تەيشى، قونتەيجى دەپ ئاتىلىشقا باش-لىدى.» ㉚

ئومۇمەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ دەسلەپكى تارىخىغا باتۇر قۇد-رەتجىنىڭ دەۋرىدىن باشلاپ ئاساس سېلىنغان بولۇپ، 1640 - يىلى تارباغاتايدا ئويرات ۋە خالخا موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بىرلەشمە يىغىنى چاقىرىلىپ، موڭغۇل ئويرات قانۇنى ماقۇللاند-دى. بۇ قانۇننىڭ ماقۇللىنىشى، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرگەچكە، جۇڭغار خانلىقىنى تېخىمۇ مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە قىلدى. 1653 - يىلى باتۇر قۇنتەيجى ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى سېچىگى ژارىسلىق قىلغاندا، جۇڭغار خانلى-قىنىڭ ئەمەلىي كۈچى يەنە ئاشتى. بىراق سېچىگى 1670 - يىلى ئىچكى ئىختىلاپتا ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى غالدان تەختكە چىققاندا، جۇڭغار خانلىقى بىردىنلا قۇدرەت تېپىپ، شىد-جاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھاكىمۇتلەقلىق قىلىشقا باشلىدى.

ئىزاھلار:

①㉑㉓㉘ گى. يا. زىلاتكىن «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» ئەنزۇچە تەرجىمىسى، غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تارىخ فاكۇلتېتى كۆپەي-تىپ باستۇرغان نۇسخا، 1 - كىتاب. 93 -، 114 -، 109 -، 128 - بەت.

② «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. ئويراتلار ھەققىدە قىسىم» 328 -

جىلد.

③⑧⑲㉕ «موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىل خەنزۇچە نەشرى 2 - كىتاب 460 -، 626 -، 548 -، 633 - بەت.

④⑪⑳ «موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى» 5 -، 6 - جىلد.

⑤ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1174 - بەت.

⑥ ك. ئى. پېتروۋ «XIV - XV ئەسىرلەردىكى قىرغىزلار بىلەن ئويراتلارنىڭ مۇناسىۋىتى» تەرجىمىسى، «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» نىڭ 3 - قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى مىللەتلەر تارىخ ئىشخانىسىنىڭ غەربىي شىمال گۇرۇپپىسى تۈزگەن.

⑦⑩⑫ «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 - يىل خەنزۇچە نەشرى 1 - كىتاب 39 -، 42 - بەت.

⑨ «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى 38 - بەت.

⑬ «موڭغۇللارنىڭ ئالتۇن تارىخى» جيا جىڭيەن، جۇفېڭ نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخا، «غەربىي موڭغۇللارنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى 127 - بەت.

⑭ «مىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 290 - جىلد.

⑮ «مىڭ سۇلالىسىنىڭ شياۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 113 - جىلد.

⑯ «مىڭ سۇلالىسىنىڭ شىزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 238 - جىلد.

⑰ خوۋست «موڭغۇل تارىخى» (HISTORY OF THE MONGOLS) 1 - كىتاب 2 - قىسىم، ئىنگلىزچە نەشرى 610 - بەت.

⑱ «ئالتانناما» 69 - 71 - بەت، سىن چۈەن جىشيۇڭ يازغان «دايىسىڭ ئېجەي تەيجىنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىقى ۋەقەسى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، تەرجىمىسى «موڭغۇل-

شۇناسلىققا ئائىت ماتېرىيال ۋە ئۇچۇرلار» نىڭ 1987 - يىللىق 1 - سانىغا بېسىلغان.

㉒ كوزىن «ئويراتلارنىڭ تارىخىي ئېپوسى»، زىلاتكىن يازغان «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسەردە كەلتۇرۇلگەن نەقىل، 1 - كىتاب 114 - بەت.

㉔ لىيۇ زىشياۋ «ئۇيغۇر تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى بىرىنچى قىسىم 1 - كىتاب 623 - بەت.

㉖ گاباك شىراپ «تۆت ئويرات تارىخى» 17 - 18 - بەتلەر، زىلاتكىن يازغان «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» دا كەلتۇرۇلگەن نەقىل، 1 - كىتاب 126 - بەت.

㉗ «قازاق سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى» ئالماتا 1972 - يىل قازاقچە نەشرى N توم 476 - بەت.

㉙ باتۇر ئوباش تۇمىن «تۆت ئويرات تارىخى»، زىلاتكىن يازغان «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» دا كەلتۇرۇلگەن نەقىل، 1 - كىتاب 153 - بەت.

㉚ مەركىزىي دۆلەتلىك قەدىمكى ھۆججەتلەر ئارخىپخانىسى 196 - جىلد 1542 - نومۇرلۇق چېرىنوۋنىڭ يىلنامىسى 184 - ۋاراق؛ زىلاتكىن يازغان «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» دا كەلتۇرۇلگەن نەقىل، 1 - كىتاب 156 - بەت.

2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتقان سىياسىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى

ئويرات موغۇللىرىنىڭ ئىتتىپاقى ئاساسىدا قۇرۇلغان جۇڭغار خانلىقى 1680 ـ يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئۈيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان يەركەن خانلىقىنى مۇقەرر قىلغانىدى. يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى — جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا ھەربىي يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە ئاق تاغلىق غوجىلارنىڭ ئىچكى جەھەتتە ئۇلارغا بېقىنىپ ماسلىشىشى ئارقىسىدا ئەمەلگە ئاشقانىدى. قارىماققا بۇ جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى يوقىتىش سىياسىتىنىڭ ئاشكارا ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىشىدەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەرگىزمۇ تاسادىپىي توغرا كېلىپ قېلىش بولماستىن، بەلكى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتقان سىياسىتىنىڭ تۈپلۈك نەتىجىسى ئىدى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەڭ ئاۋۋال يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان شاھ خانىنىڭ دەۋرى (ھىجرىيە 949 ـ 978ـ يىللار) دا كۈرۈلگەنىدى. ئەمما بۇ مەزگىل جۇڭغار خانلىقىنىڭ تېخى ئۆز سەلتەنىتىنى قۇرۇپ چىقمىغان مەزگىلى بولغاچ، ئۇلارنىڭ يەركەن خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى باشقا مەنبەلەردىن كۆرە، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە «قالماق» نامى بىلەن يۈرگۈزۈلىدۇ. مانا بۇ «قالماق»لار ھەققىدىكى بايانلار شاھ مەھمۇد ئۇبىنى فازىل جۇراس تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخ» ① دا بىرقەدەر كۆپ بېرىلگەن بولغاچقا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتقان سىياسىتىنى بىلىشنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

شاھ خان تۇرپان ھۆكۈمرانى مەنسۇر خانىنىڭ تەخت ۋارىسى

بولۇپ، تۇرپاندىن كۆچاغىچە بولغان زېمىنلارنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغانىدى. بىراق ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى زېمىنلار ئويراتلار (قالماقلار) نىڭ زېمىنلىرىغا يېقىن بولغاچقا، ئويراتلارنىڭ پارا-كەندىچىلىكىگە ئەڭ كۆپ ئۇچرايتتى. شۇ سەۋەبلىك شاھاننىڭ ئىلكىدىكى تۇرپان سۇيۇرغاللىقى بىلەن ئويراتلار بىرقانچە قېتىم توقۇنۇشقانىدى:

«شاھخان قالماقلارغا قارشى جەڭ قىلماقچى بولدى..... قالماقلارغا يېتىشىپ دېيەرلىك ھالدا ئولجا ئەسىرلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ قايتىشتى. قالماقلار ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ يۇزمۇيۇز توسۇشتى. شاھ خانمۇ ئۇرۇش سېپىنى تۈزۈپ قاتتىق تۇتۇش قىلدى. ناھايىتى دەھشەتلىك جەڭ بولدى، شۇ چاغدا شەھىيار ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئۇرۇش سېپىنى بۇزۇپ، تۈزكورلۇقىنى ئاشكارا-لاپ قېچىپ كەتتى. نەتىجىدە شاھخان مەغلۇپ بولدى. لېكىن شۇنداقتىمۇ ئۇ مەردانىلىك بىلەن شېھىتلىك شەرىبتىنى ئىچتى.»

«مىڭ سۇلالىسى تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، شاھخان مىلادىيە 1570 - يىلى ئويراتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا، «ئوق تېگىپ ئۆلگەنىدى.» ② بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەل-دار شەھىيار ئۇرۇش سېپىنى بۇزۇپ قېچىپ كەتكەنىدى. شاھ خانىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئاياغلاشقان بۇ جەڭدە، يەركەن ھۆكۈمرا-نلىرى ئۇن - تىنسىز تۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئويراتلارنىڭ كۆچى ئارقىلىق شاھخاننى يوقىتىشنى مەقسەت قىلغاندەك قىلاتتى. ئوي-راتلار بولسا تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى بىلەن يەركەن ھۆكۈنرانلىر-ىنىڭ سۇركىلىشىگە يېقىندىن دىققەت قىلغانىدى. شاھخانىنىڭ ئويراتلارغا قارشى ئۇيۇشتۇرغان باشقا بىر قېتىملىق يۇرۇشىدە، ئابدۇرەشىتخاننىڭ ئاقسۇدا ۋالىي بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوغلى مۇ-ھەممەدخان شاھخاننىڭ قىزىنىڭ پېيىگە چۈشكەنىدى. شاھخان

بولسا بۇ چاغدا ئويراتلار تەرەپكە ئاتلىنىپ ماڭغاندى. شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا شاھخان بۇ قېتىمقى جەڭدە ئوخشاشلا نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن بولۇپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قىزىنى قولغا چۈشۈرمەكچى بولغان مۇھەممەدخانغا قارشى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىپ، مۇھەممەدخاننى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن قارا شەھەرگە تۇتۇپ ئېلىپ كەلگەندى.

مۇھەممەدخان ئاكىسى ئابدۇكېرىم خانىنىڭ ۋاستىسى تۇپەيلىدىن تەخمىنەن بەش ئايلاردىن كېيىن تۇنغۇندىن بوشىتىلىپ يەركەنگە قايتىپ كەلگەندى. ئويراتلارنىڭ شاھخاندىن كېيىن، يەركەن ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، مانا مۇشۇ مۇھەممەدخان ئاكىسى ئابدۇكېرىمدىن كېيىن يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىكە چىققان مەزگىلىدە يۈز بەرگەندى. ئابدۇرەشىتخان نىڭ يەنە بىر ئوغلى قۇرەيىش سۇلتاننىڭ بالىسى خۇدابەندى سۇلتان، شاھخان ئۆلگەندىن كېيىن تۇرپان سۇيۇرغاللىقىدا يۈز بەرگەن ئىختىلاپلاردىن پايدىلىنىپ، تۇرپان ۋە قارا شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇۋېلىپ، مۇھەممەدخان بىلەن ئاشكارا قارشىلاشقانىدى. مۇھەممەدخان ئۆزىنىڭ ئەڭ كىچىك ئىنىسى ئابدۇرەھىم خاننى خۇدابەندى سۇلتاننىڭ ئورنىغا تۇرپان ۋە قارا شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلەپ ئەۋەتكەنىدى. ئويراتلارنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتقان سىياسىتىنىڭ تاللىشى دەل مۇشۇ ۋەقەدە تەتبىقلانغان بولۇپ، بۇ توغرىدا شاھ مەھمۇد مۇنداق كۆرسەتكەنىدى:

«ئابدۇرەھىمخان ئابدۇرەشىتخاننىڭ تەڭ كىچىك ئوغلى ئىكەن، مۇھەممەدخان ئۇنى مىرزا شاھنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن چالىش (قارا شەھەر)، تۇرپان تەرەپكە پادىشاھلىققا ئەۋەتكەن ئىكەن، ئۇ چاغلاردا قۇرەيىش سۇلتاننىڭ ئوغلى خۇدابەندى سۇلتان «تۆكەخان» دېگەننىڭ يارىدىمى بىلەن چالىش تۇرپاننىڭ ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغانىكەن. ئابدۇرەھىمخان بىلەن مىرزا شاھلار

تۇرپانغا يېتىپ كەلگەندە، خۇدابەندى سۇلتان قالماقلاردىن ياردەم سورىغانىكەن، قالماقلار ياردەم بېرىمىز دەپ كەپتۇ. لېكىن خۇدابەندى سۇلتاننى تۇتۇپ ئابدۇرەھىمخان بىلەن مىرزا شاھقا تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ. مىرزا شاھ خۇدابەندى سۇلتاننى يەركەنگە ئېلىپ كەپتۇ. ئابدۇرەھىمخان بولسا مۇستەقىل ھالدا تۇرپان، چالىشنىڭ پادىشاھى بولۇپتۇ.»

ئابدۇرەھىمخاننىڭ قارا شەھەر ۋە تۇرپانىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشى ۋە ئۇنىڭ «ئۇ يەردە 40 يىل مۇستەقىل پادىشاھلىق قىلىشى» مەنسۇر سىستېمىسىنىڭ ئورنىنى سەئىد ياكى ئابدۇرەشىت سىستېمىسىنىڭ ئىگىلىشى ئىدى. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن شەرقىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سۇركىلىش ئۇزۇل - كېسىل توختاپ قالمىدى. ئەكسىچە ئىلگىرىكى مەنسۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن سەئىد ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ئوخشاش بىرده توختاپ، بىرده داۋام قىلىپ ئويراتلارنىڭ كۈچلىرىنى بۇنداق سۇركىلىشنىڭ قاينىمىغا ئېلىپ كىرگەچ تەرەققىي قىلدى. خۇدابەندى سۇلتان ۋەقەسىنى ئالساق ئويراتلار دەسلەپتە ئۇنىڭدىن ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەنىدى. بىراق ئۇلارنىڭ ئۇنى تۇتۇپ، ئابدۇرەھىمخان تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىشى بولسا شۇبھىسىزكى، ئويراتلارنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارانغۇ سىياسىتىنىڭ ھەققىي ماھىيىتىنىڭ ئاشكارىلىنىشى ئىدى. ئۇ-نىڭدىن ئېيتقاندا، ئويراتلارنىڭ كۈچلۈك تەرەپكە يان بېسىپ، ئاجىز تەرەپكە قارشى تۇرۇش ياكى ياردەم بەرمەي، پۇرسەتپەرەس-لىك قىلىش ئۇسۇلىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. بۇ خىل ئۇسۇل ئويراتلاردا خېلى بىر مەزگىل داۋام قىلغان بولۇپ، يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىگە مۇھەممەتخانىنىڭ ئوغلى شۇ جائىدىن ئەخمەت خان چىققان مەزگىلدە يۈز بەرگەن مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان ۋەقەسىدە، تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەنىدى:

«مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان مۇھەممەدخانىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنى خانزادە دېيىشەتتى. ئۇ شۇ جائىدىن ئەخمەت خاندىن ئاغرىنىپ كۆچاغا باردى. ئاندىن كېيىن مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان بىلەن ئابدۇرەھىمخان ئوتتۇرىسىدا چىقىشالماسلىق يۈز بەردى. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان قالماقلاردىن يارىدەم تەلەپ قىلدى، تەلەپكە بىنائەن قالماقتىن يارىدەمچى كەلدى. ئابدۇرەھىمخانمۇ جەڭگە تەييارلىق قىلدى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى تۇتىشىپ سوقۇشقا چۈشكەندە، قالماقنىڭ لەشكەرلىرى ئۆزىنى ياقىغا تارتىپ تۇرۇشتى. ئىككى تەرەپ راسا ئۇرۇشۇپ ئاخىرى مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان مەغلۇپ بولدى. سۇلتان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قالماقلار مۇھەممەد ھاشىم سۇلتانغا ھۇجۇم قىلىپ ئابدۇرەھىمخان تەرەپكە ئۆتۈۋالدى. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان سەپىلىنىڭ ئىچىگە مۆكۈنۈۋالدى. قالماقلار ئولجا ئېلىشىپ قايتتى.»

دېمەك، يۇقىرقىلاردىن مەلۇمكى، ئويراتلارنىڭ يەركەن خانلىقىغا قاراتقان سىياسىتى، قارشى تۇرۇش، ئارىدىن پايدا ئېلىش ۋە قارشى تەرەپنىڭ مەغلۇپ بولغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بولۇپ، توغرىسىنى ئېيتقاندا، شامالغا قاراپ ئىش كۆرۈش ئىدى. بۇ خىل سىياسەت يەركەن خانلىقىنىڭ مۇھەممەدخان دەۋرىدىن باشلىنىپ، ئويراتلارنىڭ جۇڭغار قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان باتۇر قۇنتەيجى جۇڭغار خانلىقىنى قۇرغانغا قەدەر داۋام ئېتىپ، ئويراتلارنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ باردى. بولۇپمۇ باتۇر قۇنتەيجى جۇڭغار خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، تۆت ئويرات قەبىلىسى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، ئويراتلارنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ۋە ئەمەلىي كۈچى بارغانسېرى ئاشتى. بۇ تەبىئىيكى ئويراتلارنىڭ يەركەن خانلىقىغا قاراتقان سىياسىتىدە ئىككىنچى قېتىم تاللاشنى ئېلىپ كەلگەچكە، ئىلگىرىكىدەك ئەھۋالغا قا-

راپ، پایدىغا ئۆزلىرىنى ئۇرۇدىغان ھالەتنى ئۆزگەرتتى. ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا بۇ مەزگىلدە يەركەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىدىمۇ زور دەرىجىدە ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئابدۇرە-ھىمخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇللا خان ھىجرىيىنىڭ 1048 - يىلى (مىلادىيەنىڭ 1638 - ۋە 1639 - يىللىرى) شۇ جائىدىن ئەخمەت خاننىڭ نەۋرىسى ئەخمەتخاننى بەلىخ شەھىرىگە كېتىشكە مەجبۇر قىلىپ، يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىنى قولىغا ئالدى. شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە تاكى خوتەنگىچە بولغان جايلارنىڭ ھەم-مىسىگە ئۆزبېكنىڭ ئابدۇرەھىمخان سىستېمىسىدىن بولغان ئىنىل-رىنى ھۆكۈمران قىلىپ بېكىتتى. شۇنداق قىلىپ ئابدۇرەھىم-خان سىستېمىسىدىن بولغان خان ۋە سۇلتانلار خانلىقنىڭ بارلىق ھوقۇقىنى ئىگىلىگەنىدى.

ھىجرىيىنىڭ 1048 - يىلى (مىلادىيەنىڭ 1638 - ۋە 1639 - يىللىرى) ئابدۇللاخان قەشقەر ۋە يەركەن شەھەرلىرىدە بىر تۈركۈم يۇرت كاتتىلىرىنى تاجۇ - تەختىنى تاشلاپ كەتكەن ئەخمەتخان بىلەن يوشۇرۇن ئالاقىسى بار دەپ قەتلى قىلدى. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئويرات قوشۇنلىرىنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە ئاشكارا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ۋەقەسى يۈز بەردى. بۇ ۋەقە ئەينى ۋاقىتتا يەركەن خانلىقى دائىرىسىدە بەلگىلىك زىلزىلە پەيدا قىلغاچقا، شاھ مەخ-مۇد جوراسىنىڭ ئەسىرىدە بىرقەدەر ئوچۇق تىلغا ئېلىنغانىدى:

«خان ئوۋ ئوۋلاش مەقسىتىدە يېڭىسار تەرەپكە راۋان بول-دى. قۇنچىن، سەررەڭ، شەمەرلەر قالماقتىن كېلىپ خوتەن مەملىكىتىگە ھۇجۇم قىلدى. مۇھەممەد مەنسۇربەگ لەشكەرلەرگە باشلىق بولۇپ سېپىلدىن تاشقىرى چىقتى. ئىككى تەرەپ قاتتىق ئېلىشتى. ئۇرۇشتا مۇھەممەد مەنسۇربەگ بىلەن مىرزا شەھباس جۇراسلار ئۆلتۈرۈلدى، ئىبراھىم سۇلتاننىڭ يۈرەكلىك قارشى تۇرۇشى نەتىجىسىدە خوتەن مەملىكىتى ئامان قالدى. خان شاھ

مەنسۇربەگ بىلەن سۇبھان قۇلى بەگلەرنى باشلامچى قىلىپ قالماق ئارقىسىدىن لەشكەر ئەۋەتتى. ... ئەمەلدارلار قالماقلار بار جايغا يەتمەي تۇرۇپ باقى دۆڭ دېگەن جايدىن قايتتى. شەمەر، سەرەڭ-لەر ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئەسىر، ئولجىلارنى ئېلىپ قايتتى. مىرازا شاھ قاسىم ئوردا بېگى كۇچانىڭ ھاكىمى ئىدى. خان قۇلى بەگ باي ناھىيىسىدە ئىدى. شەمەر، سەرەڭلەر بايغا يېتىپ كەلدى. شاھ قاسىمبەگ كۇچادىن باي ناھىيىسىگە كېلىپ خان قۇلى بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا سەرەڭ، شەمەرلەرنى ھېيلە بىلەن تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ئۇلتۇرمەكچى بولدى. شەمەرنى خان قۇلى بەگكە تاپشۇرۇپ، سەرەڭنى ئېلىپ كۇچاغا قايتتى.»

قۇنچىن، سەرەڭ، شەمەر قاتارلىقلار باتۇر قۇنتەيجى جۇڭ-غار خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن خوتەن، ئاقسۇ ۋە باي قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلغان ئويرات قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى بو-لۇپ، ئاقۇۋەت يەركەن خانلىقىنىڭ خوتەن ۋە كۇچادىكى قوماندان-لىرى ئىبراھىم سۇلتان ۋە شاھ قاسىم قاتارلىقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانىدى. بۇنىڭدىكى قۇنچىن، سەرەڭ، شەمەرلەرگە كەلسەك، روسۇنكۇەن ۋە ئاكۇمۇشكىن قاتارلىقلارنىڭ تەنتىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەركىزىي قوبۇقساردىن ئەۋەتىلگەن قوشۇن قوماندانلىرى بولماستىن، بەلكى يۇلتۇز ۋادە-سىغا ئورۇنلىشىۋالغان خويىت قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى ئىدى. ئاكۇمۇشكىن «شۇبھىسىزكى سەرەڭ، شەمەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى سۇلتان تەيشىنىڭ قول ئاستىدىكى دارغالار ئىدى» ③ دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنداق قاراش ئەقىلگە مۇۋاپىق بولۇپ، «زا-ياندىدانىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، ئويرات لامىسى زايا-باندىدا ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق شىزاڭغا يېرىش سەپىرىدە يۇلتۇزدىن ئۆتكەندە، شەمەرنىڭ قىزغىن كۇتۇۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولغانىدى. قۇنچىن، سەرەڭ، شەمەرنىڭ خوتەن ۋە بايدىكى

مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن ئويراتلارنىڭ قوشۇنلىرى شاھ مەھمۇد-نىڭ ئەسىرىدە بىرقانچە يەردە تىلغا ئېلىنسىمۇ، بۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مۇھىم بولغىنى ئابدۇللاخاننىڭ ئويراتلارغا قارشى يۈل-تۈز ۋە قاراشەھەر تەرەپكە لەشكەر تارتقان ۋەقەسى ھېسابلىنىدۇ:

«ئىبراھىمخان قاراشەھەردە ئىدى. خان بىر يۈتۈم سۇنىمۇ خاتىرجەم ئىچەلمىدى. يەركەندە مۇھەممەد سىدىق خەلىپە سىدىق قازى، كىپەك بەگلەرنى قويۇپ، ئۆزى راۋان بولدى. ئىبراھىم-خان، ئىسمايىلخان، يىلداڭ تەيجى چالىشنى تاشلاپ بىر چەتكە چىقىۋالدى. خان ئۆز مەيلىچە سەيلە - تاماشا قىلدى. شاھ باقى بەگ «بىرنەچچە لاما چالىشنىڭ ئاستىدىن ئۇستى تەرەپكە كېلىۋا-تىمىش، دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى. خان شاھ باقى بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا كىشى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ماللىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. ... سەرەڭ ۋە تەيجى، ئىبراھىمخان، ئىسمايىل-خان ۋە باشقا بىر بۆلۈك تۆرىلەر ئارقىدىن يېتىشتى. كەيدەركو-نىڭ ئادەملىرى يىلداڭ تەيجىنى كۆرۈپ قاچتى. بەزىلەر نۇرىدىن خانغا قوشۇلدى. ... سەرەڭ، يىلداڭلار كەيدەركۇنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ، نۇرىدىن خاننى قورشاپ تۇتۇۋالدى.»

ئابدۇللا خاننىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى، ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن كۆرە ئۆز پەرزەنت، ئىنىلىرىدىن گۇماڭ-خۇرلۇق قىلىش دەۋرىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، ھەممىدىن ئاۋۋال خوتەندىكى ئىككىنچى ئىنىسى ئىبراھىمخاننى چالىش (قارا شە-ھەر) گە سۈرگۈن قىلغانىدى. ئابدۇللا خان ئىبراھىمخاننىڭ با-تۇرلۇقىغا ھەسەت قىلغاچقا، بۇ نۆۋەت ئۇنى ئۇچىنچى ئىنىسى ئىسمايىلخان بىلەن قوشۇپ سۈرگۈن قىلغانىدى. ئۇلار چالىشقا كەلگەندىن كېيىن خويىت قەبىلىسىدىن بولغان يىلداڭ تەيجى (سۇلتان تەيشى) نىڭ قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئابدۇللاخانغا قارشى تۇرغانىدى. نەتىجىدە ئابدۇللاخاننىڭ بۇ نۆۋەتتىكى قارا شەھەر ۋە يۇلتۇزغا قىلغان يۈرۈشى ئوڭۇشسىزلىق بىلەن ئاياغلا-

شىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ خوجىلار گۇرۇھىدىن كۆرە، يەركەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىگە بولغان مۇداخىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنى بۇ مۇداخىلە جۇڭغار خانلىقىغا باتۇر قۇنتەيجىدىن كېيىن خان بولغان سېڭگىنىڭ دەۋرىدە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئابدۇللا خانىنىڭ ئۆز ئوغلى يولۋاسخان بىلەن ئازارلىشىپ قېلىشىدەك تارىخىي شارائىتتا يۈز بەرگەنىدى:

«سېڭگى غالدامەگە چىدىماسلىق قىلىپ، 5 مىڭدەك تاللاڭغان باتۇرلار بىلەن كېرىيىگە ھۇجۇم قىلىش داغدۇغىسىنى قىلىدى. خۇدابەندى بەگ كېرىيىنىڭ ھاكىمى ئىدى. ئۇ خانغا ئادەم ئەۋەتتى. خان يەركەنلىك بارلىق ئەمەلدار، لەشكەرلىرىنى يارەمگە ئەۋەتتى. سېڭگى تۈيۈپ قېلىپ، كېرىيىنى قويۇپ ئەجىيان تەرەپكە كەتتى. خان نىيىدىن ئۆتۈپ، سېڭگىنىڭ يولى توسۇلسۇن دەپ لەشكەرلەرگە بۇيرۇق قىلدى. سېڭگى بىلەن ئۇچرىشىپ قاتتىق ئۇرۇش بولدى. يولۋاسخان، خاندىن بىر قىسىم ئادەملەرنى ئېلىپ ئۆز قوشۇنىغا قوشۇشنى تەلەپ قىلغانىدى. سېڭگى تاغمۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە ئۇچ قېتىم ناھايىتى قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. لېكىن مىرزاتەنبەگ ئۆزىنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن قوشۇنىنىڭ ئالدىدا پىيادە يۈردى. سېڭگىنىڭ ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرىپ تەۋرىمىدى، بىر چاغدا سېڭگى قايتىپ سۇلھى تەلەپ قىلدى. لەشكەر ئىچىدىن خان بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى. ..... خان يولۋاسخانغا يۈرۈش قىلىشنى نىيەت قىلىپ، ئاقسۇدىكى ئوغلى نۇرىدىن خان بىلەن بىرلەشتى. خان ۋە نۇرىدىن خانلار تۈيغۇت دېگەن يەردە ئۇچرىشىپ ھەمىسىنى قاراۋۇللۇقتا ئەۋەتتى. بىر كېچە ئۆتكەندىن كېيىن يولۋاسخان قېچىشنىڭ قەستىنى قىلىپ، ئەمەلدارلىرىنى ئاتىسىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى. ئۆزى بولسا يېرىم كېچىدە سېپىلنىڭ تېمىنى تېشىپ بەدەر قاچتى. ئابدۇللاخان قەشقەر مەملىكىتىنىمۇ نۇرىدىن خانغا بېرىۋەتتى، خان كۆ-

چادا تۇرۇپ قالدى. ... بۇ ئاردا يولۋاسخان ئوجۇرتىنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەر مەملىكىتىگە كەلدى.»

يۇقىرىقىلار سېگىزىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتقان مۇداخىلىسىگە ئائىت دەسلەپكى خاتىرىلەر بولۇپ، سېگىزى كۆچلۈك دۇشمەن سۇپىتىدە ئابدۇللا خانىنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولغاندا، ئابدۇللا خان ئوغلى يولۋاسخان بىلەن ئاداۋەتلىشىپ قالغانىدى. كېيىن ئابدۇللا خان ئاقسۇدىكى ئوغلى نۇرىدىن خان بىلەن بىرلىشىپ، يولۋاسخاننى قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىپ، نۇسرەت بەگ بىلەن يەركەنگە قايتىپ كۆچادا بىر مەزگىل تۇرغان بولسىمۇ، يولۋاسخان سېگىزىنىڭ سادىق ھەمكارلاشقۇچىسى خوشۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئوجۇرتىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. ئوجۇرتىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش ئەمەلىيەتتە سېگىزى باشچىلىق قىلىۋاتقان جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش بولۇپ، سېگىزى كېرىيىگە ھۇجۇم قىلىشتىن ئاۋۋال ماۋا مۇشۇ ئوجۇرتىنىڭ غالدامە ئاقسۇ ۋە قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قايتىپ كەتكەنىدى. بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتقان سىياسىتىدىكى يەنە بىر قېتىملىق ئۆزگىرىش بولۇپ، ئەمدىلىككە كەلگەندە جۇڭغار ئاقسۇغا كەلىرىنىڭ توغرىدىن - توغرا ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانماي، بەلكى تەخت ماجىراسىغا ئاشكارا ئارىلىشىشقا باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك تەرەپ بولۇپ، ئابدۇللاخان ئوغلى يولۋاسخاندىن مەغلۇپ بولۇپ تاجۇ - تەختىنى تاشلاپ، ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن يۈز بەرگەن، ئىسمايىلخان بىلەن يولۋاسخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرادا تېخىمۇ گەۋدىلەنگەنىدى. لېكىن سېگىزى باشچىلىق قىلغان ئويراتلارنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ يولۋاسخاننى قوللاش دەرىجىسىمۇ، يولۋاسخانىنىڭ ئەمەلىي كۈچىگە قاراپ ئۆزگىرىپ بارغاندىدى. شۇنىڭدەك ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتقان

مۇداخىلىسىنى ئۆز گۆماشتىلىرىنى تاللاش دەرىجىسىگىچە يەتكۈزگەنىدى. ئومۇمەن يەركەن خانلىقىغا ئابدۇللا خاندىن كېيىن خان بولغان يولۋاسخاننىڭ قىسقىغىنە بىر يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت دەۋرىدە يۈز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇنىڭ راۋاجى 1680 ـ يىلىدىكى مۇنقەرز بولۇش ۋەقەسىدىن بىرقانچە يىل ئاۋۋال يۈز بەرگەن يەنە بىر قېتىملىق زور ۋەقەدۇر. شۇ سەۋەبىلىك شاھ مەھمۇد جۇراس يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇش جەريانىدىن كۆرە، بۇ ۋەقە توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي توختالغاندى:

«خان تەيجىنىڭ ④پىكرىگە قوشۇلۇپ، سېگگىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىقتى. قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئىسلام تەرەپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، مىرزا ھاكىمبەگ شېھىتلىك شەربەتنى ئىچتى. ... سېگگى ئەنۋەربەگنىڭ تۇغىنى ئەركابەگ ئارقىلىق يولۋاسخانغا ئەۋەتىپ، ئاقسۇ تەرەپكە كېلىشكە قىزىقتۇردى. يولۋاسخان ئاقسۇ تەرەپكە لەشكەر تارتىپ راۋان بولدى، ئارال دېگەن جايدا سېگگى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە مېگىشتى. ئۇچتۇرپان قورغىنىدا ئىستىھكام قۇرغان ئادەملەر يولۋاسخانغا ئوت ئېچىشقا ئالدىراشتى. قورشاۋ ئۇزۇنغا سوزۇلىدى. يولۋاسخاننىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ باشلىقى مىرزا ئەلى شاھ قەشقەر، يەركەنىڭ بىر بۆلۈك مىرزادىلىرى بىلەن ئۇچتۇرپان دەرۋازىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ سىرتقى دەرۋازىسىنى ئىگىلىۋالدى. ئۇچتۇرپاننىڭ ئادەملىرى يەنە كۈچ چىقىرىپ قوغلاپ چىقاردى. بۇ جەريانىدا 300 دەك ئادەمنى ئۆلتۈردى. سېگگى تويغۇت تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ، تۇيغۇتنىڭ باشلىقى سېتىۋالدىنى ئۆلتۈرۈپ، تۇيغۇتنى تۇتۇپ، يولۋاسخاننىڭ ئالدىغا ئەكەلدى. يولۋاسخان سېگگىدىن ئەندىشىگە چۈشۈپ كەلگىنىگە پۇشايمان قىلدى. ئۆز يېقىنىنىڭ پىكرى بويىچە مەملىكەتنى سېگگىگە تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئاتىسىنىڭ خىزمىتىگە بېرىشنى قارار قىلدى.

سېڭگى دۆلەتنى يولۇاسخانىنىڭ كىچىك ئوغلى ئەبۇسەئىد سۇلتانغا بېرىپ، مىرزا ئەلى شاھنى ئۇنىڭ ئاتالىقى قىلىپ، ئىسپەندىيار بەگنى قەشقەر ھۆكۈمىتىگە ئېلان قىلدى.»

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن ناھايىتى ئېنىققى، ئابدۇللا خاندىن كېيىن يەركەن خانلىقىغا خان بولغان يولۇاسخانىنىڭ تەختكە چىقىشى ۋە ئۇنىڭ ئەندىشىگە چۈشۈپ، قەشقەرگە قايتىپ كېتىشى، پۈتۈنلەي جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتان سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن يولۇاسخانىنىڭ ئەمەلىيەتتە سېڭگىنىڭ قول ئاستىدىكى سادىق بىر گۇماشتىغا ئايلىنىپ قېلىش دەرىجىسىگىچە بېرىپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ھالبۇكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىدىن گۇماشتا ئىزدەش دەرىجىسى، ئىسمايىلخانىنىڭ غەلىبىسى ۋە سېڭگىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن بىر ئىزدا توختاپ قالغان بولۇپ، تاكى يەركەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى ئۆز گۇماشتىلىرىغا تاپشۇرۇپ بەرگۈچىلىك ئالدىراپ ئۆزلىرىنىڭ بۇنداق مەقسىتىگە يېتەلمىگەنىدى. پەقەتلا ھايات ـ ماماتلىق بىر قېتىملىق پاجىئەدىن ئىبارەتتۇر. روسۇنكۇەن: «ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، جۇڭغار خانلىقى 1660 ـ يىلىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن سېڭگى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا كېڭىيىشىگە باشلاپ، قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغان يولۇاسخاننى قوللىدى، شۇنىڭدەك ئۇزاق ئۆتمەي يەركەندە قورچاق ھاكىمىيەت قۇردى» ③ دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنداق قاراش سەل مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتكەنلىك بولۇپ، يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىگە ئىسمايىلخان ئالماشقىچە بولغان جەريانداء، يولۇاسخانىڭ سېڭگىگە قانداق پوزىتسىيە تۇتقانلىقىغا دىققەت قىلىنمىغانىدى. بۇ ھەقتە شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ ئەسىرىدە يەنە «يولۇاسخان قايتتى، ئۇ سېڭگى بىلەن قىلىشقان گەپلىرىدىن يېنىپ، پۇقرالارنىڭ بېشىغا زۇلۇم قولىنى ئۇزاتتى» دېگەن خاتىرە ئۇچرايدۇ. روشەنكى بۇ

سۆزنىڭ ئۇرامىدىن يولۇاسخانىنىڭ تاكى ئۆلگىچە يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىدىن ۋاز كەچمىگەنلىكى يورۇتۇلغان بولۇپ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ سېغىگە بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋالغانلىقى بىلىنىدۇ.

دەرۋەقە يولۇاسخانىنىڭ قەشقەرگە قايتىشى، ئۇنىڭ خانلىق ئورنىدىن ۋاز كەچكەنلىكى بولماستىن، بەلكى شاھ مەھمۇد جۇراس كۆرسەتكەندەك پادىشاھلىق ئورنىغا قايتىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بولسا، مەركىزىي خانلىق دائىرىسىدىكى خەلقلەرنىڭ يولۇاسخانغا بولغان نارازلىق كەيپىياتى ئاساسىدا، ئەمەلگە ئاشقانىدى. بۇنىڭدا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۇنىڭ مەملىكىتىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەۋەتكەن قوشۇنىنىڭ قوماندانى ئەركابەگ ئاساسلىق رول ئوينىغان بولسىمۇ، ئۇ ھەرگىزمۇ سېغىگىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە شۇنداق قىلمىغانىدى، بەلكى يولۇاسخان ئۆلگەن مىلادىيە 1669 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي، ئىسمايىلخان يەركەن خانلىقىنىڭ چوڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، ياندۇرقى يىلى سېغىگىنىڭ ئۆزىمۇ ئانا باشقا ئاكىلىرى چېچىن تەيجى ۋە چوتۇ باتۇرلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنىدى. ئەكسىچە ئەركابەگ بولسا ئىسمايىلخاننى ئاقسۇدىن يەركەنگە يۇرۇش قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ، ئىسمايىلخانغا يارەملىشىپ، يولۇاسخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ سۇلتاننىڭ كۆچىرىنى مەغلۇپ قىلىشىدا، زور خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىسمايىلخان، يەركەن خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا باش مىرابلىق ۋەزىپىسىنى ھەدىيە قىلغانىدى. بۇ ھال ئەركابەگنىڭ سېغىگىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىدىيىسىدە خۇددى شاھ مەھمۇد جوراس كۆرسەتكەندەك پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىش كەيپىياتىنىڭ پەيدا بولۇپ، پەيدىنپەي سېغىگىدىن قول ئۈزگەنلىكىنى ۋە سېغىگىنىڭمۇ يەركەن خانلىقى دائىرىسىدە گۇماشتا تاللاش

دەرىجىسىگە خاتىمە بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يولۇاس-خان قەشقەرگە كېتىشتىن ئاۋۋال مەملىكەتنى تاپشۇرغان كىچىك ئوغلى ئەبۇسەئىد سۇلتانغا كەلسەك، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىسمايىلخان بىلەن ئاقسۇدا تىركىشىۋاتقان بىر بۆلۈم كىشىلەرنىڭلا كاتتىۋېشى بولالىغاندى، خالاس. ھەرگىزمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ چوڭ خانلىق سالاھىيىتى بىلەن سېڭگىگە قورچاق بولۇپ بەرمىگەندى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئىسمايىلخان تەختىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئاكىسى ئابدۇلھېتىپ سۇلتان بىلەن ئوخشاش بىر خىل قىسمەتتىن قېچىپ قۇتۇلالمىغاندى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتىقان سىياسىتى، ئويراتلار تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ھەدەپ ئۆزلىرىنىڭ پائالىيىتىنى جىددىيلەشتۈرۈۋاتقان XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلانغاندى. بۇنىڭدا ئاساسەن ئۇلار تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى بىلەن يەركەن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۈركىلىشكە ئارىلىشىشتىن باشلاپ، توغرىسىنى ئېيتقاندا، قايسى تەرەپ كۈچلۈك بولسا، شۇنىڭغا يان باسىدىغان شامالغا قاراپ ئىش كۆرۈش سىياسىتىنى قوللانغاندى. XVII ئەسىرنىڭ 40 ـ ۋە 50 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، بۇ خىل نوقۇل ھالدىكى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، رەسمىي كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزدى. XVII ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىكى ئەھۋال بولسا، تامامەن باشقىچە بولۇپ، سېڭگى تەختكە چىقاندىن كېيىن، ئۇ يەركەن خانلىقىغا قارىتا ئاشكارا مۇداخىلە يۈرگۈزۈپ، ھەتتا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە سادىق گۇماشتىلارنى تىكلەش دەرىجىسىگىچە بېرىپ يەتكەندى. بۇ ماھىيەتتە جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ سېڭگىنىڭ دەۋرىدە باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەرسەمۇ، ئەمەلىيەتتە يەركەن خانلىقىغا قارىتىقان سىياسىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىدىنلا ئىبارەت بولغاندى.

ئىزاھلار:

① بۇ تېمىدا پايدىلىنىدىغان شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ ئەسىرىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەر، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان شاھ مەھمۇد جوراس نامىدىكى «سەئىدىيە خانداۋانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

② چېن گاۋخۇا «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل، تۇرپانغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل خەنزۇچە نەشرى 3 - بەت.

③ ئۇ. ف. ئاكومۇشكىن ئىزاھلاپ نەشر قىلدۇرغان شاھ مەھمۇد جۇراس نامىدىكى «تارىخ»، رو سۆنكۆەن يازغان «XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى قالماقلار ۋە شەرقىي تۈركىستان» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، خەنزۇچە تەرجىمىسى «موڭغۇلشۇناسلىققا ئائىت ماتېرىيال ۋە ئۇچۇرلار» نىڭ 1985 - يىللىق 2 - سانىغا بېسىلغان.

④ بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان خان بىلەن تەيجى يەركەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىلخان بىلەن خويىت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى يىلدىڭ تەيجى (سۇلتان تەيشى) نى كۆرسىتىدۇ. بۇ نۆۋەت سېكگى يولۇاسخاننى قوللاپ، يەركەن خانلىقىنىڭ تەخت ماجىراسىغا ئارىلاشقاندا، ئۇ ئىسمايىلخان تەرەپتە تۇرۇپ، سېكگىگە قارشى تۇرغانىدى.

⑤ ئىزاھ ①دىكى رو سۆنكۆەننىڭ ماقالىسىگە قارالا.

ئۇچىنچى باب

جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپان ۋە قۇمۇل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇچقا كۆچۈشىگە ئائىت مەسىلىلەر

تۇرپان X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىم مەزگىلىگە ئائىت خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتتە «tturpana» ① شەكلىدە تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ ئەمما XIII ئەسىرگە ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە «Turpan» ② شەكلىدە تىلغا ئېلىنغاندىن كېيىن. بۇ ھال تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تارىخىي جەريانى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزگىچە مۇرەككەپ تارىخىي خاسلىقىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. يەنە كېلىپ بۇ قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ XIII ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىنكى تارىخىدا يۈز بەرگەن بەزى ئۆزگىرىشلەردىن روشەن پەرقلە ئىگە بولغاچقا، كېيىنكىسى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ۋەزىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن بىر خىل ئامىلدىنلا ئىبارەت بولۇپ كەلگەنىدى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، دەل مۇشۇ خىلدىكى مۇناسىۋەت جۇملىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، گەرچە تۇرپان رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە زور داۋالغۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، بۇنىڭدا بىرقەدەر مۇھىمراقى جۇڭغار

ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تۇرپانىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن بەزىبىر ۋەقەلەردۇر. بىراق بۇ جۈڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تۇرپان بىلەن بولغان دەسلەپكى مۇناسىۋىتى بولماستىن بەلكى بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى كۆرسىتەتتى.

جۈڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تۇرپان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئويراتلار تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەزگىللىرىدىلا كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ داۋامى بولغان ئېلبالىق ھاكىمىيىتى XV ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن كېيىن تۇرپان بوستانلىقىنى ئىشغال قىلغانىدى. ئويراتلارنىڭ تۇرپان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مانا مۇشۇ ئېلبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئويرات ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بولغان سۇركىلىشىدىن باشلانغان بولۇپ، ئۇ ۋەيىس ۋە مەنسۇر ھەم مەنسۇرنىڭ ئوغلى شاھخانىنىڭ دەۋرىدىكى سۇركىلىشمۇ ئوخشاشلا، ئويرات ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تۇرپانغا قارىتىقان كېڭەيمىچىلىكىنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەگەردە بۇنى ئويراتلارنىڭ ئېلبالىققا قارىتىقان ئۇرۇشىنىڭ مەقسىتىنى ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچىلىرىنى قوراللىق قايىل قىلىش دەپ چۈشىنىپ، ئوقۇل ھالدىكى بۇلاڭ - تالاڭ ئېلىپ بارمىغان ③ دەپ قارىغاندا، ئۇ ھالدا جۈڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ غالدانىنىڭ دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەربىتى تامامەن مۇشۇ مەقسەتنى چۈرىدەپ ئېلىپ بېرىلغان بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمەلىيەتتە بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئويراتلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ داۋاملىق غەربكە قاراپ كېڭىيىۋاتقانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى.

دەرۋەقە، ئويراتلارنىڭ تۇرپان بىلەن بولغان سۇركىلىشى، ئۇۋەيىسخانىنىڭ نەۋرىسى مەنسۇرنىڭ دەۋرىدە بىرقەدەر ئەۋجىگە چىققان بولۇپ، ئويراتلار ئەينى ۋاقىتتا تۇرپان بىلەن چېگرىداش بولغان جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. بۇ توغرىدا «قۇمۇل

ۋەقەسىگە ئائىت ئوردىغا يوللانغان مەكتۇپلار» دا تۇرپاندىن «شەرقتە قۇمۇل چېگرىسىغا بېرىش ئۈچۈن 600 چاقىرىم يول يۈرۈشكە، غەربتە كۇسەنگە بېرىش ئۈچۈن 700 چاقىرىم يول يۈرۈشكە، جەنۇبىدىن شىمالىغا بېرىش ئۈچۈن 100 چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شىمالىي تاغنىڭ ئارقىسىدا ئويرات دائىلىرى (达子) ، جەنۇبىي تاغنىڭ ئارقىسىدا تۇرپان فەنزىلىرى (番子) بار، جەمئىي 15 ـ 16گە يېقىن چوڭ ـ كىچىك قەلئە بار، ھەربىر قەلئەنى بىردىن ئاتامان باشقۇرىدۇ. سۇلتان مەنسۇرنىڭ ئۆزى بىر توپا قەلئەدە تۇرىدۇ، قەلئەنىڭ دائىرىسى 2 چاقىرىمچە كېلىدۇ. جەنۇبى بىلەن شىمالىدا ئىككى دەرۋازىسى بار. شەھەر سېپىلىنىڭ شىمالىدا نەچچە غۇلاچ كېلىدىغان بىر ئېگىز سۇپا بار. ئۇ تۇرا دەپ ئاتىلىدۇ، سۇلتاننىڭ ئوغلى ئۇنىڭ ئۇستىدە تۇرىدۇ. تۇرانىڭ ئۇستىدە بىر ئاسما كۆزۈك بار، كېچىسى ئېسىقلىق تۇرىدۇ» ④ دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، مەنسۇرنىڭ دەۋرىدە ئويراتلار تۇرپان بوستانلىقىغا قىستاپ كىرىگەن بولۇپ، خەلقنىڭ مال ـ مۈلكى ۋە بىخەتەرلىكىنى تەھدىتكە ئۇچراتقانىدى.

ئويراتلار بىلەن تۇرپان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۇركىلىش بەزىدە يەنە پەسەيىشكە قاراپ يۈزلەنگەن بولۇپ، مەسىلەن، «ئويراتلار بىلەن بىرلىشىپ، باشقا ۋاسسالارنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ، شاجۇ بىلەن گۇاجۇغا تەھدىت سالغاندى.» ⑤ ناھايىتى روشەنكى بۇ تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ ئەمەلىي كۇچىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ مەزگىلدە ئويراتلار كۆپ قېتىم تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ياراشقانىدى. شۇنىڭدەك يەنە خەلقنىڭ تۇرمۇشىمۇ بىرقەدەر ئەمىنلىككە ئېرىشكەنىدى. تۇرپان بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئادەتتىكى نورمال تۇرمۇشى ھەققىدە، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىگىلىگەن مەلۇماتلىرىدا تۆۋەندىكىدەك خاتىرە ئۇچرايدۇ:

«ئۇنىڭ (مەنسۇرنىڭ) قول ئاستىدا ئەر - ئايالالاردىن بو-
لۇپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بار. قېرى - ئاجىزلىرىدىن باشقا
ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئوق ئاتالايدىغانلىرى 6 - 7 - مىڭ ئادەم
بىلەن چەكلىنىدۇ. كۈز ۋە قىش پەسلىدە قەلئەدە ئولتۇرىدۇ،
ئەتىياز ۋە ياز پەسلىدە سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ مال باقىدۇ
ياكى بەزىدە ئېقىنلارنىڭ بويىدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ، بەزىدە ئوۋ-
چىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. سۇلتانمۇ ئادەتتە شىكارغا چىقىپ
تۇرىدۇ، شىكارغا چىققاندا ئايالىرى ئۇنىڭ بىلەن بىرگە چىقى-
دۇ.» ⑥

يۇقىرىدىكى خاتىرە تۇرپان بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ
ئادەتتىكى تىنچ تۇرمۇشىنىڭ مەلۇم تەسۋىرى بولۇپ، 1544 -
يىلى مەنسۇر ئۆلگەندە، بىرمەھەللىك داۋالغۇشنى كەلتۈرۈپ چە-
قاردى. يەنى مەنسۇرنىڭ چوڭ ئوغلى شاھخان سۇلتان بولغاند-
دى. «شاھخان شىمالدىكى بەدەۋى (ئويراتلارنى كۆرسىتىدۇ)
لارنىڭ قوۋملىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندا، ئۇق تېگىپ ئۆلگە-
نىدى. ماسۇ (مەسئۇت؟) ئۇنىڭ ئىنىسى بولغاچقا، قوۋمدىكىلەر
ئۇنى تەختكە چىقارغانىدى.» ⑦ بۇنىڭدىكى ماسۇ شاھخانىنىڭ بىر
نەۋرە ئىنىسى بولۇپ، يەركەن خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى سەئىد
سىستېمىسىدىكى خانلار بىلەنمۇ بىر نەۋرە ئىدى. روسىيىلىك
ئاكادېمىكىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، ماسۇ (مەسئۇت)
ئەخمەت سىستېمىسىدىكى مەنسۇر، سەئىد قاتارلىقلارنىڭ ئىنىسى
بولغان ئەمىن خوجىنىڭ ئوغلى ئىدى. بۇ نۆۋەت ئۇنىڭ شاھخاد-
نىڭ ئورنىغا تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ تەيىنلىنىشى، تۇرپان
دائىرىلىرىنىڭ شاھخانىنىڭ ئۆز ئىنىسى مۇھەممەد سۇلتانىنىڭ،
تۇرپان سۇلتانى بولۇشىغا قايىل بولماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
بولۇشى مۇمكىن. بۇ توغرىدا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت
تارىخىي مەنبەلەردە «تۇرپاندىكى قەلئەلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرى مۇ-
ھەممەد خاننى رەھىمدىل ئەمەس دەپ قارىدى ھەمدە قوۋمدىكىلە-

رى ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇندى» ⑧ دەپ خاتىرىلەيدۇ. ئاھايىتى ئېنىقكى بۇنىڭدىكى مۇھەممەدخان ئابدۇرەشىت خانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەدخان بولماستىن، بەلكى مەنسۇرخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى يەنى شاھخانىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد سۇلتان بولۇشى كېرەك.

مەنسۇر ھايات چېغىدا سەئىد بىلەن بىر ئاندىن بولغان ئىنىسى ئەمىن خوجا، يەركەنگە كەتكەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ يەنە بىر ئىنىسى باباچا ۋە ئىككى ئوغلى بىلەن قۇمۇلدىن كۆچاغىچە بولغان جايلارنى ئىداره قىلغانىدى. بۇ جەريان يەركەن خانلىقى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە كۆرۈلۈشتىن تاشقىرى يەنە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاڭ يۇ يازغان «چېگرا رايونلار توغرىسىدا تەھسىل» دە مۇنداق خاتىرىلەيدۇ:

«تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى سۇلتان مەنسۇر ئىنىسى باباچانى كۆچادا، چوڭ ئوغلى شاھسۇلتاننى چالىشتا تۇرغۇزدى، ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد قۇمۇلنى ئىگىلەپ، ھەرقايسىسى ئۆز جايىنى ساقلاپ تۇردى.» ⑨

مەنسۇرخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان شاھخان تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى بولغاندا، قۇمۇلنى بازا قىلىپ، ئويراتلار بىلەن بىرلىكتە، ئاكىسىغا قارشى تۇرغانىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، شاھخانىنىڭ ئويراتلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى، نوقۇل ھالدىكى بۇلاڭ ـ تالاڭدىن سىرت، ئىنىسى بىلەن ئويراتلارنىڭ بىرلەشمە تەھدىتىگە تاقابىل تۇرۇشنى مەقسەت قىلغانىدەك تۇرىدۇ. ئەمما مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخنامىلىرىدە شاھخاندىن كېيىن تۇرپان سۇيۇرغاللىقىغا خان بولغان سۇلتانلارنى ئاتىلاش-تۇرۇۋېتىلگەچكە، كەينىدىن بىرقانچە سۇلتانلارنىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ. شۇنداقتىمۇ مۇھىم بىر يېپ ئۇچى كۆرسىتىپ

بىرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا نۆۋەتتىكى بىر ئابزاس خاتىرىگە ئەھ-
مىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ:

«تۇرپاندىكى ماسۇ شاھخانغا يېراق شەرەم ئاكا بولغاچقا، كونا قائىدە بويىچە خان بولسا بولمايتتى. پەقەت ئاكا - ئۇكىلىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولغان كىشىلا، تۇرپانغا خان بولسا بولاتتى، شۇڭا ماسۇ ئاتا - بالا ئىككىيلەن يەركەنگە تۇتۇپ ئەۋەتىپ بېر-
لىپ، تۇرپانغا مۇھەممەد سۇلتاننىڭ ئۆزى خان بولدى.» ⑩

يۇقىرىدىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا تۇرپان سۇيۇرغاللىقىغا ماسۇدىن كېيىن مەنسۇرخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد سۇل-
تان بىرمەھەل خان بولۇپ، بۇنىڭدىكى ئۇقۇشماسلىق مەھەممەد سۇلتاندىن كېيىنمۇ تۇرپانغا زادى قايسى سىستېمىدىكى سۇلتاند-
لارنىڭ خان بولغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھمىيەت بې-
رىشكە تېگىشلىك نۇقتا بولۇپ، بۇ يەردە شاھ مەھمۇد جۇراس نەقىل كەلتۈرگەن تۆۋەندىكى خاتىرىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ:

«ئابدۇرەھىمخان ئابدۇرەشىتخاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىكەن، مۇھەممەدخان (ئابدۇرەشىت خاننىڭ بەشىنچى ئوغلى) ئۇنى مىر-
زا شاھنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن چالىش، تۇرپان تەرەپكە پادىشاھ-
لىققا ئەۋەتكەنىكەن، ئۇ چاغلاردا قۇرەيش سولتاننىڭ ئوغلى خۇدابەندى سۇلتان «تۆكە خان» دېگەننىڭ ياردىمى بىلەن چا-
لىش، تۇرپاننىڭ ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغانىكەن.» ⑪

دېمەك، مەنسۇرخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان-
دىن كېيىن تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ ھوقۇقى سەئىد سىستېمە-
سىدىكى سۇلتانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇپ، ئابدۇرەشىتخاننىڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇرەھىمخان ئۇ يەرلەردە 40 يىل مۇستەقىل پادىشاھلىق قىلغانىدى. يەنى ئابدۇرەھىمخان ئاكىسى مۇھەممەد-
خان تەرىپىدىن XVI ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن باشلاپ تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنى ئىدارە قىلغانىدى، بۇ مەنسۇرخاننىڭ ئوغلى مۇ-
ھەممەد سۇلتان تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ تەختىگە چىققان

1570 ـ يىللاردىكى ۋاقىتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە مۇھەممەد سۇلتاننى قۇرەيش سۇلتانىنىڭ ئوچىنچى ئىنىسى دەپ خاتا يېزىپ قويغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ تەختىگە تۆت يىل ئولتۇرغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنىدى. بۇنداق بولغاندا ئابدۇرەھىمخان تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ تەختىگە 1574 ـ يىلىدىن باشلاپ ۋارىسلىق قىلغان بولىدۇ.

تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ تەختىنىڭ مەنسۇر سىستېمىسىدىن سەئىد سىستېمىسىنىڭ قولىغا ئۆتۈشى، تۇرپان بوستانلىقىغا بىر مەزگىللىك ئەمىنلىكنى ئېلىپ كەلگەنىدى. نەتىجىدە ئىلگىرى يەككە ـ يېگانە تۇرۇپ كەلگەن تۇرپان سۇيۇرغاللىقى ئەمدىلىككە كەلگەندە، تاشقى دۈشمەننىڭ تەھدىتىگە يەركەن خانلىقىنىڭ بايرىقى ئاستىدا تاقابىل تۇرىدىغان بولدى. لېكىن سەئىد سىستېمىسىدىكى سۇلتانلارنىڭ تۇرپانغا ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ۋە ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىنى تاغا ـ جىيەن ھەمدە جىيەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئىگىلىشى، مەركىزىي خانلىقنىڭ ھوقۇقىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. ئىچكى ئىناقسىزلىق مۇقەررەر خانلىقنىڭ تەھدىتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتكەچكە، ئويراتلارنى يەركەن خانلىقىغا قارىتا ئاشكارا مۇداخىلە قىلىشتىن ئىبارەت پايدىلىق پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتتى. بولۇپمۇ تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ ئابدۇرەھىمخاندىن كېيىنكى ھۆكۈمرانلىرى، ئۆزلىرىنىڭ يەركەن خانلىقى بىلەن بولغان سۇركىلىشىدە ئويراتلارنى ئىتتىپاقچى قاتاردا كۆرگەچكە، ئويراتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە پەيدىنپەي پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا يەركەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىمۇ، ئۆزىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى سۇيۇرغاللىقىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتكە ئانچە دىققەت قىلمايدىغان بولۇپ قالدى.

XVII ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، جۇڭغار خانلىقى قۇرۇلۇشى، ئويراتلارغا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا زور ھاياتىي كۈچ ئېلىپ كەلگەچكە، يەركەن خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى ئاجىز نۇقتا دەپ ھېسابلىدى. روشەنكى بۇ ئەھۋال خېلى بىر مەزگىل داۋام ئەتكەن بولۇپ، سېڭگى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى غالدانىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە، تېخىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بولۇپمۇ غالدانىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرپان سۇيۇرغاللىقنىڭ ھۆكۈمرانى بابىخانىڭ پەرزەنتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، 1679 ـ يىلى 7ـ ئايدا تۇرپاننى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان تۇرپان سۇيۇرغاللىقىغا يۈرگۈزۈپ كەلگەن سىياسىتىدە بۇرۇلۇش يۈز بېرىپ، بىردىنلا ئۇلارنى تۇرپانىنىڭ ۋاستىچى ھۆكۈمرانلىرىغا ئايلاندۇردى. سەۋەن راپتاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرپان رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ كۈچەيتىش بىلەن بىرگە، پۈتكۈل تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنى جۇڭغار خانلىقى ئۈچۈن تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئالبا-تۇلارغا ئايلاندۇردى. بۇ توغرىدا «غەربىي چېگرا ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» دا تۆۋەندىكىدەك خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى:

«قىزىلدىن پىچان بېكىتىگىچە بولغان ئارىلىق 20 چاقىرىم كېلىدۇ. پىچان شەھىرىدە 3 ـ 4 يۈزچە ئۆيلۈك ئادەم بار، ھەممىسى ئويراتلاردىن بولغان سۇۋان راپتاننىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇرلار بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىپ كۈنىنى ئالىدۇ، پىچان شەھىرىنىڭ كاتتىۋېشى ھاكىمبەگ دەپ ئاتىلىدۇ. پىچان شەھىرىدىن لەمجىن دېگەن جايغىچە 80 چاقىرىم يول يۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. لەمجىن قەلئەسىنىڭ ئىچىدە ئىككى يۈزچە ئۆيلۈك ئادەم بار، ئۇلارمۇ سۇۋان راپتانغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار ھېسابلىنىدۇ. كاتتىۋېشى قاشقا دورغا دېگەن كىشىدۇر. ..... لەمجىندىن سېڭگىم قەلئەسىگىچە 60 چاقىرىم، سېڭگىمدىن تۇر-

پانغىچە 100 چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. تۇرپان شە-
ھىرىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان سۇلتان
ئولتۇرىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ 2 مىڭدىن ئاشى-
دۇ، ئۇلارمۇ تېرىقچىلىق قىلىپ، قوغۇن - تاۋۇز، ئۈزۈم
قاتارلىق مېھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، بۇ جاي بەكلا ئىس-
سىق، تۇرپاننىڭ شىمالىدا بۇغدا تېغى دەيدىغان چوڭ بىر تاغ
بار، تۇرپان بىلەن بولغان ئارىلىقى 30 - 40 - چاقىرىمچە
كېلىدۇ. تاغنىڭ ئىچىدە ئاشتۇزى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. تۇرپاندىن
بۆگەن دېگەن جايغىچە 60 چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.
بۆگەندىن يىلانلىق دېگەن جايغىچە 100 چاقىرىم يول يۈرۈشكە
توغرا كېلىدۇ، يوللىرى كەڭ ۋە تاش - شېغىللىق. يىلانلىق
دېگەن جاي كۆلگە ئوخشاپ كېتىدۇ، بۇلاق سۇلىرىدىن ھاسىل
بولغان ئېقىن بويلىرىدا قۇمۇش ئۆسىدۇ، ياز كۈنلىرى يول
يۈرگەندە، يىلان كۆپ چىلىقىدۇ. ئەتراپىدا پۈتۈنلەي سۇئان
راپتاننىڭ جەمەتىدىكى ئاغىلىرى بىلەن تەيجى خانلارغا قاراشلىق
ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى بار.» ⑫

«غەربىي چېگرا ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» دا تىلغا ئېلىنى-
غان يۇقىرىدىكى خاتىرە، تۇرپان رايونىنىڭ سۇئان راپتان ھۆ-
كۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدىكى تارىخىغا ئائىت ۋەقەدۇر.
قارىماققا ئۇ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ خېلى مۇس-
تەھكەملىكىدىن دېرەك بەرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سۇئان راپتاننىڭ
غالدانىنىڭ كونا سىياسىتىنى يولغا قويۇشى، چىڭ سۇلالىسى
بىلەن بولغان ھەربىي توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تۇرپان
ئەينى مەزگىلدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جۇڭغارلارغا زەر-
بە بېرىشتىكى يۈرۈش قىلىش ھەربىي نۇقتىسى قىلىپ بېكىتىل-
گەچكە، كۆچلەر دائىرىسىنىڭ تالىشىش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ
قالغانىدى. «XVIII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى چىڭ سۇلالىسى
كۆچلىرىنىڭ تۇرپانغا كىرىپ ئورۇنلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ جاي-

لارنىڭ ۋەزىيىتى تېخىمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى.» ⑬ شۇنىڭدەك غالدان ھالەك بولغاندىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ تارخانىبېگى ئەبەيدۇللانىڭ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى، تۇرپان رايونىدىكى يەرلىك ھۆكۈمدارلارنىڭ ئاربىسىدىمۇ بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ تەبىئىيكى يەنە شەرقىي شىنجاڭ رايونىنى ئىگىلەپ، قۇمۇل ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولىدىغان سودا مەنپەئەتىنى كونترول قىلىشنى كۆزلىگەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ پىلانىنى بەرپات قىلىۋەتكەچكە، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ زور زىيان ئېلىپ كەلدى، قىسقىسى، غالداندىن كېيىن قۇمۇل ۋە تۇرپاندا يۈز بەرگەن بەزى ئۆزگىرىشلەر، جۇڭغار خانلىقىغا ئېغىر خەۋپ يەتكۈزگەچكە، سۇئان راپتان تۇرپان رايونىدىكى ئاھالىلەرنى باش-قۇرۇشقا قارىتا، ئايرىم تەدبىرلەرنى قوللىنىشنى ئەۋزەل بىلدى.

سۇئان راپتانىڭ تۇرپان رايونىدىكى ئاھالىلەرنى باشقۇرۇشقا قارىتا قوللانغان تەدبىرى، چىڭ سۇلالىسى شەرقىي شىنجاڭنى رايونىدا قەدەممۇقەدەم ئۇستۇنلۇككە ئېرىشۋاتقان شارائىتتا يولغا قويۇلغان بولغاچقا، زور داۋالغۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇرپان رايونىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلار ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىگە بەرەس ۋە جۇڭغارپەرەس دەپ بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. جۇڭغار پەرەس كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى ئېزىز خوجا، جۇڭغارلارنى قوللاپ، بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلارنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ دائىرىسىدىكى ئۇچقا كۆچۈردى. بۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىمىن خوجا باشچىلىقىدىكى ئىچكىرىگە كۆچكەن بۆلىكىدىن باشقىلىرىنىڭ كۆچۈشى بولغاچقا، تارىختا تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇچقا كۆچۈشى دەپ ئاتىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇچتۇرپاننىڭ تارىخىدىمۇ مۇھىم دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپ قالدى.

ئۇچتۇرپان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا، قۇرغاق تەكلىماكان

قۇملۇقىنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىگە جايلاشقان، شىنجاڭدىكى تەبىئىي شارائىتى ياخشى ناھىيىلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئەسلىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك ۋە كېيىن كۆپەيگەن 54 بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىگە ئائىت يازما مەنبەلىرىدە، ئۇچتۇرپان توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇمات قالدۇرۇلغان. مەسىلەن، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ خانى ۋېنسۇ شەھىرىدە تۇرىدۇ، تۇتۇنى 2200، نوپۇسى 8400 نەپەر، يارىملىق ئەسكىرى 1500 نەپەر» دېيىلگەن. «خەننامە. قۇم بەگلىكى تەزكىرىسى» دە «ۋاڭ ماڭىنىڭ دەۋرىدە قۇم بەگلىكىنىڭ خانى چېڭ ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ۋېنسۇ بەگلىكىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان» دېيىلگەن. «كېيىنكى خەننامە. بەن چاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا «قۇم بىلەن ۋېنسۇدىن ئىبارەت ئىككى بەگلىك كۈسەن بەگلىكى تەسىس قىلغان مەخسۇس ئورگانلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە «يەنە 600 چاقىرىم يول يۇرگەندىن كېيىن بارخان قەلئەسىگە بارغىلى بولىدۇ، بۇ قەلئە ۋېيرۇڭ قەلئەسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ قۇم ئايمىقى بولۇپ، جەنۇب تەرىپى تارىم دەرياسىغا يېقىن ..... بارخان دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىن تارىم دەرياسىغا 120 چاقىرىم يول بولۇپ، ئۇنىڭدىن كىچىك تاش قەلئەسىگە بارغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭدىن يەنە 20 چاقىرىم يول يۇرگەندە ئۇچنىڭ چېگرىسىدىكى توشقان دەرياسىغا يەتكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن يەنە 60 چاقىرىم يول يۇرگەندە چوڭ تاش قەلئەسىگە بارغىلى بولىدۇ، بۇ ئۇچ بولۇپ ۋېنسۇ ئايمىقى دەپ ئاتىلىدۇ» ⑭ دېيىلگەن. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا «ئۇچ — مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى»، «توشقان دەرياسى — ‹ئۇچ› شەھىرىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى»، «چاغلا — ئۇچ شەھىرىنىڭ چېتىدىكى بىر يايلاقنىڭ ئېتى» ⑮ دېيىلگەن. «قۇتادغۇ-

بىلىك»دە «قاراخانىيلار خانلىقى مەزگىلىدە «u cordu» ⑯ نامىدىكى بىر بەگلىكنىڭ تەسىس قىلىنغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ.

ھالبۇكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت بەزى ئەسەرلەر بىلەن، XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى قايتا نەشر قىلىنغان قامۇسلاردا، ئۇچتۇرپان «خەن دەۋرىدىكى سەپەرباي بەگلىكى (国头尉) نىڭ ئورنى ئىدى» ⑰، «شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغىچە سەپەرباي بەگلىكى دەپ ئاتالغان. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى بەگلىكىگە تەۋە بولغان، چېيەنلۇك يىللىرىدا ئۇچتۇرپان دەپ ئۆزگەرتىلگەن» ⑱ دەپ قارالغاچقا، نۆۋەتتە ئايرىم تەتقىقاتچىلار قەدىمكى ۋېنسۇ بەگلىكى (温宿国) بىلەن ھازىرقى ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسى (温宿县) نى بىر دەپ قاراپ، ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ نامىنى «urunsu» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى.

قەدىمكى ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ ئورنى ھازىرقى ئۇچتۇرپان دائىرىسىدە ئىدى. بۇ چۈشەنچە «خەننامە» ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن يول ئارىلىقىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن، «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە «ۋېنسۇ بەگلىكىدىن شەرقتە قۇم بەگلىكىگە بېرىش ئۈچۈن 270 چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ» دېگەن مەلۇمات ئۇچرايدۇ. «خەننامە» دە خاتىرىلەنگەن بۇ يول ئارىلىقىنىڭ ھازىرقى يول ئارىلىقىدىن ئانچە چوڭ پەرقى يوق بولۇپ، بۇنىڭغا ھازىرقى كونا شەھەرنىڭ ئۇچتۇرپان بىلەن بولغان يول ئارىلىقىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، پەرق تېخىمۇ كىچىك بولىدۇ. بۇ ھەقتە «شىنجاڭ ھەققىدە تەپسىرات» دىمۇ «كونا شەھەر ئۇتتۇرىدىن ئۇچتۇرپان مەھكىمىسىنىڭ ئۇتتۇرىغىچە بېرىش ئۈچۈن جەمئىي 270 چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ» ⑲ دېگەن ئىبىنقىلىما ئۇچرايدۇ. ئەمما ئۇنىڭدىكى ئۇقۇشماسلىق، قەدىمكى قۇم بەگلىكىنىڭ ھازىرقى كونا ۋە يېڭى شەھەرنىڭ زادى قايسىسىدا ئىكەنلىك مەسىلىسى

بولۇپ، ئىلگىرى مۇھاكىمە ئېلىپ بارغانلارنىڭ ئارىسىدا بىر قانچە خىل قاراش بار، ئومۇملاشتۇرغاندا ئۈلار، «جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان باي ناھىيىسى دائىرىسىدە دېگەن قاراش؛ ئا. ستەيىن، پ. پىللىئوت، گرىنارد ۋە جاڭ شېڭلياڭ قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغان ئاقسۇ دائىرىسىدە دېگەن قاراش؛ خۇاڭ ۋېنبى ئوتتۇرىغا قويغان مۇزئارت دەريا سىستېمىسىدىكى قىرتاڭدىكى قالماق شەھىرىدە دېگەن قاراش؛ فېڭ چېڭجۇن ئوتتۇرىغا قويغان ئاقسۇ كونا شەھەردە دېگەن قاراش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر كەڭ تارقالغىنى ئاقسۇ كونا شەھەر نامىلىق كېيىنكى قاراشتۇر.

دەرۋەقە، قەدىمكى قۇم بەگلىكىنىڭ ئورنى ھازىرقى ئاقسۇ كونا شەھەر دائىرىسىدە بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قەلئە دەپ ئىككى چوڭ شەھەر قەلئەسى بار ئىدى. جەنۇبىي قەلئە ئوخشاشلا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇم بەگلىكى بىلەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بارخان بەگلىكىنىڭ مەركىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرقى ئورنى بولغان قارا يۇلغۇن 1902 ـ يىلىدىكى كونا شەھەرنىڭ ئون چوڭ يېزا ـ كەنتنىڭ بىرى ئىدى. بۇ خىل ھۆكۈم بەزى ئالىملار تەرىپىدىن ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلىنغانىدى ⑳. قىسقىسى جەنۇبىي قەلئە بىلەن شىمالىي قەلئەنىڭ گورىزونتال يۆنىلىش بويىچە بىر ـ بىرىگە ماس جايلاشقانلىقىدىن، شۇنىڭدەك «يېڭى تاڭنامە»نىڭ «جۇغرافىيە» ۋە «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى يول ئارىلىقلىرى بىلەن شۇەنزاڭ خاتىرىلىگەن بارخان بەگلىكىنىڭ دائىرىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، شەكسىزكى، مەيلى قەدىمكى قۇم بەگلىكى بولسۇن ياكى بارخان بەگلىكى بولسۇن، ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئورنىنىڭ ھازىرقى ئاقسۇ كونا شەھەردىلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. يەر-لىكتىن ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارغا قارىغاندىمۇ، «خەلق ئا-

زادلىققا قەدەر ۋېنسۇنى ئاقسۇ، ئاقسۇ يېڭى شەھەرنى (ئاسۇق) ياكى ئاسۇق بازىرى دەپ ئاتاپ كەلگەنىدى.» ⑳ بۇنىڭدا پەقەت «ۋېنسۇ» دېگەن ئىككى خەتلا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋېنسۇ بەگلىكى (温宿国) نىڭ نامىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەزى خادىملارنىڭ ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى خاتا مۆلچەرلىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان سەۋەنلىك ئىدى. دېمەك، قەدىمكى ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ ئورنى ھازىرقى ئۈچتۇرپان دائىرىسىدە بولۇپ، ھازىرقى كونا شەھەر (ۋېنسۇ ناھىيىسى) دائىرىسىدە، قەدىمكى قۇم بەگلىكى مەۋجۇت بولغانىدى.

كۇچادىن تېپىلغان بۇددا دىنىغا ئائىت بىر پارچە سانسكرىت-چە ھۆججەتتە شىنجاڭدىكى ئۇچ ئورۇننىڭ قەدىمكى نامى خاتىرە-لەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى Bharuka—raja، ئىككىنچىسى saka—raja، ئۈچىنچىسى hecyuka—raja دېگەن سۆز ئىكەن. ئەنگلىيىلىك سانسكرىتشۇناس H. W. Bailey ئەپەندى مەزكۇر ھۆججەتتىكى saka—raja دېگەن سۆزنى يەنە «ساك پادىشاھى» دېگەنلىك بولۇپ، كىچىك تاش قەلئەسىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشى كېرەك دەپ پەرەز قىلغان ㉒. كېيىن ئېلىمىز ئالىمى جاڭ گۇاڭدا قاتارلىقلار ماقالە ئېلان قىلىپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى «Bharuka» نى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇم بەگلىكى، «Hecyuka» خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋېنسۇ بەگلىكى دەپ ھېسابلىغان. ㉓ نىھايەت، بۇنىڭدىكى «Hecyuka—raja» دېگەن سۆز قەدىمكى ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولۇپ، «raja» سانسكرىتچە «خان، پادىشاھ، بەگ، ھۆكۈمران» ㉔ دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرەتتى. «Hecyuka—raja» دېگەن سۆز بولسا، قەدىمكى ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ دەل سانسكرىت تىلىدىكى ئاتىلىشى ئىدى. قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېما قائىدىسىگە

ئاساسلانغاندا، (温) «ur» دەپ، « 宿 » «suəuk» ياكى « suk» دەپ ㉕ تەلەپپۇز قىلىناتتى. دېمەك، « ursuk » ياكى «ur cuk» دېگەن سۆز « 温宿 » دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان بولۇپ، سانسكرىت تىلىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ « He cyuka—raja » دەپمۇ ئاتالغانىدى.

سانسكرىت ۋە تۇركىي تىللىرىنىڭ تىل تارىخى جەريانىدا، «He cyuka» دېگەن سۆز يەنە ئاھاڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، كېيىنچە « yuka» دېگەن سۆز چۈشۈپ قېلىپ، «He c» ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى خاس نامىغا ئايلانغان. بۇنىڭ ئەڭ روشەن دەلىلى شۇكى، ئۇچتۇرپاننىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئاتىلىشى بولغان «u c» دېگەن سۆز، قانداقتۇر بۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى سانسكرىت تىلىدىكى «Hu c» ياكى «Ho c» (He c< Ho c< u c) نىڭ كېيىنكى راۋاجى ئىدى. خۇسۇسەن « 温宿 » دېگەن سۆزمۇ ئاھاڭ ئۆزگىرىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، توشقان دەرياسىنىڭ ئاقسۇ كونا شەھەر دائىرىسىدىكى بۆلىكىگە جايلاشقان «ur ci» دېگەن جاي نامىنىڭ ھېلىمۇ مەۋجۇتلۇقىدىن ئالغاندا، ئۇ ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئاھاڭ ئۆزگىرىشكە «ursuk» ياكى «ur cuk» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىسى بولغان « 温宿 » دېگەن ئىككى خەت ئۈيغۇن بولۇپلا قالماي، يەنە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئاتىلىشىمۇ ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ، ئۆزئارا سىلىشتۇرساق <ursuk<ursuək u c<u cuk<ur cuk دېگەن شەكىل ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل

ئەھۋالغا ئاساسەن، سانسكرىت تىلى ئومۇملىشىشتىن ئاۋۋال ھا-
زىرقى ئاقسۇ رايونىدا، باشقا بىر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان
مىللەت مەۋجۇت بولغان دېيىلسە، ئۇ ھالدا قەدىمكى ۋېنسۇ بەگ-
لىكىنى ئاپىرىدە قىلغۇچىلارنى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارى-
خىدا بىرقەدەر كەڭ تارقالغان ساك قوۋملىرى بىلەن مۇناسىۋەتـ
لىك دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن شۇ
نەرسە ئايانكى، قەدىمكى ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ خەنزۇ، سانسكرىت
تىللىرى ۋە تۈركىي تىلىدىكى ئاتالىشلىرىنىڭ ھەممىسى «
ursuk »ياكى «ur cuk» دېگەن سۆزنى مەنبە قىلغان بولۇپ،
ئۇنىڭدىن «u c» دېگەن سۆز بىۋاستە كېلىپ چىققانىدى.

تارىخشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمكى ۋېنسۇ بەگ-
لىكىنى ئاپىرىدە قىلغۇچىلارنىڭ ساك قوۋمىدىن ئىكەنلىكىنى
ئېنىقلىۋېلىش ئانچە تەس ئەمەس. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەز-
كىرىسى» دە «ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ يەر شارائىتى ۋە ئادىتى كرو-
رەن قاتارلىق ئەللەرنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېگەن
يىپ ئۇچى ئۇچرايدۇ. بۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك مەسىلە
بولۇپ، بۇ نۇقتىغا خېلى بۇرۇنلا بەزى تەتقىقاتچىلار دىققەت
قىلىپ، «ۋېنسۇ ۋە قوۋمدىن ئىبارەت ئىككى بەگلىكىنىڭ خان
جەمەتى بىلەن خەلقى كۈسەنلىكلەر بىلەن ئوخشاش بىر خىل
ئىرقتا ئەمەس» [28] دەپ قارىغانىدى، لېكىن مەسىلىنىڭ ھالقىلىق
يېرى كرورەنلىكلەر بىلەن ۋېنسۇ بەگلىكىنىڭ ئادەتتىنىڭ ئوخـ
شاشلىقى بولۇپ، بۇ نۇقۇل ھالدىكى ئۆرپ ـ ئادەت مەسىلىسـ
ىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، بەلكى خېلى كەڭ مەنىدىكى ئۆرپ ـ ئادەت
ئوخشاشلىقىنى يورۇتۇپ بەرگەن بولۇپ، تىل ۋە باشقا جەھەتتە-
كى ئوخشاشلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى جەزمەن ئىدى.

خەن كاڭشىن ئەپەندىنىڭ كرورەن خارابىلىقىنىڭ شەرقىي
چېتىدىكى يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 1300 يىل بۇرۇن بولغان قەبـ

ريستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ئالتە دانە باش سۆڭەك ئۇستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «بۇ ئالتە دانە باش سۆ-ڭەكنىڭ بىرىدە ئېنىق موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆرۈل-گەندىن باشقا، قالغان بەشىدە غەربىي ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئالاھىدە-لىكى ناھايىتى ئوچۇق ..... بۇ ئۇنىۋېرسال خۇسۇسىيەتلەر ئومۇ-مەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى جەنۇبىي پامىرىدىن مىلادىيە-دىن بۇرۇنقى VI ئەسىردىكى ساكلار قەبرىلىكىدىن چىققان باش سۆڭەكىگە ئوخشايدۇ.» ㉗ بۇنىڭدىن باشقا ئېلىمىز ئالىمى خۇاڭ ژېنبى ئەپەندىمۇ ئازادلىقتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ لوپنۇر رايونىدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش جەريانىدا ئېرىشكەن يەكۈنگە ئاساسەن، «كرورەنلىكلەر بىلەن ساك قوۋمىدىكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى بار ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلىش ھاجەتسىز» ㉘ دەپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. دېمەك، يەر شارائىتى ۋە ئادىتى كرورەن-لىكلەر بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان ژېنسۇ بەگلىكى، قەدىمكى ساك قوۋملىرى تەرىپىدىن ئاپىرىدە بولغانىدى. شۇڭا ئۇچتۇرپاد-نىڭ قەدىمكى نامى بولغان «ژېنسۇ» دېگەن سۆزنىڭ ماتېرىيال ئاساسىنى ساك تىلىدىن ئىزدەش بىرقەدەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولسا كېرەك. ھالبۇكى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «ئۇچ» دېگەن سۆزگە بەرگەن «— u c چېگرا، چېگرىدىكى ئەل» ㉙ دېگەن v تەبىرى بىلەن «ursuk» ياكى «ur cuk» دېگەن سۆزنىڭ تىل v مەنىسىنىڭ يەنە قانداق مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەل قە-لىش ئۈچۈن ھازىرچە تىل ماتېرىياللىرى كەملىك قىلىدۇ، ئەل-ۋەتتە.

گەرچە «urunsu» دېگەن بۇ سۆزنىڭ ماتېرىيال ئاساسى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كۆرۈلسىمۇ، مەھمۇد قەشقىرى بۇ نامنى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئاقسۇنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللانماستىن، پەقەت بىرقانچە يەردىلا «urun — urunyurun،

ھەرقانداق ئاق نەرسە. ئۇغۇزلار «ئاق، دەيدۇ»، «قاش ئۆگۈز — خوتەن شەھەرنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا، بىرى ئۇرۇنقاش ئۆگۈز — يورۇققاش دەرياسى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك ئاق قاشتاش چىققاچقا، دەريا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان» «— Kayas قاياس. توخسى ۋە چىگىل شەھەرلىرىنىڭ ئېتى، ئۇچ قورغان مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. بىرىنچىسى «ساپلىغ قاياس»، ئىككىنچىسى «ئۇرۇنقاياس»، ئۈچىنچىسى «قاراقاياس» ⑳ دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە «ئۇرۇن» سۆزى بىلەن ئاتالغان يەر نامى شىنجاڭدا ئىككىلا ئورۇندا قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ھازىرقى «يورۇققاش دەرياسى»، يەنە بىرى ھازىرقى قورغاسنىڭ «ئاقسۇ» (清水河子) يېزىسى ئىدى. ئاقسۇنىڭ خاس نامى بولسا «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى يۇمىلاق خەرىتىدە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «بارخان بەگلىكى»نىڭ ۋارىيانت شەكلى بولغان «بارمان» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنغانىدى.

ئەھۋال دەل شۇنداق ئىكەن، «ۋېنسۇ» دېگەن سۆزنى «ئۇرۇنسۇ» دەپ ھېسابلاش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا ئۆزگىرىش جەريانىمۇ، سۇئان راپتاد-نىڭ يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان تۇرپان رايونىدىكى ئاھالىلەرنى باشقۇرۇشقا قارىتا قوللانغان تەدبىرىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇ ھەقتە «چىڭ ئوردىسىنىڭ شىنجاڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىلگەن:

«نائىب ۋەزىر قاتارلىقلارنىڭ مەلۇم قىلىپ ئېيتىشىچە، مۇبادا زور قوشۇنىمىز داۋاملىق ئىلگىرىلىسە، تۇرپاننى ناھايىتى ئاسان ئىشغال قىلىپ، ئۇلارنى قومۇلغا ئوخشاش ئەمىن تاپقۇزۇپ، پۇتۇنلەي تەۋەيىمىزگە كىرگۈزۈشكە بولىدىكەن. ئەگەردە يەنە تەۋەيىمىزگە ئېلىپ تۇرۇپ قوغدىيالمىساق، ياخشى بولمايدىكەن. ئالمادىس قوشۇنىمىز تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ئا-

جىزلىقمىز سىزىلسە ياكى سۇئان راپتان ئادەم توپلاپ تۇرپاننى قايتا قۇنتۇزۇشقا كەلسە ھەمدە تۇرپاندا بىرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، ئۇ چاغدا قوغداپ قالغىلى بولمىغانلىقى ئۈستىگە، ئەكسىچە قولدىن بېرىپ قويىمىزدە، ئاقىۋىتى تېخىمۇ ياماڭ بولىدۇ. كەن. شۇڭا ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى تەپسىلىي پىلان تۈزۈشكە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. ۋەزىيەتتە بىرەر ئۆزگىرىش بولسا، ئاۋۋالقىدەك مەسلىھەتلىشىپ، زەربە بېرىپلا قايتىپ كەلسەڭلار بولىدۇ. ..... بۇ يارلىق بويىچە ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى ئوقتۇرۇپ قويسا بولىدۇ.» ㉛

دەرۋەقە، چىڭ سۇلالىسى سۇئان راپتان باشچىلىقىدىكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ كۈچلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن 1716 - يىلى 6 - ئايدا بىرىنچى قېتىم ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. 1717- يىلى 3 - ئايدا بولسا يەنە ئۇرۇمچى بىلەن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلغانىدى. ھالبۇكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى بىلەن تۇرپاندا بىرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىشىدىن بەكلا ئەندىشە قىلغاچقا، بۇ نۆۋەت تۇرپاننى ئۇزاق مۇددەت ئىشغال قىلىپ تۇرۇشنى خالىمىدى. مۇھىمى تۇرپاننى ئىشغال قىلىش «ئۆزلىرىنىڭ قۇمۇلنى ئىشغال قىلىشىغا ئوخشاش يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ئارزۇسى ئەمەس ئىدى، بەلكى جۇڭغارلارنىڭ كۈچلىرىنى چىڭ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ غەربىدىن قوغلىۋېتىش ئىدى.» ㉜ 1720 - يىلى 7 - ئايغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى تۇرپانغا قارىتا يەنە بىر قېتىم ھەربىي ھەرىكەت قوللىنىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى. بۇ نۆۋەت چىڭ سۇلالىسى ئالدىنقى ئىككى قېتىمقىنىڭ دەل ئەكسىچە تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. بۇ توغرىدا «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» دە مۇنداق دېيىلگەن:

«تەمىنات ئىشلىرى ئامبىنى ئارانا قاتارلىقلار 7 - ئاينىڭ دەسلەپكى 8 - كۈنى قوشۇن بىلەن چىقتىم دېگەن جايغا يېتىپ

باردى، ..... دەسلەپكى 10 ـ كۈنى يەنە پىچانغا يېتىپ باردى. بۇ چاغدا پىچان شەھىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتىۋېشى ئۇچ يۈز-دىن ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ ئەل بولدى. 13 ـ كۈنى زور قوشۇن تۈرپان دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندا، تۈرپاندىكى ئاقسۈلتان بىلەن باش ئاقساقال شاھنەزەر قاتارلىقلار پۈتۈن قوۋملىرى بىلەن قارشى ئېلىپ ئەل بولدى، جەمئىي 550 دانە ئۇۋ مىلتىقى، تۆگە، ئات قاتارلىق بۈيۈملار غەنىيە-مەت ئېلىنىدى.» ㉝

چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تۈرپان بىلەن ئۈرۈمچىگە بېسىپ كىرىشنىڭ هارپىسىدا، «سۈان راپتان ئۆز چېگرىسى ئەتراپىدىكى خەلقلەرگە بولغان تىزگىنلەشنى كۈچەيتتى ھەمدە يەنە تۈرپاندىكى ئۇيغۇرلارنى قارا شەھەرگە كۆچۈردى.» ㉞ لېكىن سۈان راپتان تۈرپان رايونىدىكى ئىلگىرى ئۆزىنىڭ تىزگىنلىشىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىنى كۆچۈرۈپ كېتەلمەي-گەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەجبۇرىي كۆچكەن ئاھالىلەرنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسمى يېرىم يولدىن قايتىپ كەلگەنىدى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» دە «تۈرپاندىكى ئۇيغۇرلاردىن ئالىم خوجا مۇنداق دېدى: سۈان راپتان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھالىلىرىنى قارا شەھەرگە كۆچۈرگەنىدى، ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ قېچىشقا باشلىغاچقا، جۇڭغارلار قوغلىغان بولسىمۇ، قاچقان ئۇيغۇرلارنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن چېكىنىدۇ-رۇلدى، بۇ ئۇيغۇرلار ھازىر لۈكچىنده تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار مەسلە-ھەتلىشىپ توختى مامۇتنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ سايلاپ، بىزنى تېزدىن يارەم سوراشقا ئەۋەتتى» ㉟ دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، قارا شەھەرگە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى، سۈان راپتا-نىڭ پەرمانىغا قارشى چىقىپ، لۈكچىنگە قايتىپ كېلىپ، توخ-تى مامۇتنى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىپ سايلىغانىدى. توختى مامۇت جۇڭغار قوشۇنلىرىنىڭ قايتۇرما زەربە بېرىشىدىن ئەندىشە

قىلىپ، ئالىم خوجا قاتارلىقلارنى دەل شۇ مەزگىلدە تۇرپانغا ئېچكىرىلەپ كىرگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن يارىمى سو-راشقا ئەۋەتكەنىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تۇرپانغا ئېچكىرىلەپ كى-رىپ جۇڭغار قوشۇنلىرىغا زەربە بەرگەندە، يەرلىك ئامما بىلەن بىر بۆلۈم فېئودال تۆرىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن «بىز جۇڭغارلارغا جازا يۈرۈش قىلىمىز، سىلەر بىلەن ئاداۋەتلىمىز يوق» دېگەن مەزمۇندا جاكارنامە چىقارغانىدى. بۇ سۆزسىزكى بىر بۆلۈم يەرلىك فېئودالىلارنىڭ ئاۋاز قوشۇشىغا ئېرىشكەچكە، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپاندىكى تەسىر كۈچىنى ئەجەللىك زەربىگە ئۇچراتقانىدى:

«كاڭشىنىڭ 59 - يىلى، تەمىنات ئىشلىرى ئامبىنى ئارانا قوشۇن بىلەن پىچان، لۈكچىن، تۇرپان شەھەرلىرىگە يېتىپ بارغاندا، زور قوشۇنىمىز جۇڭغارلارغا جازا يۈرۈش قىلىدۇ، سىلەر بىلەن ئاداۋىتى يوق دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر-لارنىڭ قوۋملىرى بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، 5 يۈزدىن ئارتۇق چارۋا ۋە قورال - ياراغنى تاپشۇرۇپ بەردى. بەيئەت قىلغان ئاھالىدىن ھال سورالدى، باش ئاقساقال شاھىنەزەر، ئاتامان ئاقسۇلتان قاتارلىقلار بەيئەت قىلدى. تۇرپاندىكى ئۇيغۇر-لارنىڭ ئېزىز خوجا دەيدىغان باشقا بىر ئاتامىنى ئەل بولۇشنى خالىماي، جۇڭغارلار بىلەن بىرگە كەتتى. قوشۇنىمىز نۇسرەت قۇچۇپ، سۈڭان راپتاننىڭ قوشۇنلىرى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا، ئۇلار تۇرپاننىڭ بىرقانچە مىڭ تۇتۇن ئاھالىسىنى مەجبۇرىي قاراشھەرگە كۆچۈردى، يېرىم يولدا مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئاھالە قېچىپ، لۈكچىنگە جەم بولۇپ، توختى مەمۇتنى باش ئاقساقال قىلىپ تەينىلەپ، جۇڭغارلارنىڭ قوشۇنلىرىغا قارشى تۇردى.» ㉚

يۇقىرىدىكى بايان «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن تاشقى ۋاس-

سالار موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاڭ ـ گوڭلىرىنىڭ نەسەب-نامە ۋە تەرجىمھالى» دا تىلغا ئېلىنغان خاتىرە بولۇپ، بۇنىڭدىكى ئېزىز خوجا تۇرپاندىكى جۇڭغارپەرەس كۆچلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشنى خالىماي، سۇئان راپتانىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلارنى تۇرپاندىن قاراشەھەرگە كۆچۈرگەنىدى. ئەمما ئېزىز خوجا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇرۇمچى بىلەن تۇرپانغا ئىككىنچى قېتىم بېسىپ كىرگەندىلا جۇڭغار خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇ نۆۋەتتىكى قوشۇنلىرى چېكىنىپ كەتكەندە تۇرپانغا قايتىپ بېرىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاھالە كۆچۈرۈش ئىشىغا يارەملەشكەنىدى. مۇشۇ مەزگىلدىن ئالغاندا ئېزىز خوجىنى جۇڭغارلارغا ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن بەيئەت قىلغان دەپ ئېيتىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ زامانداشى — تۇرپاندىكى چىڭ سۇلالىسى پەرەس كۆچلەرنىڭ ۋەكىلى ئىمىن خوجىنىڭ ئۇ توغرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى يارخاشەنگە يەتكۈزگەن تۆۋەندىكى سۆزىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ:

«خوجىسبەگنىڭ ئاتىسى ئېزىز خوجا ئەسلى تۇرپانىنىڭ كاتتا-كىشىلىرىدىن ئىكەن. كاڭشى يىللىرى قوشۇنلىرىمىز تۇرپانغا بېسىپ كىرگەندە ئىمىن خوجا ئىككى ئاكىسى بىلەن لۈكچۇن شەھىرىدە خاندانلىقىمىزغا ئەل بولغان. ئېزىز خوجا جۇڭغارلاردىن پاناھ تىلەپ كەتكەن. خان قوشۇنلىرى تۇرپاندىن چېكىنىپ كەتكەندە، سۇئان راپتان ئېزىز خوجىنى ئەۋەتىپ ئىمىن خوجىنىڭ ئىككى ئاكىسىغا زىيانكەشلىك قىلدۇرغان، تۇرپانىنىڭ لۈكچۇن دېگەن يېرىدىكى ئۇيغۇرلارنى قارا شەھەرگە كۆچۈرگۈزۈپ، ئارقىدىنلا يەنە ئۇچقا كۆچۈرگەن.» ㊲

دېمەك، ئېزىز خوجا جۇڭغارلارغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاھالە كۆچۈرۈش ئىشىغا يارەملىشىپ ئاۋۋال قارا شەھەرگە، ئاندىن ئۇچتۇرپانغا كۆچۈپ بارغان بولۇپ،

بۇ جەريانداۋ ئۇنىڭ ئوغلى خوجىسمۇ ئوخشاشلا مۇھىم رول ئوينىغاندى. ئېزىز خوجا ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ دەسلەپ قاراشھەرگە، كېيىن قاراشھەردىن ئۇچتۇرپانغا كۆچۈشىدە ھەقىقەتەن مۇھىم رول ئوينىغاچقا، تارىخنامىلەردە ئېزىز خوجا ئۇچنى ئۇچتۇرپان دەپ ئاتىدى دەپ كۆرسىتىلگەندى. گەرچە بۇ مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتكەنلىك بولسىمۇ، ئېزىز خوجىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپاندىكى ئاھالىلەرنى ئىدارە قىلىشىدا، خۇددى ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسى ئۇچۇن جان پىدالىق قىلغاندەكلا زور خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىلىنىشى ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تۇرپان ئاھالىلىرىنىڭ قاراشھەرگە كۆچە ـ كۆچمەيلا يېرىم يولدىن قايتىپ كەتكىنىدەك ئەھۋالىنىڭ قايتا سادىر بولۇشىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن ئۇچتۇرپاندا ئولتۇراقلىشىپ، ئۇزلىرىنىڭ يېڭى يۇرت ـ ماكانلىرىنى قۇرۇشىنى مۇھىم دەپ قاراپ خىزمەت ئىشلىگەنلىكىنىڭ دەلىلى ئىدى. مانا بۇ ئۇچنىڭ ئۇچتۇرپانغا ئۇزگىرىشىنىڭ تارىخىي جەريانى بولۇپ، خۇسۇسەن تۇرپان رايونىدىكى بىر قىسىم يېزا، كەنتلەرنىڭ ناملىرىمۇ ئۇچتۇرپاندا قوللىنىلدى. بۇ ھەقتە «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن تاشقى ۋاسسالار موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاڭ ـ گوڭلىرىنىڭ نەسەبنامە ۋە تەرجىمھالى» بىلەن «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەپسىراتى» دا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تۇۋەندىكىدەك مەلۇمات قالدۇرۇلغان:

«خوجىسبەگ ئۇچتۇرپانلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى ئېزىز خوجا ئەسلى تۇرپاننىڭ كاتتىلىرىدىن ئىدى. جۇڭغارلار ئۇنى مەجبۇرلاپ قاراشھەرگە كۆچۇردى. ئارقىدىنلا ئۇ يەنە ئۇچقا كۆچۇپ باردى، شۇڭا ئۇچ دېگەن نام تۇرمان دەپمۇ ئاتالدى. تۇرمان تۇرپان بىلەن ئاھاڭ جەھەتتىن يېقىن بولۇپ، يېزا ـ كەنتلەرنىڭ كۆپىنچىسى تۇرۇپاندىكى يېزا ـ كەنتلەرنىڭ ناملىرى بويىچە ئاتالدى. ئېزىز خوجا ئۇلۇگەندىن كېيىن ئاقسۇغا دەپنە

قىلىندى. خوجىسبەگ ئاتىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇچتا ئولتۇراقلىشىپ، تۇرمانلىق ھاكىمبەگ دەپ ئاتالدى.» ㊳

«ئۇيغۇرلار جۇڭغارلارغا قارام بولۇپ تۇرۇۋاتقاندا، پىچاڭ-نىڭ ئاھالىلىرى ئۇچقا كۆچۈرۈلگەنىدى، شۇڭا پىچاندىكى يەر ناملىرى ئۇچتا قوللىنىلدى، مەسىلەن، قاراخوجا، سىڭگىم، لۇكچىن، توقسۇن، ياڭخى، بۇگەن، يارۇاغ قاتارلىق يەر نامىلـرى پىچاندىكى يەر ناملىرى ئىدى.» ㊴

دېمەك، ئۇچنىڭ ئۇچتۇرپانغا ئۆزگىرىش جەريانى سۇئان راپتان جۇڭغار خانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىل (1698 ـ 1727) دە ئەمەلگە ئاشقان بولۇپ، 1765 ـ يىلىدىكى ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى، يۇقىرىدىكى تارىخىي ۋەقەلەر-دىن كۆپ كېيىن يۈز بەرگەنىدى.

لېكىن بەزى يولداشلار بۇ مۇھىملىققا ھامان سەل قاراپ كەلدى. ھەتتا بەزىلەر «ئۇچتۇرپان چىڭ دەۋرىدە ئۇچتۇرپان دەپ ئاتالغان، ئۇچتۇرپانلىقلار ئىلىغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى تۇرپاندىن ئۇچتۇرپانغا ئاھالە كۆچۈرۈپ كەلگەن، تۇر-پاندىن ئۇچتۇرپانغا كۆچۈپ كەلگەنلەر «ئۇچتۇرپان» (吐什) دەپ ئاتىغان ㊵» دەپ يازدى. ئەمەلىيەتتە بۇنداق قاراشنىڭ ئۆزى تۇپ نېگىزىدىن ئالغاندا، ئۇچنىڭ ئۇچتۇرپانغا ئۆزگىرىش جەريا-نىنى يەنىلا 1765 ـ يىلىدىكى ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدا ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن شۇن-داق ئاتالغان دېگەندىن كۆرە، ئۇچتۇرپان دېگەن نامنىڭ ۋە شۇ-نىڭدەك تۇرپان رايونىدىكى بەزى يېزا ـ كەنتلەرنىڭ ناملىرىنىڭ ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە مەۋجۇت بولغان ياكى بولمىغانلىق مەسىلىسىگە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» دە تۆۋەندىكىدەك ئىككى

مۇھىم تارىخىي ئۇچۇر بار: ئۇنىڭ بىرى ئاقسۇنىڭ ئىش باشقۇر-غۇچى ئامبىنى بىيەن تاخەينىڭ قوزغىلاڭىنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالى توغرىسىدا خانغا يوللىغان «مۇشۇ ئاي (2- ئاي) نىڭ 14 - كۈنى كېچە ئۇچىنچى چىڭ ۋاقتىدا ئۇچتۇرپان شەھىرىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ توساتتىنلا غەلىيان قىلدى، ...، ... ۋەقە جىگدە كۆچە-تىنى يۆتكەش سەۋەبىدىن كېلىپ چىقتى، ئەسلى يولغا چىقىدىغان 240 نەپەر ئۇيغۇر بۇيرۇقنا بىنائەن 15 - كۈنى يولغا چىقماقچى ئىدى» ⑪ دېگەن مەكتۇپى بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۇچتۇرپان» دېگەن نام، خەنزۇچىدىكى قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى بويىچە (什) (ئۇچتۇرپان) دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى. يەنە بىرى قوزغىلاڭچىلار-نىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى ھەققىدىكى مەلۇمات بولۇپ، بۇ مەلۇ-مات قوزغىلاڭ تېخى باستۇرۇۋېتىلمىگەن ۋاقىتتىكى مەلۇمات ئىدى. ئۇنىڭدا يۇقىرىدا بىز تىلغا ئېلىپ ئۇچتەن تۇرپان رايون-لىدىكى بەزى يېزا - كەنتلەرنىڭ ئاملىرى ئۇچرايدۇ. دە-مەك، 1765 - يىلىدىكى ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلاڭىدىن كېيىنلا ئەمەس، بەلكى 1765 - يىلىنىڭ ئۆزىدىلا، ئۇچتۇرپان دېگەن نام ۋە شۇنىڭدەك تۇرپان رايونىدىكى بەزى يەر - جاي ناملىرى، ئۇچتۇرپان دائىرىسىدە ئاللىقاچان ئومۇملىشىپ بولغا-نىدى. ئۇنداقتا يەنە شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، ئۇچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا ئۆزگىرىش جەريانى، چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپان رايونىنى تالىشىپ ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئەمدى ئۇچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا ئۆزگىرىش جەريانىنىڭ كونكـ-رېت يىل دەۋرىگە كەلسەك، سىۋان راپتان قايسى يىلى تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنى قاراشھەر بىلەن ئۇچقا كۆچۈرگەن؟ ... «خان تەرىپىدىن ببكتىلگەن تاشقى ۋاساللار موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاڭ - گوڭلىرىنىڭ نەسەبنامە ۋە تەرجىمھالى» دا كاڭشىنىڭ 59 - يىلى دېيىلگەن. كاڭشىنىڭ 59 - يىلى

مىلادىيەنىڭ 1720 - يىلى بولۇپ، باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا-
كى تەپسىلاتلارمۇ ئاساسەن بىر - بىرى بىلەن ئوخشاش. ھازىر
تۇركىيىنىڭ ئەنقەرى شەھىرىدىكى ئىنسانشۇناسلىق، تارىخ مۇزې-
يىدا ساقلىنىۋاتقان MSNr. 13135 نومۇرلۇق بىر پارچە ئۇيغۇر-
چە ھۆججەتتە تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراشھەر بىلەن
ئۇچقا، شۇنىڭدەك گەنسۇدىكى گۇاجۇغا كۆچۈشىدەك تارىخىي ئار-
قا كۆرۈنۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھىجرىيە نامىدىكى
ئىككى يىل دەۋرى تىلغا ئېلىنغان. ھۆججەتنى 1961 - يىلى
ئەخمەت تۆمۈر (Ahmet Temir) «1722 - 1741 - يىللاردىكى
تۇرپانغا ئائىت ھۆججەت» دېگەن نامدا ئېلان قىلغانىدى. ھۆججەت-
نىڭ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ گۇاجۇغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلە-
شىشىغا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا «جۇڭغار قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم
قىلىشىدىن ئەندىشە قىلغان تۇرپانلىقلار ئىمىن خوجىنىڭ باشلا-
چىلىقىدا، خاقانى چىن پادىشاھىنىڭ قوغدىشىنى تەلەپ قىلدى،
بىز جەمئىي 9374 ئادەم، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىمىز بىلەن بىرلىكە-
تە خاقانى چىنىنىڭ قوغدىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق ھەمدە
كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۇلۇككە ئېرىشتۇق. 1146 - يىلى
(مىلادىيە 1733 - 1734 - يىللار) خاقانى چىن بىزنى يۈك
تاقلىرىمىز، ئات - ئۇلاق، تۇگە، ھارۋىلىرىمىز بىلەن
بىرلىكتە تۇرپاندىن گۇاجۇغا ئاماندا - ئېسەن يەتكۈزۈپ
قويدى .....» ⑫ دېيىلگەن. بۇنىڭدىكى ھىجرىيىنىڭ 1146 -
يىلى (1733 - 1734 - يىللار) تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىمىن
خوجىنىڭ باشچىلىقىدا گۇاجۇغا كۆچكەن يىل دەۋرى بولۇپ، يەنە
بىر يىلدىكى كۆچۈشنى ئات يىلى دەپ تىلغا ئالغانىدى. «بۇ
ئۇيغۇرچە ھۆججەتكە ئاساسلانغاندا، تۇرپاننىڭ ئاھالىسى تەخمە-
نەن 100 مىڭدىن كۆپ ئىدى. ئات يىلى ھىجرىيىنىڭ 1135-
يىلى (مىلادىيە 1722 - 1723 - يىللار) ئىدى» ⑬. تۇرپاندىكى
ئۇيغۇرلار جۇڭغار خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇرۇش

پاراکەندىچىلىكى، شۇنىڭدەك جۇڭغار ئاقسۇڭكەكلىرىنىڭ مەجبۇر-لىشى تۇپەيلىدىن جۇڭغارپەرەس ئېزىز خوجىنىڭ باشچىلىقىدا دەسلەپ قاراشەھەرگە، كېيىن ئۇچقا كۆچۈپ بارغانىدى. شۇڭا ئۇچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا ئۆزگىرىش جەريانىنىڭ كۈنكرېت يىل دەۋ-رىنى XVIII ئەسىرنىڭ 20 - 23 - يىللىرى ئەتراپىدا ئەمەلگە ئاشقان دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ.

گېزىگە كەلگەندە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇچقا كۆچۈشى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۇرپانغا قاراتقان سىياسىتىنىڭ تۇپلۇك ئۆزگىرىشى ھېسابلىنىدۇ. يەنە كېلىپ ئۇ تۇرپاندىن يىراق بولغان ئۇچتۇرپاننىڭ تارىخىدىكىمۇ دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولغاچقا، بۇ جايىنىڭ تارىخىدىمۇ زور بىر قىستۇرمىنى پەيدا قىلغانىدى. ۋەھالەنكى بۇ قىستۇرما ئۇچتۇرپاندا يۈز بەرگەن 1765 - يىلىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭ-دىن خېلى بالدۇر يۈز بەرگەن بولسىمۇ، بۇ يەردە ئېنىقلىۋېلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە مەۋجۇت. ئۇ بولسىمۇ كىشىلەر تا ھازىر-غىچە ئالدىنقىسىنى ئۇنتۇپ، كېيىنكىسىنى ئۇنىڭ ئورنىغا مۇ-ھىم ئارقا كۆرۈنۈش قىلىۋالغان ئەنە ئاشۇ 1765 - يىلىدىكى ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ پارتلاش سەۋەبىدىن ئىبارەت.

ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى شىنجاڭدا جۇڭغار خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى تىنجىتىلىپ كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق دېھقانلار قوزغىلا-ڭى ھېسابلىنىدۇ. ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاقسۇدىكى ئىش باشقۇرغۇچى ئامبىنى بېيەن تاخەي قاتارلىقلار، چىڭ ئوردىسىغا «ئۇچتۇرپاندىكى جىگدە كۆ-چىتى يۆتكەيدىغان ئۇيغۇرلاردىن 240 نەپەر ئادەم 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى كەچتە توپلىشىۋېلىپ توساتتىنلا غەلىيان قىلدى» دەپ مەلۇمات بەرگەندىن باشلاپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەۋرىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا، ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنى

«جىگدە كۆچمىتى يۆتكەش سەۋەبىدىن كېلىپ چىقتى» دەپ تىلغا ئالدى. ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي ئۇنداقمۇ ئەمەس بولۇپ، ئۇنىڭمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي سەۋەبى بار ئىدى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ چاغ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندا يۇرگۈزگەن سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمىنىڭ ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلار بىلەن چوڭ ـ كىچىك غوجىلارنىڭ ۋەقەلىرىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش قىلىپ، مەركەز بىلەن يەرلىكنىڭ بىرلىشىشىدىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنى قۇرۇپ چىققاندى. بىراق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ئەمەلدارلىرى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى نىسپىي مۇقىم ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ كۈندىن ـ كۈنگە چىرىكلىشىش بىلەن بىرگە، خەلقتە ئىنتايىن ئېغىر زۇلۇم سالدى. بۇنداق ئەھۋاللار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆپلەپ سادىر بولغان بولۇپ، بولۇپمۇ ئۇچتۇرپاندا ھەممىدىن ئېغىر ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندا بىر نەچەر ئىش باشقۇرغۇچى ئامبىنى، بىر نەچەر 5 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبېگى، مانجۇ ۋە يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلاردىن بولۇپ، جەمئىي 600 دىن ئارتۇق ئەمەلدار ۋە ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرۈش، ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان ۋەزىپىسى ئىدى. ئۇچتۇرپان خەلقى بىر تەرەپتىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانا مۇشۇ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىسا، يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك بەگلەر بىلەن فېئودال پومېشچىكلارنىڭ ئېزىشىگە ئۇچراپ تۇراتتى. يەنە كېلىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندا يولغا قويغان باج ـ سېلىقىمۇ ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، ئۇچتۇرپان خەلقى مۇشۇ باج ـ سېلىقلارنى تۆلەش ئۈچۈنلا ھەر يىلى دېگۈدەك

چىدىغۇسىز ئازاب - ئوقۇبەت چېكەتتى. 1897 - يىلى يېزىلغان «خوتەن تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ تۆلىگەن ئالۋان - ياسىقى جان پۇتۇكى، چوتا بېشى، خان پۇلى يەر پۇلى، قونالغۇ، ئوت پۇلى، پۇقرالىق، باسقاق، مىرابلىق، غەللە، باج، تاپان ھەققى، چاي، يەم - خەشەك قاتارلىق 65 خىلغا يەتكەن» ⑭ ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت يەنە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى مانجۇ ۋە يېشىل تۇغلۇق ئەسكەرلىرىگە كېتىدىغان تۇز بىلەن سەي - كۆكتاتنىڭ چىقىمىنىڭ بىر قىسمىنىمۇ، ئۇچتۇرپان خەلقى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

لېكىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىدىن سۇچىڭ بىلەن ئابدۇللا ئۇچتۇرپانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئۇچتۇرپان خەلقى تېخىمۇ ئېغىر زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىدى. ئۇلار ئەكسىيەتچى فېئودال تۈزە ئەمەلدارلاردىن ئېشىپ چۈشسە چۈشتىكى، ھەرگىزمۇ خەلقنى ئايىماپ قويمىدى. مەسىلەن، سۇچىڭ ئۇچتۇرپاندا ئىش باشقۇرغۇچى ئامبان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، خالىغانچە باج يىغىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. ئۇ «گالۋاڭ بولغاچقا، ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىلەن كارى يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاراقنا ئامراق بولغانلىقتىن، دائىملار كەيپ بولۇپ يۈرەتتى. ھەتتا يەنە بەگلەرنىڭ خوتۇنلىرىنىمۇ يامۇلغا ئەكىرىپ قوندۇرۇپ قالاتتى، ھەمدە ئۇلارنى يالىڭاچ قىلىپ قويۇپ ئەسكەرلەر بىلەن يامۇلدىكىلەرنىڭ پەيزى سۈرۈشىگە تاشلاپ بېرەتتى.» ⑮ ئۇ بۇ ئەسكىلىكلەرنى ئۆزى قىلىپلا قالماستىن، يەنە قول ئاستىدىكىلىرى بىلەن ئوغلىنىڭمۇ خورىكىنى ئۆستۈرۈۋەتكەنىدى. «بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوغلى تېخىمۇ قەبىھ بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سەل چىرايلىقاراق خوتۇن - قىزلىرىنى ئۇچرىتىپلا قالسا، كىملىكىنى سۈرۈشتۈرمەيلا يامۇلغا ئېلىپ كېلىپ ئاتا - بالا ئىككىيلەن بىرلىكتە شەھۋانىيلىق بىلەن شۇ-

غۇللىناتتى ..... بەزى ھاللاردا ئۇلارنى ئون نەچچە كۈنگىچە تۈتۈپ قېلىپ ئاندىن يامۇلدىن چىقىرىۋېتەتتى.» ⑯ قىسقىسى، سۈچىگىنىڭ ئۇچتۇرپاندا قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان بىر-لۈپ، خەلق ئۇنىڭغا چىش - تىرنىقىغچە ئۆچ بولۇپ كەتكەنىدى. شۇ سەۋەبدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن چېيەنلۇڭخانمۇ سۈچىگىنىڭ ئۇچتۇرپاندا سادىر قىلغان جىنايى قىلمىشلىرىنى ئې-تىراپ قىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا «سۈچىڭ ئاتا - بالا ئىككىيلەن ئۇچتۇرپاندا ئويغۇرلارغا ئۆز مەيلىچە زۇلۇم سالغان، ھەمدە ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا يامان نىيەتلىك قىل-غان»، «ئۇنىڭ قىلمىشى ھەقىقەتەنمۇ جىنايەت شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇنى نۇرغۇن ئادەم بىلىدۇ» ⑰ دەپ ئېيتقانىدى. بۇ ھال بىزگە سۈچىگىنىڭ ئۇچتۇرپاندا خەلقتە خالىغانچە زۇلۇم سېلىپ، پۇقرالارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئىياغ - ئاستى قىلىشتەك ئېغىر جىنايى قىلمىشلار بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرە-دۇ. ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇللامۇ سۈچىڭ بىلەن ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ، خەلقتە تېخىمۇ ئېغىر زۇلۇم سالغانىدى. ئۇنىڭ «تەبىئىتى زالىملىققا مايىل بولغاچقا، ئۇچتۇرپانلىقلارنى ھەر كۈنى دېگۈدەك قامچا بىلەن ساۋاب خارلايتتى، ئاچ كۆزلۈك بىلەن تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ قاقتى - سوقتى قىلاتتى. ئۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدىن بىرگە كەلگەنلەر ھەددى - ھېسابسىز قانۇنسىز-لىقلارنى قىلىپ، جايمۇجاي يۈرۈپ، زوراۋانلىق ۋە ئالدامچىلىق قىلاتتى. ئۇچتۇرپانلىقلار ئۇلاردىن ئىنتايىن بىزار ئىدى.» ⑱ مەسىلەن، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا ئائىت ئەھۋاللارنى بىرقەدەر كۆپ بايان قىلغان «زەپەرنامە» دىكى خاتىرىلەرگە ئا-ساسلانغاندىمۇ «ئابدۇللا ئادەتتىن تاشقىرى زالىم ئىدى، ئۇنىڭ ئۆزى قۇمۇلدىن بىرگە ئېلىپ كەلگەن ئاشۇ يېقىن ۋە ئەگەشـ-كۈچىلىرى بىلەن بىرلىكتە خەلقنى شىلىپ يەيتتى. خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، پۇقرالارنىڭ خام بوز، ئاشلىق ۋە ئات،

قوي قاتارلىق چارۋا ـ ماللىرىنى مەجبۇرىي سېتىۋالاتتى، بولۇپ- مۇ سېمىز ئات، قوي قاتارلىق چارۋا ـ ماللارنى مەجبۇرىي دېگۈدەك ئېلىپ كېتەتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇرۇق، قېرى چارۋا ماللارنى ئەكېلىپ باھا چاپلاپ نەچچە ھەسسە پۇل ئوندۇرۇۋالاتتى. » ⑱ ئابدۇللانىڭ ئۇچتۇرپاندا قىلغان جىنايى قىلمىشىنى ئۇنىڭ ئاكىسى قۇمۇلنىڭ ئىنانچىخانى يۈسۈپمۇ ئېتىراپ قىلغاندى. ئۇ ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا «پېقىرنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا ئۇچتۇرپاننى مالىمان قىلىۋەتتى» ⑲ دەپ ئېيتقاندى. بۇنىڭدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن نەسەبلىك ئاقسۆڭەك يۈسۈپنىڭمۇ ئىنىسى ئابدۇللانى ئاقلاش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئۇنىڭدىن چەك چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى سۇچىڭ ۋە ئابدۇللا قاتارلىق ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇچتۇرپان خەلقىگە قارىتان يۇقىرىقىدەك دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى، ئۇچتۇرپاندىكى سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتلەرنى ئىنتايىن كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەندى. نەتىجىدە ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەنىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخىي ماتېرىياللىرى بىلەن مولا مۇسا سايرامىنىڭ يازغان مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، بۇ چاغدا يەنە مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى: ئۇچتۇرپاننىڭ ئىش باشقۇرغۇچى ئامبىنى سۇچىڭ بىلەن ھاكىمبېگى ئابدۇللا چېيەنلۇخاننىڭ كۆر- سەتمىسى بىلەن 240 نەپەر دېھقانى جىگدە كۆچەتلىرىنى ياغاچ تۇڭغا قاچىلىتىپ، بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىش ئالۇنىغا تۇتقاندى. ئەسلى جىگدە كۆچىتىنى يۆتكەش ئالۇنىغا تۇتۇلغان بۇ 240 نەپەر ھاشارچى 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى يولغا چىقماقچىدى. ئۇلار

2ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىر كېچىدىلا ئۇچـ
تۇرپان شەھىرىنى ئىشغال قىلدى.

لېكىن، بۇ ۋەقە ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوت پىلتىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇچتۇرپاندىكى تۈرلۈك زىددىيەتـ
لەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈۋەتكەنىدى. چۈنكى ئۇچـ
تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى، ئۇچتۇرپان خەلقى جىگدە كۆچىتـ
نى يۆتكەش ئالۋىنىغا تۈتۈلغان پەيتتە پارتلىغان بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخى ماتېرىيالىرىدىن كۆرە، كېيىنكـ
لەرنىڭ ئېغىزىدىمۇ «جىگدە كۆچىتى يۆتكەش ۋەقەسى»، «جىگـ
دە يېغىلىقى» دەپ ئاتالغانىدى. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇچتۇرـ
پان خەلقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچراشتىن سىرت يەنە، چېيەنلوڭخان تەرىپىدىنمۇ ئەھمىيەتسىز ئالۋانغا تۇتۇلغان بولۇپ، خەلق ئۇلارنىڭ ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان بۇيۇمغا ئايلـ
نىپ قالغانىدى. يەنە كېلىپ چېيەنلوڭخان ئامراق بىر خانىشىنى دەپ، بېيجىڭدىن شۇنچە يىراق بولغان ئۇچتۇرپاندىن جىگدە كۆـ
چتىنى ئەكەلدۈرەلمىگەنلىكى ئەنتىنى دەپ، قوزغىلاڭ باستۇرۇلـ
غاندىن كېيىن ئۇچتۇرپان خەلقىنى ھەدەپ قىرغىن قىلىشقا بۇيـ
رۇق چۈشۈرگەن. «بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنى سېلىشتۇرغاندا، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىنىڭ ئالدىدا ھېچقانچە ئىش ئەمەس» ⑤ ئىدى.

شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئاساسلانغاندا، زۇلۇم قانچە ئېغىرلاشقانسېرى قارشىلىق شۇنچە كۈچىيىدۇ. ھالبۇكى، ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندا يۈرگۈزگەن سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇش يۈزـ
سىدىن كۆتۈرۈلگەن بولغاچقا، بۇ نۇقتىنى جېيەنلوڭخانمۇ مەلۇم جەھەتتىن تونۇپ يەتكەنىدى. چېيەنلوڭخانىنىڭ كۆزدە تۇتقىنى شىنجاڭنىڭ قوزغىلاڭىدىن كېيىنكى ۋەزىيىتى بولغاچقا، ئۇنىڭ

ئېيتقان «سۇ چىلك قاتارلىقلارنىڭ يولسىزلىقى بۇ ۋەقەنىڭ كې-لىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان» ⑫، «مېنىڭچە ئۇيغۇرلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدە باشقا ھېچقانداق سەۋەب بولمىسا كېرەك، چوقۇم ئاشۇ يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ قىلمىشلىرى، ئۇلارنى چىدا-غۇسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغاچقا، نائىلاج توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولغان بولۇشى مۇمكىن» ⑬ دېگەن سۆزلىرى، پۈتۈنلەي ئۆزىنى نۇقسانسىز خان قىلىپ كۆرسىتىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ئىككىنچى بىر مە-سىلە، قوزغىلاڭنىڭ جەريانىدىن ئىبارەت. ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈر-شى چېخىنلۇڭنىڭ 30 - يىلى (مىلادىيە 1765 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى (مىلادىيە 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى) پارتلىغان-دى. ئەينى ۋاقىتتا سۇچىڭ بىلەن ئابدۇللا تەرىپىدىن جىگدە كۆچتىنى يۆتكەپ ئاپىرىشقا بۇيرۇلغان 240 نەپەر ھاشارچى 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇچتۇرپاندىن ئايرىلماقچى ئىدى. «ئالۋانغا تۇتۇلغانلار ئۆزلىرىنىڭ نەرسە يۆتكەيدىغانلىقىنى ئاڭلا-غان بولسىمۇ، قەيەرگە توشۇيدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە، بىرىپ ھاكىمبەگ ئابدۇللادىن كۆرسەتمە سورىدى. ئابدۇللا ئېيتىپ بې-رىش ئۇياقتا تۇرسۇن ئەكسىچە ئۇلارنى ئەيىبلەپ بىھۆرمەتلىك قىلدىڭلار دەپ، ئون نەچچە قامچا ئۇرغۇزدى. ئۇلار يەنە يامۇل زەنگىسىدىن ئىلتىماس قىلغاندا، ئۇمۇ بىھۆرمەتلىك قىلدى دەپ ھەربىرىنى 30 دەررىدىن ئۇرغۇزدى.» ⑭ئۇچتۇرپان خەلقى بۇنى ئۇققاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. ئۇلار «بۇ كۆچەتنى بېيجىڭغا ئېلىپ بار-غىچە تولا ئادەم ھالاكەتكە ئۇچرايدىغاندەك، بۇ ئەھۋالنىڭ سىرىنى رەھمۇتۇللاببەككە ئىزھار قىلساق بىز بىلەن بىر سۆز - بىر نىيەتتە بولسا ناھايىتى ياخشى، ئەگەر سۆزىمىزگە كىرمەي قار-

شىلىق قىلسا بۇنى ئۆزى بىلەر دەپ ئەھۋالنى رەھمۇتۇللاببككە بايان قىلىشتى. بۇنى رەھمۇتۇللا بېكمۇ ماقۇل كۆرۈپ» ⑤③ ، 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى كەچتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى. لېكىن قوزغىلاڭچىلار قوزغىلاڭنىڭ سىرىنى مەخپىي تۇتمىغاچقا، ئابدۇللانىڭ چاپارمەنلىرىدىن بىرەيلەن بۇ ئىشتىن ئالدىن خەۋەر تاپتى. ئۇ «ھاكىمبەگنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ قاچان توپلاڭ كۆتۈرىدىغانلىقىنى، قانداق قول سالىدىغانلىقىنى، ھازىر قەيەرگە يىغىلىۋالغانلىقىنى، ئۇنىڭغا تېزدىن مەلۇم قىلدى. بىراق ئابدۇللا كەيپ بولغاچقا كاشىلا قىلدىڭ دەپ ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەي، ئەيىبلەپ قايتۇرۇۋەتتى. » ⑤⓪ نەتىجىدە قوزغىلاڭچىلار ئەسلىدىكى قارار بويىچە 2 ـ ئاينىڭ 14ـ كۈنى كەچتە، يۆتكەيدىغان جىگدە كۆچەتلىرىنى قارا كەلتەك قىلىپ، ئۇچتۇرپاندىكى چاڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، قورال ـ ياراغ ساقلايدىغان ئىسكىلاتنى كۆيدۈرۈۋەتتى. سۇچاڭ بىلەن ئابدۇللا قالدۇق چاڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، تاغقا چېكىنىپ ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، قوزغىلاڭچى ئاساسا تەرىپىدىن كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ قىلىندى. قوزغىلاڭچىلار ئابدۇللانىڭ ئائىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، كېيىن ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئارقىدىنلا يەنە ئىش باشقۇرغۇچى ئامبان مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلىپ سۇچىڭنىڭ ئوغلى بىلەن مەھكىمىدىكى ئەسكەرلەرنى ئۆلتۈردى. سۇچاڭ خەلقنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار بىر كېچىدىلا پۈتۈن شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، چاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ چاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ غەلىبىسى، چاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بەرگەچكە، چاڭ سۇلالىسىنىڭ

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلىرىنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتكەنىدى. بولۇپمۇ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلار رايونىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل مەسلىھەتچى ئامبان ناشتۇك بىلەن ئاقسۇنىڭ ئىش باشقۇرغۇچى ئامبىنى بىەن تاخەيلەر كۆز ئالدىدىكى خەۋپنىڭ بارغانسىرى زورىيىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن جىددىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارىدى. ئۇچۇتۇرپاندا ۋەقە يۈز بەرگەنلىك خەۋىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئاڭلىغان بىەن تاخەي 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قول ئاستىدىكى 500 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى ئېلىپ، شۇ كۈنىلا ئۇچتۇرپانغا يۈرۈش قىلدى. ئەمما ئايرىم ماتېرىياللاردىكى بايانلاردىن قارىغاندا، بىەن تاخەي ئۇچتۇرپان قەلئەسىگە يېقىنلاشقاندا «توپ ئېتىپ خەلقنى مەجبۇرلىغانلىقتىن، خەلق نائىلاج بىرلىكتە قوزغىلىپ، قارشىلىق كۆرسىتىپ قوغدىنىشقا مەجبۇر بولغان.» ⑰ بۇ ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ جەريانىغا مۇناسىۋەتلىك ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ، بۇنداق بولغاندا قوزغىلاڭچىلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش نىيىتىنىڭ يوقلۇقىنى مەلۇم بولىدۇ.

دەرۋەقە، بۇنداق گەپ ـ سۆزلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ ھۆججەتلىرىدە ئىپتىلغان بولۇپ، ھەممىدىن بۇرۇن «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە تىلغا ئېلىنغانىدى:

«يارلىق، مىڭرۇينىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا ..... بىەن تاخەي قوشۇن باشلاپ ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بارغاندا، توپلاڭنىڭ سەۋەبىنى پەقەت سۈرۈشتۇرمەي، دەرھال ئوققا تۇتۇشنى بۇيرۇغان، ئۇچىنچى كۈنى شەھەر دەرۋازىسىنى توپقا تۇتقاندا، ئۇيغۇرلارمۇ قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىغان، بىەن تاخەي مەغلۇپ بولۇپ دەككە ـ دۈككە ئىچىدە 70 ـ 80 ـ چاقىرىم ئارىلىققىچە قېچىپ بارغان بولسىمۇ، يۈزدىن ئارتۇق پىيادە ئەسكەر بىلەن ئۇچ دانە زەمبىرەكتىن ئايرىلىپ قالغان.» ⑱

«دۇخۇا مەھكىمە پۇتۇك خاتىرىلىرى» بىلەن «مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتمۇ ئاساسەن يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، «مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە «ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ چىقىپ بىەن تاخەينى قارىشى ئالماقچى بولغاندا، بىەن تاخەي ئۇلارنى توپقا تۇتۇشقا بۇيرۇق بەرگەن، ئۇلار شەھەر دەرۋازىسىنى تاقىۋالغان» [59] دېيىلگەن. قالغان سۆزلەر ئاساسەن بىر - بىرى بىلەن ئوخشاش. بۇنداق دېيىش بىەن تاخەي «توپىلاڭنىڭ سەۋەبىنى پەقەت سۇرۇشتۇرمەي، دەرھال ئوققا تۇتۇشنى بۇيرۇغان» دېگەن سۆزنىڭ يەنىمۇ مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىشىدۇر. ئەمەلىيەتتە ئالدىنقى سۆزنىڭ ئىلى جاڭجۇنى مىڭ رۇي تەرىپىدىن چىەنلۇڭخانغا يەتكۈزۈلگەن ۋاقتى، بىەن تاخەي قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بارغان ۋاقتىدىن كۆپ كېيىن ئىدى. چۈنكى «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە تىلغا ئېلىنغان بىەن تاخەينىڭ ئوردىغا يوللىغان مەلۇماتى ئاساسىدىكى بايانىدا يەنە باشقىچە بىر خىل ئەھۋال يورۇتۇلغان:

«ئاقسۇنىڭ مۇئاۋىن ئىش باشقۇرغۇچى قوماندانى بىەن تاخەينىڭ مەلۇم قىلىشىچە 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قوشۇن باشلاپ، ئۇچتۇرپانغا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، ئەتىسى ئۇچتۇرپاندىكى قاراغوجىغا يېتىپ بارغاندا، ئوغرىلارنىڭ 800 دىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغان. ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەرگەندە، قولغا چۈشكەنلەردىن سۇچىڭنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىنى، ھاكىمبەگ ئابدۇللانىڭ تۇتۇلۇپ قالغانلىقىغا ئائىت بەزى گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلىغان. بىەن تاخەي ئۇچتۇرپانىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى قىيالىقتا مۇداپىئەدە تۇرۇپ، 17- 18- كۈنلىرى يەنە كېچىدە ئوغرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، 100دىن ئارتۇق ئادەمنى يوقاتقان. 19 - كۈنىگە كەلگەندە، ئوغرىلارنىڭ ئاتلىق

ۋە پىيادە ئادەملىرىدىن نۇرغۇن كىشى شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇش قىلغان. بىيەن تاخەي يەنە ئوغرىلارنىڭ 100 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتقان بولسىمۇ، دۇشمەن كۆپ، ئۆزى ئاز كېلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىدىنمۇ 70، 80چە ئادەم چىقىم بولغان. ھازىر ئۇ جىگدىلىك دېگەن جايدا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتىپتۇ.» ⑥⓪

بىيەن تاخەينىڭ ئوردىغا يوللىغان مەلۇماتى ئاساسىدىكى يۇقىرىدىكى بايانغا ئاساسلانغاندا، شۇ نەرسە ئايانكى، قوزغىلاڭچىلار 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىكى جەڭدىن بۇرۇن، بىيەن تاخەي بىلەن ئۈچ نۆۋەت كالتە جەڭ قىلغانىدى. ئىككى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا توغرىدىن ـ توغرىلا توپقا تۇتۇش ۋە كېلىدىغان خەۋپكە قارىماي شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ قارشى ئېلىشقا ئوخشاش چۈشىنىش تەس بولغان ئىشمۇ مەۋجۇت بولمىغانىدى. بۇ دېگەنلىك 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى بىيەن تاخەي شەھەر دەرۋازىسىنى توپقا تۇتقاندا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇنىڭغا ماس ھالدا ئاللىقاچان ئۆزلىرىنىڭ تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈپ بولغانلىقى بولۇپ، مىڭ رۇينىڭ مەلۇماتىدىكىدەك گەپ ـ سۆزلەرنىڭ چىقىشى، قوزغىلاڭنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى جەريانى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

قوزغىلاڭچىلار بىيەن تاخەينى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن دەل بۇ چاغدا يەنە كۈچانىڭ ئىش باشقۇرغۇچى ئامبىنى ئې باۋمۇ بىر بۆلەك قوشۇننى ئېلىپ ئۈچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى. ئۇمۇ بىيەن تاخەيگە ئوخشاش قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن دەككىسىنى يەپ، ئاقسۇغا چېكىنىپ بېرىپ، شۇ يەردە بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىنى ناشتۇڭمۇ ئالدىراپ ـ تېنەپ قوشۇن باشلاپ ئۈچتۇرپانغا يېتىپ كېلىپ، بىرلا ھۇجۇم بىلەن قوزغىلاڭچىلارنى ئۈجۈقتۇرۇۋەتمەكچى بولىدى. بىراق ئۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچىنى سەل چاغلاپ، تۆھپىنى تەنھا ئىگىلىۋېلىشنى ئارزۇ قىلغاچقا، قوزغىلاڭچىلار بىلەن

بولغان بىرقانچە قېتىملىق جەڭدە كەينى - كەينىدىن ئوقۇشسىز-لىقتا ئۆچرىدى. شۇنداقتىمۇ ناشىتۇق ئۇزىنىڭ ئۈيغۇرلار رايونى-دىكى ئەمەلىي ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، تۆھپىنى ئۇزىنىڭ قىلى-ۋېلىشقا ئۇرۇنسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەدەپ ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ، بىيەن تاخەينىڭ مەغلۇبىيىتىنى پەش قىلىپ، ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇندى. كېيىن يەنە ئىلى جاڭجۈنى مىڭ رۇينىڭ قوزغىلاڭچىلارنى قورشاپ يوقىتىش ئۇرۇشىغا قوماندا-لىق قىلىشىنى تۇسۇپ، بىرمەھەل ئۆزى ئالدىنقى سەپ قوماندانى بولۇۋالدى. لېكىن ئۇنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى پاجىئەلىك مەغلۇبە-يىتى ئوردىنى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغاچقا، چىيەنلۇڭخان مىڭ رۇينى ئالدىنقى سەپكە يۆتكەپ كېلىپ ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتمەكچى بولدى.

بىيەن تاخەينىڭ ئوردىغا يوللىغان مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، «مىڭ رۇي قوشۇن باشلاپ، كەبسە 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلگەندى ۋە ناشىتۇق قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ، گۈەن يىنباۋ بىلەن شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىدىغان، ناشىتۇق بىيەن تاخەي ۋە ئي باۋ بىلەن بىرلىكتە شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى.» ⑥مىڭ رۇينىڭ قوزغىلاڭچىلارغا قارىتا قوزغىغان قورشاپ يوقىتىش ئۇ-رۇشى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئۇرۇشتا قوزغىلاڭچىلار چىقىمغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، چىڭ قوشۇنلىرىمۇ خېلى زور بەدەل تۆلىدى، مىڭ رۇي بىلەن بىرلىكتە شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولغان گۈەن يىنباۋغا ئوق تېگىپ ئېغىر يارىلاندى. چىيەنلۇڭخان ئىشەنچ قىلىپ ئەۋەت-كەن مىڭ رۇينىڭ دەسلىپىدىلا بۇنداق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرە-شى، چىيەنلۇڭخاننى قاتتىق ئەندىشىگە سالغاچقا، ئۇ يەنە بېيجىڭ-دىن سانغۇن ئاگۈينى مىڭ رۇيگە ياردەملىشىشكە ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن

قوشۇنلىرىنىڭ سانى بىراقلا 10 مىڭدىن ئېشىپ، ئۇچتۇرپان شەھىرىنى قاتمۇقات مۇھاسىرىگە ئالدى. ئۇرۇشتا چىڭ سۇلالىسى بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنسېرى، 3 - ئايدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئارقا سېپىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. 5 - ئايغا كەلگەندە يەنە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇدا ئۇچ ئاي شەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۇچىنى خوراتتى. بۇ جەريانداا چىڭ سۇلالىسى قاتتىق - يۇمشاق ئۇسۇللارنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سېلىش بىلەن بىرگە، ئالدىنقى سەپتىكى ئۆزبېكنىڭ قوماندانلىرىنىمۇ بوش قويمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قوماندانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پۈت تېپىشىش، ناشتۇڭ ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ، ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ۋاقىتتىلا باشلانغان بولۇپ، ئۇ دەسلەپتە بىەن تاخەينى نىشان قىلدى. كېيىن مىڭ رۇينىڭ ئۇچتۇرپانغا كېلىشىنى چەكلەشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۈستى - ئۈستىلەپ مەغلۇپ قىلىشى بىلەن نائىلاج مىڭ رۇيگە يول قويدى. مىڭ رۇي ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن ئۈمۈ 3 - ئايدىكى مەغلۇبىيىتىنىڭ مەسئۇلىيىتىدىن قېچىپ، شۇ ئايدىلا ئوردىغا بىەن تاخەي بىلەن ناشتوڭنىڭ ئۈستىدىن مەلۇمات يوللىدى. چېەنلۇڭخانمۇ ئالدىنقى سەپتىكى قوماندانلىرىنىڭ كەيپىياتىنى تۇراقلاشتۇرۇپ، ۋەزىيەتنى پەسەيتىش ئۈچۈن، مىڭ رۇينىڭ مەلۇماتىنى ياقلاپ، 4 - ئايغا كەلگەندە بىەن تاخەي بىلەن ناشتۇڭنى ھەربىي قانۇن بويىچە جازالاشنى قارار قىلدى. مىڭ رۇي بولسا بۇ قارارنى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاندىن ئىجرا قىلىپ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرىنى باشقىلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. دېمەك، بىەن تاخەي «قوزغىلاڭچىلار سەۋەبىنى پەقەت سۈرۈشتۈرمەي، دەرھال ئوققا تىزۇشنى بۇيرۇغان»، «خەلقنى مەجبۇرلىغان» دېگەن گەپ - سۆزلەر، چىڭ

سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قوماندانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پۇت تېپىشىشلار بىلەن چېيەنلۇكخانىنىڭ باشقىلارنى قۇربان قىلىپ، شۇنىڭ بەدىلىگە قوزغىلاڭنى ۋاقتىدا تىنجىتىپ، ۋەزىيەتنى يېغىشتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇشىدەك تارىخىي ئارقا كۆرۈنۇشتە ئوتتۇرىغا چىقىرىلغانىدى. ئۇنى ئىزچىل شۇنداق چۈشىنىش قوزغىلاڭنىڭ جەريانىغا سەل قارىغانلىق بولۇپ، ماھىيەت جەھەتتە قوزغىلاڭنى يۈز بېرىشكە تېگىشلىك بولمىغان قوزغىلاڭ قىلىپ قويۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى جەريانىنى راستتىنلا شۇنداق بولغان دەپ چۈشەنگەندە، ئۇ ھالدا ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ، قوزغىلاڭنىڭ كېيىنكى جەريانىدىكى «ئاشلىق قالمىغان» ئەھۋال ئاستىدىمۇ، «داۋاملىق جان تىكىپ قارشىلىق قىلغان» ⑫ كۆرەش روھىنى قانداق چۈشىنىش تەسەۋۋۇردىن تېخىمۇ يىراق بولۇپ قالىدۇ، ئەلۋەتتە. ئومۇمەن ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭنى تىنجىتىش جەريانىدا، چېيەنلۇكخانىنىڭ قوزغىلاڭنى سېلىشتۇرما قىلىپ ئېيتقان، «ئاۋۋالقى قېتىمقى جۇڭغارلارنى تىنجىتىش بەلەن ئۇيغۇرلارنى تىنجىتىشقا قارىغاندا، بۇ قېتىمقىدەك كەسكىن ئېلىشىش ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ» ⑬ دېگەن سۆزىدىن ئالغاندەك، يۇقىرىقىدەك گەپ ـ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى كىشىنى ھەقىقەتەن ئەجەبلەندۈرىدۇ.

ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ئۇچىنچى بىر مەسىلە، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىن ئىبارەت. قوزغىلاڭنىڭ جەريانىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، 1765 ـ يىلىدىكى ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىدا، قوزغىلاڭچىلار، ئۆزلىرى بەلەن بىرگە ئالۇانغا تۇتۇلغان رەھمۇتۇللابەگنى قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى قىلىپ سايلىغانىدى. بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەتتەرەپ ھۆججەتلىرىدىن كۆرەلىگىنىدەك، باشقا ماتېرىياللاردىمۇ شۇنداق دېيىلگەن. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ يېزىلىۋاتقان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە

سىدە دېگۈدەك قوزغىلاڭغا دەسلەپ رەھمۇتۇللابەگنىڭ باشچىلىق قىلغانلىقى، كېيىن ئۇ قۇربان بولۇپ، ئەسمۇتۇللابەگنىڭ داۋامـلىق باشچىلىق قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنىدى. ئەمما ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىكى شۇكى، قوزغىلاڭنىڭ يۇقىرىدىكى ئىككى نەپەر رەھبىرىدىن باشقا يەنە، مەلۇم ساندىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان رەھبەرلىك قاتلىمىمۇ بولۇشى كېرەك.

«خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن:

«چىيەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئامبان سۈچىڭ بىلەن ھاكىمبەگ ئابدۇللا ئۆزلىرىنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنى قاقتى ـ سوقتى قىلغاندا، 2 ـ ئايدا رەھمۇتۇللابەگ قاتارلىقلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلدى.» ⑭

ناھايىتى روشەنكى بۇ يەردە ئېيتىلغان «رەھمۇتۇللابەگ قاتارلىقلار» دېگەن سۆز، ھەرگىزمۇ رەھمۇتۇللابەگكىلا قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى رەھمۇتۇللابەگ بىلەن بىرگە قوزغىلاڭنى ئۇيۇشتۇرغان كىشىلەرگىمۇ قارىتىلغانىدى. يەنە كېلىپ بۇ رەھمۇتۇللابەگ ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكى قوزغىلاڭدا مۇھىم رول ئوينىغان كىشىلەردىن تاشقىرى يەنە، قوزغىلاڭنىڭ باشقا رەھبەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئادەملەرنى كۆرسىتەتتى. بۇنداق چۈشىنىش بىرقەدەر مۇۋاپىق بولۇپ، بۇنى قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە ئائىت بەزى ئىشلاردىنمۇ بىلىشكە بولىدۇ:

«2ـ ئاينىڭ بېشىدىلا ئىغۇالار تارقىلىشقا باشلىغانىدى، 14 ـ كۈنىدىكى جىگدە كۆچىتىنى يۆتكەپ ئاپىرىشقا تەيىنلەنگەن لەر سەل كۆپ بولۇپ كەتتى. رەھمۇتۇللا ئاغلاقچى قاسىم خوجا بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى مەسلىھەتلەشتى. قاسىم خوجا ئابدۇللاغا تەسلىم بولۇش، بېرىپ سۇ دارىنىغا يەتكۈزۈپ قويۇشنى،

ئۆزىنىڭ خالىغان ۋاقىتتا ئابدۇللارنىڭ تۇرالغۇسىغا بېرىپ چوڭ بەگلەرنى قولغا ئالىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شەھەر ئىچىدە قۇتراڭ-قالاق قىلدى. رەھمۇتۇللا قاتارلىق بەش نەپەر كىشى يەنە ئامۇر-سانا بىلەن چوڭ - كىچىك غوجامىلار قوشۇنلىرىنى ئېلىپ يېتىپ كەلدى دەپ، كىشىلەرنى كوچىلارغا تام قوپۇرۇپ، خان قوشۇنلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشقا دەۋەت قىلدى.» ⑱

يۇقىرىدىكى بايان چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان بىر نەپەر قوزغىلاڭچىنىڭ ئىقرارنامىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىرىگە ئائىت تۆۋەندىكىدەك ئىككى مۇھىم يېپ ئۇچى يورۇتۇلغان: ئۇنىڭ بىرى رەھمۇتۇللابەگنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۇچۇن دەسلەپ قاسىم خوجا بىلەن مەسلە-ھەتلەشكەنلىكى؛ ئىككىنچىسى، رەھمۇتۇللا قاتارلىق بەش نەپەر كىشىنىڭ خەلقنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇندەپ، تەشۋىق پائالىيىتىلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقىدىن ئىبارەت. بۇ قوزغىلاڭنىڭ ناھايىتى تېز ئاردىلا كۇن تەرتىپكە قويۇلۇپ، ئېلىپ بېرىلالىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئەگەر رەھمۇتۇللا بەگنىڭ ئەتراپىدا ئۇنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن بىر تۈركۇم كىشىلەر بولمىغاندا، بەلكىم ئۇنىڭ ھەرىكىتى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچۇتۇرپاندىكى دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئاللىقاچان سېزىلىپ قالغان بولاتتى. ھاكىمبەگ ئابدۇللانىڭ بۇ خەۋەرنى كەيپىچىلىكتە ئاڭلىشى بولسا، ئالاھىدە بىر توغرا كېلىپ قېلىش بولۇپ، سۇچىڭ بىلەن بىرگە جىگدە كۆچىتىنى شۇنچە يىراق يەرگە قانداق يۆتكەيدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، خىزمەت كۆرسىتىپ ئىنئام ئېلىشىنى كۆزلىگەن يەردە، قوزغىلاڭنىڭ ئالدىنى ئالماسلىق مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىراق ئۇ ئېسىنى يىغقاندا، رەھمۇتۇللابەگ بىلەن ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى خەلقنى ئاللىقاچان تەشكىللەپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بولغانىدى.

رەھمۇتۇللابەگنىڭ جەمەتىدىكىلەرگە كەلسەك، قوزغىلاڭ-

ىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى مۇشۇ جەمەتتىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخ ماتېرىياللىرىدا «جىگ-دە كۆچمىنى يۆتكەش ۋاقتىدا رەھمۇتۇللا بىلەن ئىنىسى ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەسمۇتۇللا توسۇماقچى بو-لۇپ، نائىلاج ئەگەشكەن، نەتىجىدە ئۇلار سۇچىڭ تۇرىدىغان يامۇلنىڭ ئالدىغا ئوت قويۇپ، كۆيدۈرۈۋەتكەن. سۇچىڭ بىلەن ئابدۇللا ئوغرىلاردىن ئون نەچچەيلەننى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، ئوغرىلار بارغانسېرى كۆپەيگەچكە، سۇچىڭ ئاۋۇال ئوغلىنى ئۆل-تۈرۈۋېتىپ، ئارقىدىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان، ئابدۇللا قولغا چۈشۈپ قالغان» ⑯ دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىكى «رەھمۇتۇللا ئىنىسى بىلەن ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا، ئۇنى ئاتىسى ئەس-مۇتۇللا توسۇماقچى بولۇپ، نائىلاج ئەگەشكەن» دېگەن سۆزلەر، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىنى چۈشىنىشتە سەل قاراشقا بولمايدىغان سۆزلەر بولۇپ، بۇنىڭغا بىلەن رەھمۇتۇللا ئاتا - بالا ئىككىيلەننى دەسلەپتىلا بىر پىكىرگە كېلەلمىگەن دەپ ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئاقسۇنىڭ ئىش قول بېگى سالىنىڭ ئىنىسى ئىمىن ئۇچتۇرپاندىن قېچىپ چىققاندا ئېيتقان بولغاچقا، ئۇنىڭدا مەلۇم سىياسىي مەقسەتمۇ يوشۇرۇنغان بولۇشى ياكى بولمىسا ئەسمۇتۇللا چىڭ سۇلالىسى-نىڭ ھەربىي كۈچىنى نەزەردە تۇتقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. قىسقا-سى مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەسمۇتۇللانىڭ ئۆزى ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپانىنىڭ لۇكچىن دېگەن كەنت-تىكى توز پۆپۈكلۈك ئوتۇغاتلىق 4 - دەرىجىلىك بېگى ئىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئۇنى رەھمۇتۇللانى توسۇشقا ئۇرۇنغان دېگەن تەق-دىردىمۇ، ئۇنى رەھمۇتۇللا قۇربان بولغاندىن كېيىنمۇ قوزغىلاڭ-نى داۋاملىق باشچىلىق قىلىپ، تاكى ئاخىرغىچە باش ئەگمىگەنلە-كىدىن قارىغاندا، ئەسمۇتۇللانى پۈتۈنلەي شۇنداق قىلغان دەپ ئالدىراپ دەللىلەشكىمۇ بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇنىڭدا بەلكىم

ئىمىن ئاكىسى سالىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قەستەن شۇنداق سۆزلەرنى قىلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى ئىمىننى دەل ئۇنىڭ ئاكىسى سالى سوراق قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە سالى سوراق قىلغان ئۇچتۇرپاندىن قېچىپ چىققان باشقا ئادەملەر پەقەت «ھازىر ئۇچتۇرپاندا ئوغرىلارنىڭ جەمئىي 2600 دىن ئارتۇق پىيادە ۋە ئاتلىق ئادىمى بار، 200 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى، ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۈيرۈتلاردىن (قىرغىزلار) يارىدەم سوراشقا ئادەم ئەۋەتىپتۇ، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى ئاسىيلار بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ كەلگەن لۇكچىن كەنتىدىكى توز پۆپۈكلۈك ئوتۇغاتلىق 4 ـ دەرىجىلىك بەگ ئەسمۇتۇللا بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى رەھمۇتۇللا قاتارلىقلار» ⑰ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىلا قىلغاندىدى. بۇنىڭدىن ئەسمۇتۇللا بىلەن رەھمۇتۇللا ئىككىيلەننىڭ خېلىدىن بېرىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى سىنىپىي ۋەللىي زۇلۇمىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەنلىكى بىلەن، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئاتا ـ بالىلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىكەنلىكىنى بىلمىگە بولمىدۇ.

دەرۋەقە يەنە ئايرىم ماتېرىياللاردا «قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى رەھمۇتۇللا ئوقيا ئوقى بىلەن يارىلىنىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەسمۇتۇللا قوزغىلاڭغا داۋاملىق رەھبەرلىك قىلىپ، شەھرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى» ⑱ دەپمۇ قارالغان. بۇنداق دەپ قاراش بىر تەرەپلىمىلىك بولۇپلا قالماي، ماتېرىيال ئاساسىمۇ كەمچىل بولۇشى كېرەك. چۈنكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى ئەسمۇتۇللا بىلەن رەھمۇتۇللانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئاتا ـ بالىلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىكەنلىكىگە ئائىت گەپ ـ سۆزلەرنى، دەل رەھمۇتۇللا قاتارلىقلاردىن چەك ـ چېگرىسىنى ئايرىپ قېچىپ چىققان ئىمىن بىلەن نەزەرموپتىنىڭ ئىككىلىسى تىلغا ئالغان بولۇپ، ۋاقىت جەھەتتىمۇ ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى تېخى داۋاملىشىۋاتقان مەز-

گىلگە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، رەھمۇتۇللانىڭ ئاتىسى ئەسمۇتۇللانىڭ خېلى ياشانغان ئادەم ئىكەنلىكى بىلەن ئىنىسىنىڭ كىشىلەر تىلغا ئالغان ئەمرۇللا ئىسىملىك ئادەم ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، قوزغىلاڭچىلاردىن چەك - چېگرىسىنى ئايرىپ قېچىپ چىققانلار، ئوچۇقتىن - ئوچۇقلا ئاتا بىلەن بالىنى، ئاكا بىلەن ئىنىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمىگەن بولۇشى، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىنىڭ مۇشۇ تەرىپى بولسىمۇ ئىشەنچلىك بولۇشى مۇمكىن.

ئەمدى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخ ماتېرىياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان «رەھمۇتۇللا قاتارلىقلار» ياكى «رەھمۇتۇللا قاتارلىق بەش نەپەر كىشى» دېگەن گەپ - سۆزلەرگە كەلسەك، بۇ يەردە «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» دىكى مەلۇماتتىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ:

«لۇكچىن كەنتىدىكى تۆتىنچى دەرىجىلىك بەگ ئەسمۇتۇللا، لەمجىن كەنتىدىكى بەشىنچى دەرىجىلىك بەگ ئەمرۇللا، ياركەنتىكى بەشىنچى دەرىجىلىك قازىبەگ غوپۇر، بەشىنچى دەرىجىلىك مىرابىبەگ ھوشۇر، ئىشقۇلىبەگ مۇھەممەت ئېلى قاتارلىقلار ئامىنغا باشچىلىق قىلىپ، خان قوشۇنلىرىغا قارشى تۇرۇپ، شەھەردىكى ئىشلارنى ئۆزئارا تەقسىم قىلىشىپ، بىر ياقلىق قىلىدى.» ⑥⑨

دېمەك، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمى رەھمۇتۇللابەگلىرىنىڭ باشچىلىقىدىكى يۇقىرىدىكى بەش نەپەر كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭ مەزگىلىدىكى ئۇچۇر تۇرپاننىڭ يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ خەلق ئىچىدىكى مەلۇم ئابرۇي ۋە ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى قوزغىلاڭغا تەشكىللەش ۋە قوزغاشتا مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى.

ئىزاھلار:

① خوالك شېڭجيالك «ستايول خالىستوي ئەپەندى قول يازمىلار توپلىمى ۋە غەربىي شىمالىنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى ئۇستىدە تەتقىقات» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1984 - يىللىق خەنزۇچە 2 - سانغا بېسىلغان.

② مېيسۇنتيەن «XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھوقۇق كۆچى» شەرقىي ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى 1959 - يىل 1 - 2 - سان 5 - بەت. ساگوجى تورۇ يازغان «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىل خەنزۇچە نەشرى 113 - بەت.

③ «ئۇيغۇرلار تارىخى قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 - يىل خەنزۇچە نەشرى 1 - كىتاب 32 - بەت.

④⑥ گۈي ئې «قۇمۇل ۋەقەسىگە ئائىت ئوردىغا يوللانغان مەكتۇپلار» تۇرپاندىكى ياتلارنىڭ ئەھۋالى، چىن گاۋخۇا «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل، تۇرپانغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل خەنزۇچە نەشرى 460 - بەت.

⑤ «مىڭ ۋۇزۇڭنىڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 164 - جىلد.

⑦ «مىڭ شىزۇڭنىڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 556 - جىلد.

⑧ شى ماۋ خوا «ياتلارنىڭ ئىلتىماتقا رەھمەت ئېيتىپ ئولپان تەقدىم قىلغانلىقىغا ئائىت ئۇشلار» ، چىن گاۋخۇا «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل، تۇرپانغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل خەنزۇچە نەشرى 421 - بەت.

⑨ جاڭ يۈ «چېگرا رايونلار توغرىسىدا تەھسىل» ، «تارىخىي رەشىدىيە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى 1 - كىتاب 349 - بەتتىكى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىلار يازغان ئىزاھ.

⑩ يەن شىدەن «ياتلارنىڭ ئىلتىماتقا رەھمەت ئېيتىپ ئولپات تەقدىم قىلغانلىقىغا ئائىت ئۇشلار» ، چىن گاۋخۇا «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل، تۇرپانغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

1984 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 418 ـ بەت.

⑪شاھ مەھمۇد جۇراس «تارىخ» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1989 ـ يىل نەشر قىلغان «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نامىدىكى ئەسەر 58 ـ بەت.

⑫خۇاڭ ژېنۇېي «قايتا تۇزىتىلگەن سۇجۇنىڭ يېڭى تەزكىرىسى» دە نەقىل كەلتۈرۈلگەن «غەربىي چېگرا ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» ؛ ساگو-جى تورۇ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 121 ـ، 122 ـ بەتلەر.

⑬ ساگوجى تورۇ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» 121 ـ بەت.

⑭«يېڭى تاڭنامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى» جۇڭخۇا نەشرىياتى 1975 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 2 ـ كىتاب 1149 ـ بەت.

⑮㉙ مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى I تۇم 516 ـ، 649 ـ، 666 ـ بەتلەر بىلەن 61 ـ بەت.

⑯باھائىدىن ۋۇدەل «تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش» ئەنقەرە 1978 ـ يىل تۈركچە نەشرى 287 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

⑰ شۇي گوجىن «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تەزكىرىسى» 4 ـ كىتاب.

⑱«جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» 729 ـ بەت.

⑲جۇك گۇاڭشىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە تەپسىرات» 3 ـ جىلد، خارېن جۇڭگو باسما ئىدارىسى باستۇرغان نۇسخا.

⑳㉖جۇۋ لىيەنكۇن «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسىدىكى تارىخ، جۇغراپىيىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى» جۇڭخۇا نەشرىياتى 1984 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 76 ـ بەت.

㉑مەمتىمىن ھائىز «ئاقسۇدىكى قەدىمكى ئىزلار» شىجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى (ئىچكى ژۇرنال) 1985 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 3 ـ سان.

㉒㉓خ. ۋ. بەيلى «خوتەن تىل تېكىستلىرى» VII تۇم 71 ـ، 73 ـ بەتلەر، جاڭ گۇاڭدا بىلەن روك شىجيانىڭ بىرلىشىپ يازغان «يىراق قەدىمكى دەۋردە ئۇدۇندا ياشىغان ساك ئاھالىلىرى» ناملىق ماقالىدە كەلتۈ-رۈلگەن نەقىل؛ «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر تەتقىقاتى» 1989 ـ يىللىق

خەنزۇچە، 1 ـ سان.

㉔دوكتور فۇيۇەن يۇنلەي تۇزگەن، خەنزۇچە تەرجىمە قىلىنغان «سانسكرىتچە چوڭ لۇغەت» I توم 281 ـ بەت.

㉕سېن جۇڭمېەن يازغان «خەننامە غەربىي يۇرت تەزكىرىسىدىكى جۇغراپىيە ۋە يول ئارىلىقلىرىغا ئىزاھ» نىڭ 2 ـ قىسىم 390 ـ بەت بىلەن فېڭ چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان «غەربىي يۇرت جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەلىللەشكە دائىر ماقالىلەر» نىڭ 1 ـ قىسىم 7 ـ 8 ـ بەتلەردىكى پىللىئوت يازغان «كۇچا، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى» ناملىق ماقالە.

㉗خەن كاڭشىن «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان ئاھالىسى توغرىسىدىكى ئىرقىي ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تەن تۇزىلىش ئالاھىدىلىكى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1991 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 3 ـ سان.

㉘ خۇاڭ ژېنبى «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيەسى توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 213 ـ بەت.

㉚مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى III توم 208 ـ 236 ـ بەتلەر.

㉛ «چىڭ ئوردىسىنىڭ شېڭزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 271 ـ جىلد «چىڭ ئوردىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرىدىكى جۇڭغارلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئۈزۈندىلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 188 ـ بەت.

㉜ساگوجى تورۇ «XIX — XVIII ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 1 ـ كىتاب 16 ـ بەت.

㉝㉞㉟㊱㊲㊳㊴ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» تەيۋەن سودا باسما ئىدارىسى تارقاتقان نۇسخا، 7 ـ، 9 ـ، 51 ـ، 28 ـ، 27 ـ جىلدلار.

㊱㊳ «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن تاشقى ۋاسىللار موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاڭ گۇڭلىرىنىڭ نەسەبنامە ۋە تەرجىمھالى» 110 ـ، 116 ـ جىلد تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە، ساگوجى

تورۇ يازغان «XVIII- XIX ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل؛ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل خەنزۇچە نەشرى 19 - بەت.

㊴ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 48 - جىلد، 5 - بەت.

㊵ نيۇ رۇجى «شىنجاڭ يەر ناملىرىدىن مەدەنىيەتكە نەزەر»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق خەنزۇچە 2 - سان.

㊷ ئەخمەد تۆمۈر «1722 - 1741 - يىللاردىكى تۈرپانغا ئائىت ھۆججەت»، ساگوجى تورۇ يازغان «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 148- بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

㊸ ساگوجى تورۇ «XVIII- XIX - ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل خەنزۇچە نەشرى 23 - بەت.

㊹ مەخمۇت ئەلەم «خوتەن تەزكىرىسى»، تۈرسۈن بارات بىلەن نەبىجان تۈرسۈن بىرلىشىپ يازغان «ئۇچتۇرپاندىكى يەتتە قىزلىرىم مەقبەردىسى توغرىسىدا» نامىلىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «شىنجاڭ ياشلىرى» 1988 - يىللىق ئۇيغۇرچە 2 - سان.

㊺㊾ ۋېي يۈەن «زەپەرنامە»، چېخنلۇك زامانىسىدىكى شىنجاڭ تىنجىتىلغاندىن كېيىنكى ئىشلارغا ئائىت خاتىرىلەر، 4 - جىلد.

㊵ زېك ۋېنۇ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى 299 - بەت.

㊼㊿㊷㊷㊶㊵㊴㊽㊻ «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇك زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 730 -، 733 - 737 -، 741 -، 731 - جىلدلار.

㊽㊹㊺㊿㊾ خې نىڭ «مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» تەيۋەن ۋېنخەي نەشرىياتى نەشرى، 12 - جىلد

㊾ جى داچۈن «قەشقەردىكى ئىمپارخان قەبرىسى توغرىسىدىكى خاتا چۈشەنچىلەرگە تۈزىتىش» شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى 1986 - يىللىق ئۇيغۇرچە 1 - 2 - سان (ئىچكى ژۇرنال).

㊸ «چېخنلۇك زامانىسىدىكى دوڭخۇا مەھكىمە پۈتۈك خاتىرىلىرى» 6 - جىلد.

㊺ مەوللا موسا سايرامى «تارىخىي ھەمدى» ئۇيغۇرچە نەشرى

205 ـ 206 ـ بەتلەر.

(57) فېلك جياشېلك، چېلك سۇلۇ، موگۇلگۈن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 2 ـ كىتاب خەنزۇچە نەشرى 142 ـ بەت.

(64) «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى كۇتۇپخانىسى تارقاتقان نۇسخا، 17 ـ جىلد.

(68) «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ كىتاب، 478 ـ بەت.

2. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلغا قارىتقان كەڭەيمىچىلىكى ۋە قۇمۇل خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى

«مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە XV ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى قۇمۇل توغرىسىدا توختىلىپ، «قۇمۇل تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان، شەھەرنىڭ دائىرىسى 3 ـ 4 چاقىرىم كېلىدۇ، ئىككى دەرۋازا ئېچىلغان، شەرق تەرىپىدىكى ئېقىن غەربىي شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. تۈپرىقى شورلۇق، ئۆرۈك دەرىخى ئۆستۈرۈلىدۇ، تېرىقچىلىق قىلىشتا يەرگە ئوغۇت بېرىشكە تايىنىدۇ. پەقەت پۇرچاق ۋە بۇغداي بىلەن ئارپە-نىلا تېرىيدۇ. شىمالدىكى تاغ ئارقىلىق ئويراتلار بىلەن چېگرە-لىنىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي قوچۇ قاتارلىق شەھەرلەر بىلەن تۇتۇشە-دۇ. شۇڭلاشقا قۇمۇل غەربىي شىمالدىكى غۇزلارغا بېرىپ، كە-لىشتىكى مۇھىم يولدۇر» ① دەپ كۆرسەتكەنىدى. دەرۋەقە قۇ-مۇل ئەينى ۋاقىتتىكى غەرب ۋە شەرق قاتنىشىنىڭ مۇھىم تۈگۈ-نىگە جايلاشقان بولغاچقا، مىڭ سۇلالىسى ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشىدىكى بېسىپ ئۆتمىسە بولمايدىغان ئۆتكىلىگە ئايلانغانىدى. لېكىن بۇ مەزگىلدىكى قۇمۇل بىرمەھەل ھەرقايسى تەرەپ كۈچلىرىنىڭ كېڭىيىش ۋە تالىشىش نىشانىغا ئايلىنىپ قالغانلىقتىن، ئەڭ ئاۋۋال مىڭ سۇلالىسى قۇمۇلغا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كىرگۈزۈپ، 1406 ـ يىلى قۇمۇلدا «قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى» نى تەسىس قىلغانىدى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇ-مۇل ياساۋۇلخانىسىنى تەسىس قىلىشى، ئۇنى ئۇيغۇرات ۋە شەرقىي چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن مۇداپىئە كۆرىدىغان ئالدىنقى سەپ قاراۋۇلخانىغا ئايلاندۇرۇشى ئىدى. مىڭ سۇلالە-سىنىڭ يوڭلې يىللىرى (1403 ـ 1425) دا قۇمۇلدا يۈز بەرگەن بەزى ۋەقەلەر، پۈتۈنلەي مۇشۇ مەقسەتنى چۆرىدەپ ئېلىپ

بېرىلغانىدى.

جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلغا قاراتقان كېڭەيمىچىلىكى، يۇەن سۇلالىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدىكى سۇركىلىشىدىن كېيىن، يەنى ئويراتلارنىڭ ئاقساقلىق تەيپىنىڭ دەۋرىدە كۆرۈلگەن بولۇپ، 1421 ـ يىلى تەيپىڭ قوشۇن باشلاپ، قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلغانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى ئېسەننىڭ دەۋرىگىچە ئويراتلار قۇمۇلغا قاراتقان كېڭىيىشىنى توختىتىپ قويمىدى. 1443 ـ يىلىغا كەلگەندە ئېسەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ خەن دۆڭ، شاجۇ، چېجىن قاتارلىق ياساۋۇلخانلىرىغا ھۇجۇم قىلغانداﺀ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قول ئاستىدىكى ئاتامان ئانكى تۆلا قاتارلىقلارنى قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلدۇرغا ئەۋەتتى، ئانكى تۆلا قاتارلىقلار قۇمۇلدىكى ئاتامان شەھەر شىدىن بىلەن بىرلىكتە، قۇمۇل شەھىرىگە بىر ئايدىن ئارتۇق قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، «ئاتامانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئەر ـ ئاياللارنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئات، كالا، تۆگە دېگەنلەردىن ھېسابسىز تالاڭ قىلىپ خانلىڭ ئانىسى ۋە ئايالىنى قولغا چۈشۈرۈپ، شەھالغا قايتىپ كەتتى، خانغا تەھدىت سېلىپ، ئېسەننى تاۋاپ قىلىشنى بۇيرۇدى، خان قورقۇپ كېتىپ، بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىدى، كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، قىيىنچىلىقىنى پەش قىلىپ، پەرمان بويىچە قوۋۇلىرىنى ئىدارە قىلدىغانلىقىنى ئېيتىپ، تاكى ئانىسى ۋە ئايالى قايتىپ كەلگۈچە بويسۇنىمىدى.» ② بۇنىڭدىكى قۇمۇل خانى، قۇمۇلنىڭ سادىق ئادىل ۋاڭى تۆۋاتاش بولۇپ، ئۇنىڭ ئانىسى ئېسەننىڭ ئاچىسى نوۋۇنداشرى ئىدى. نوۋۇنداشرى ئېسەننىڭ ئاتىسى توخانىڭ دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ سادىق ئادىل ۋاڭى بەگتاشقا ياتلىق قىلىنغان بولۇپ، توخان تەيشى قۇدىلىشىش يولى بىلەن بىر تەرەپتىن قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ سودىدىكى ماھىرلىقىدىن پايدىلىنىپ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنسا،

يەنە بىر تەرەپتىن تېخىمۇ كۆپ ئىتتىپاقچى تەشكىللەپ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلاتتى.

ئويراتلار بىلەن قۇمۇل بوستانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇداق نىكاھ مۇناسىۋىتى، ئەمەلىيەتتە ئويرات كۈچلىرىنىڭ قۇمۇلغا سىڭىپ كىرىشى بولۇپ، توۋا تاش بەگتاشىنىڭ توۋىنداشىرىدىن بولغان چوڭ ئوغلى ئىدى. ئېسەننىڭ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاچىسى ۋە جىيەنىنىڭ ئايالىنى تۇتۇپ كېتىشى بولسا، ئۇنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەك قىلسىمۇ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغاتىنى قوبۇل قىلىپ كەلگەن قۇمۇلنىڭ يۇقىرى قاتلاملىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، شۇ ئارقىلىق ھەم شەرققە ھەم غەربكە كېڭىيىشكە ئۇرۇنۇشى ئىدى. بولۇپمۇ ئۇ ئاتىسى توخان تەيشكە ئوخشاش مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەچكە، قۇمۇلنىڭ سابىق، ئادىل ۋاڭى تۇۋا تاشىنى ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇرغاندىن كېيىن، ھەقىقەتەن قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئالاقە تورىدىن پايدىلاندى.

«مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «ئېسەن ئۇيغۇر سودىگەر سۇلتان قاتارلىقلارنى قىزىقتۇرۇپ ۋە پوپوزا قىلىپ»، ھەم قۇمۇل ۋە سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارنىڭ ئەلچىلىرىدىن بولۇپ، 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى «شەنشىگە بېرىپ، ئولپان سودىسى قىلىشقا ئەۋەتتى.» ياندۇرقى يىلى 1 ـ ئايدا مىڭ سۇلالىسى «شىمالىي ئويراتلار قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن توتۇ بۇخانىڭ ئەلچىسى بۇدۇۋەن، ئېسەننىڭ ئەلچىسى بابۇ، ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئەلى سۇلتان قاتارلىقلاردىن بولۇپ، 6511 ئادەمگە شىغاۋۇل پىرقىسىدە زىياپەت ھازىرلاپ، تارتۇق بەردى.» ③ بۇنىڭدىكى سۇلتان بىلەن ئەلى سۇلتان بىر ئادەم بولۇشى مۇمكىن، ئۇ 1448 ـ يىلىمۇ ئېسەننىڭ ئەلچىسى بىلەن بىرگە مىڭ سۇلالىسىگە ئولپان ئېلىپ بېرىپ، يول بويى تىجارەت

قىلغاندى. دېمەك، بۇ خاتىرىلەرنىڭ ھەممىسى ئېسەنلىك قۇ-
مۇلغا كېڭىيىشىنىڭ ئۇنۇم بېرىپ، ھەتتا قۇمۇل بوستانلىقىنى
كونترول قىلىپ، بىرمەھەل قۇمۇلنىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن
بولغان سودىسىنى مۇنوپول قىلىۋالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرە-
دۇ.

ئويراتلارنىڭ قۇمۇلغا كېڭىيىشى 1454 ـ يىلى ئېسەن
ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن مەلۇم توسقۇنلۇققا ئۇچرىغانىدى. يەنى
ئويراتلارنىڭ غەربىي يۇرتقا قارىتىقان شىددەت بىلەن كېڭىيىش
سىياسىتى، ئۆزبېكنىڭ رولىنى كۆرۈنەرلىك تارايتقانىدى. بۇنىڭ
سەۋەبى شۇكى، ئېسەن ئۆلگەندىن كېيىن ھۆكۈمرانلىق سىستە-
مىسىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، پارچىلىنىش ھالە-
تىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئېسەنلىك ئىنىسى
بۇدۇ ۋاڭ قاتارلىقلار ئاچىسى نۇۋۇندا شىرىدىن پاناھ تىلەپ كەل-
گەچكە، ئۇنىڭ قوۋملىرى قۇمۇلدىكى خەلقلەرنىڭ تەركىبىدە زور
ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، ئويراتلارنىڭ داۋاملىق قۇمۇل ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى جايلارغا كېلىپ ئورۇنلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقار-
دى. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمىنزۇڭ ۋە شياۋزۇڭ زامانىسىدىكى
ئوردا خاتىرىلىرى» گە ئاساسلانغاندا، 1469 ـ يىلى ئېسەنلىك
2 ـ ئوغلى ئاشتېمۇرنىڭ «قول ئاستىدىكى قەبىلىلىرى ئىسيان
كۆتۈرگەن» دە، ئويراتلارنىڭ ئارىسىدا بۆلۈنۈش يۈز بېرىپ،
«مۇئەككىل بايسىغا قاتارلىقلار قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ،
قۇمۇلنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ مال باققانىدى.» ④
1486 ـ يىلى ئېسەنلىك نەۋرىسى ئاشا تەيشىلىككە ۋارىسلىق
قىلغاندا، «ئاشانىڭ ئىنىسى ئارىخگودا قاتارلىقلار ئۇنىڭ بىلەن
ئازارلىشىپ قالغاچقا، قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ چېگرىغا
كەلگەندە، گەنسۇنى تالاڭ قىلماقچى بولدى، ھەمدە خانزىنغا
تەھدىت سېلىپ، قۇدىلىشىشنى نىيەت قىلدى.» ⑤ 1487 ـ
يىلى ئونغان ۋاڭ باشچىلىقىدىكى ئويراتلارنىڭ 7 مىڭ قوۋمى

باركۆلگه كېلىپ ئورۇنلاشتى، ئۇزاق ئۆتمەي ئويراتلارنىڭ ئۇ-
لۇغ تەيشىسى ئاشامۇ قوۋملىرىنى ئېلىپ، قۇمۇلغا قاراپ سۈرۈل-
دى. قىسقىسى بۇ مەزگىلده قۇمۇلنىڭ تۇتۇقىبىگى خانزېن (نو-
ۋېنداشرىنىڭ نەۋرىسى) «ئويراتلارنىڭ ۋاڭگى ئونغان بىلەن ئاشا
تەيشى قاتارلىقلارنىڭ ئۆزئارا تەھدىت سېلىشى تۈپەيلىدىن زادىلا
ئەمىلىك تاپالمىغاندى.» ⑥ دېمەك، ئويراتلارنىڭ قۇمۇلغا كې-
كىيىشى ئېسەن ئۆلگەندىن كېيىن مەلۇم توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان
بولسىمۇ، ئېسەننىڭ ئاچىسى نوۋېنداشرىنىڭ ئويراتلارغا پاناھ
بولۇشى، ئويراتلارنىڭ قۇمۇل ۋە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان بارىكۆل
قاتارلىق جايلارغا توپلىنىش ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندى.

ھالبۇكى، ئېلبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇۋەيسخاندىن كېيىد-
كى تۈرپاننى مەركەز قىلغان تارىمقى ئۇۋەيسخانىنىڭ نەۋرىسى
ئەخمەتخانىنىڭ تىرىشىشى بىلەن XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن
باشلاپ كۈچىيىشكه باشلىدى. 1470 ـ يىلىدىن 1491 ـ يىلىغە-
چه بولغان ئارىلىقتا ئۇ قۇمۇلنى ئۈچ قېتىم ئىشغال قىلىۋالدى.
بۇ تەبىئىيكى ئويرات كۈچلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى تەسىرى ۋە كېڭەي-
مىچىلىكىنى قاتتىق تەسىرگه ئۇچراتقاچقا، «بىرمەھەل كۈچەي-
گەن تۈرپان ھاكىمىيىتىنىڭ ئالدىدا XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرد-
دىن كېيىن ئويراتلارنىڭ قۇمۇلدىكى ئەسلىدىكى ئورنى تۈرپان
تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى. شۇڭا XV ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرد-
دىن كېيىن ئويراتلار گەرچه ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت مەركىزىنى
قۇمۇل ئەتراپىغا يۆتكىگەن بولسىمۇ بۇ رايونلارنى رادىلا كونترول
قىلالمىغاندى.» ⑦ بىراق ئەخمەتخاندىن كېيىن خان بولغان
مەنسۇرنىڭ ئوغلى شاھخانىنىڭ دەۋرى (1545 ـ 1570). گه
كەلگەندە، شاھخانىنىڭ ئويراتلارغا قارشى بىر قېتىملىق جەڭدە
ئوق تېگىپ ئۆلۈشى، ئويراتلارغا تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنى ئۆز
ئىچىگه ئالغان رايونلاردا يېڭى چىقىش يولى ئېلىپ كەلدى.
بۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى تۈرپان ھاكىمىيىتىنىڭ ئويراتلار بىلەن

بولغان قارىمۇقارشىلىقىنىڭ ئورنىنى، ئەمدىلىككە كەلگەندە، دەسلەپ «قالماق» دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەن ئويراتلار بىلەن كېيىن «جۇڭغار» دېگەن نام بىلەن يۇرگۈزۈلگەن ئويراتلارنىڭ يەركەن خانلىقى بىلەن بولغان قارىمۇقارشىلىقى ئىگىلىدى.

شاھ مەھمۇد جۇراس يازغان «تارىخ» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇرپان ھۆكۈمرانى شاھخان ئۆلگەندىن كېيىن، تۇرپان بىلەن چالىشىنى ئابدۇرەشىت سىستېمىسىدىن بولغان قۇرەيىش سۇلتاننىڭ ئوغلى خۇدابەندى سۇلتان ئىلكىدە ئۆتۈپ تۇرغانىدى. 1591 ـ 1592 ـ يىللىرى ئەتراپىدا يەركەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇكېرىمخان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى مۇھەممەد خان خان بولغاندا، ئۇ كىچىك ئىنىسى ئابدۇرەھىمخاننى «چالىش بىلەن تۇرپان تەرەپكە پادىشاھلىققا ئەۋەتكەنىدى»، «يەركەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، چالىش، تۇرپان مەملىكەتلىرى تاكى قۇمۇل، خوتەن، سېرىق قۇل ھەتتا «كانى لەئىلى» لەرگىچە بولغان ئورۇنلاردا خۇتبە، تامغىلار ھەزىرىتى مۇھەممەد خانىنىڭ ئىسىم فامىلىلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ئىدى.» ⑧ بۇ ھال قۇمۇلنىڭ شاھخان ئۆلگەندىن كېيىن تۇرپان بىلەن بىرگە يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم سۇيۇرغاللىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەنلىكىنى، شۇنىڭدىن تارتىپ، ئۇنىڭ ئايرىم تەپرىقىچىلىك ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، يەركەن خانلىقىنىڭ XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغىچە بولغان تارىخىي جەريانىغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئويراتلار تۆت ئويرات قەبىلىسى بولۇپ شەكىللەنگەنىدى. «تارىخنامىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئېلىمىزنىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېلىبالىق رايونىغا قاراپ كېڭەيگەنىدى.» ⑨ ئومۇمەن ئويراتلار تۆت ئويرات

قەبلىسى بولۇپ شەكىللىنىپ، جۇڭغار قەبلىسى قارا قۇللانىڭ دەۋرىدىكى راۋاج تېپىشلار ئارقىلىق، باتۇر قۇننەيجىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە كۈچىيىپ، ئاخىر XVII ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا بىرلىككە كەلگەن بىر ھاكىمىيەت گەۋدىسى بولۇپ ئۆيۇشقانىدى. بۇ ئەينى مەزگىلدىكى يەركەن خانلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تەھدىتنىڭ تېخىمۇ زورايغانلىقىنىڭ بېشارىتى بولۇپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى يەركەن خانلىقى بىلەن بولغان توقۇنۇشتا، يەنىلا قۇمۇلنى ئاجىز نۇقتا دەپ ھېسابلىغانىدى. گەرچە دەسلەپتە باتۇر قۇنتەيجىنىڭ نۇقۇل ھالدىكى بۇلاڭ ـ تالىڭغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ يۇرگۈزگەن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش سىياسىتىدە، قۇمۇلدىن بۇلاپ كېلىنگەن ئاھالىلەرمۇ ئوخشاشلا «بۇخارالىقلار» دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەن بولۇشى كېرەك.

ساگوجى تورۇ مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭغارلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە باتۇر قۇنتەيجىنىڭ دەۋرىدىن باشلانغان. ھالبۇكى نۇقۇل بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشنىڭ ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇشقا ئۆزگىرىشى، پۈتۈنلەي باتۇر قۇنتەيجىنىڭ ئوغلى غالدانىنىڭ دەۋرىدىكى ئىشتۇر.» ⑩ بۇنداق قاراش سەل مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتكەنلىك. جۇڭغارلارنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىغا قاراتقان كېڭەيمىچىلىكى، ئويراتلار «قالماق» دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەندىن تارتىپ باشلانغان بولۇپ، باتۇر قۇنتەيجىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، شەرقىي شىنجاڭ رايونىنى كۆپ قېتىم بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغانىدى. سېڭگىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ خوتەنگىچە ئىچكىرىلەپ بېرىپ، ئاقسۇ، بايا قاتارلىق جايلارنى تالان ـ تاراج قىلىپ، ئابدۇللاخان يەركەندىن كەتكەندە، يولۋاسخانىنىڭ تەختكە چىقىشىغا ئارىلاشقانىدى. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يەركەن خانلىقىنى بويسۇندۇرۇشى، مانا مۇشۇ سېڭگىنىڭ دەۋرىدە باشلىنىپ، ئۇ ئۆلگەندە، غالدان تەرىپىدىن

ئورۇندالغاندى. قۇمۇل بولسا تۇرپان بىلەن بىرگە ئاۋۇال بويسۇندۇرۇلغاندى.

لېكىن، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باتۇر قۇنتەيجى دەۋرىدىكى قۇمۇلغا قارانتقان كېڭەيمىچىلىكى، تارىخنامىلەردە مۇنداقچىلا تىلغا ئېلىنغاچقا، بۇ دەۋرنىڭ تارىخىي جەريانلىرىنى خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كېلىنىۋاتقان بىر قىسىم تارىخىي قوشاقلاردىن بولسىمۇ، تەخمىن قىلىپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، چۈنكى، قۇمۇل خەلق تارىخىي قوشاقلىرىدا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلغا قارانتقان كېڭەيمىچىلىكى ۋە پاراكەندىچىلىكى بىرقەدەر ئوبرازلىق سۈرەتلىنىپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنى ئەينى مەزگىلدىكى تارىخنىڭ خەلق بىلەن بىرگە ياشاپ كەلگەن پاكىتى دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق تارىخىي جەريانىدىن بېرى «قۇنتاجى»نىڭ نامى بىلەن باشلانغان بىر كۇپلېت قوشاقتا مۇنداق تەسۋىرلەنگەندى:

قۇنتاجىنىڭ لەشكىرى،
قىلدى خەلقە سورۇقلۇق.
سارسىلىشتى خالايىق،
ئۇي ماكانى تۇرۇقلۇق.

بۇنىڭدىكى «قونتاجى» جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى، باتۇر قونتەيجى بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىدە جۇڭغار قوشۇنلىرى قۇمۇلغا كۆپلەپ ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، خەلقنى زور بالايىئاپەتكە گىرىپتار قىلغاندى. خەلق سورۇقچىلىق دەستىدىن، ئۇي - ماكانلىرىنى تاشلاپ، خانۇەيران بولغاندى.

جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ قۇمۇلغا قارانتقان كېڭەيمىچىلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، قۇمۇلنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلارنى ماكان قىلىۋېلىپ، پۇرسەت بولسىلا خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى، بولۇپمۇ ئوما پەسلى ئۇلارنىڭ قۇمۇلغا بولغان پاراكەندىچىلىكى

چىلىكىنى جىددىيلەشتۈرىدىغان مەزگىلى ئىدى. مەسىلەن، «ئۆمەر باتۇر داستانى» دىكى يالغۇز تويىن نامى بىلەن باشلانغان بىر كۈپلېت قوشاقتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

يالغۇز تويىن بىر پارچە تاغ،
بولۇپتۇ قورغان.
ئاتمىش ئالتى گۆدەكلەرنى،
بۇغدايدەك ئورىغان.

يالغۇز تويىن ـ قۇمۇل شەھىرى تاشۇبلىق رايونىغا تەۋە تاغ بولۇپ، ئەينى مەزگىلدە مۇشۇ تاغنى ماكان قىلىۋالغان جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى دائىم ئەتراپتىكى يېزىلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلاتتى. «ئۆمەر باتۇر داستانى» نى نەشرگە تەييارلىغان يولداشلارنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى «يالغۇز تويۇن ئەتراپىدا ئوما قىلىۋاتقان 66 نەپەر بىگۈناھ ياش ئۇستىگە باستۇرۇپ كېلىپ، ئۇلاردىن 40 نەپىرىنى شۇ جايدا قەتلى قىلىۋەتكەن، قالغان 26 نەپىرى قېچىپ قۇتۇلۇغان» ⑪ ئىدى. بۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلغا قارىتقان كېڭەيمىچىلىكى مەزگىلىدىكى زور بىر پاجىئە بولۇپ، خەلق بۇ پاجىئەنى ئۆتكۈر تىللار بىلەن ئوبرازلىق قىلىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ 66 نەپەر ياشنى خۇددى بۇغداي ئورىغاندەك قىرچاپ قىلغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى.

1653 ـ يىلى باتۇر قۇننەيجى ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى سېڭگى تەختكە چىققاندا، ئۇمۇ ئوخشاشلا قۇمۇلغا قارىتقان كېڭەيمىچىلىكىنى توختىتىپ قويمىدى. ئەمما، سېڭگى پەقەت 1664 ـ يىلىغا كەلگەندىلا ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەنلىكى ئۈچۈن، پۈتۈن كۈچىنى يەركەن خانلىقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپىغا ئارىلىشىشقا قارىتاندى، بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، گەرچە سېڭگىنىڭ

دەۋردە جۇڭغار ئاقسۇڭەكلىرى قۇمۇلغا قارىتا كېڭەيمەچىلىك ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆلىمى باتۇر قۇنتەيجى ۋە ئۇنىڭ- دىن كېيىنكى غالداننىڭ دەۋرىگە قارىغاندا بىرقەدەر كىچىك ئىدى. ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، جۇڭغار ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ قۇ- مۇلغا قاراتقان كېڭەيمەچىلىكىنىڭ يۇقىرى پەللىسى غالداننىڭ دەۋردە ئېلىپ بېرىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئىشغال قىلىۋېلىش دەرد- جىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى.

1670 ـ يىلى غالدان ئاكىسى سېڭگى زىيانكەشلىككە ئۇچ- رىغاندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىنى ئىگىلەپ، ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتە بىر قاتار سىياسەتلەرنى يولغا قويغان- دى. ئىچكى جەھەتتە خاندانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قارشى كۈچلەرنى تازىلىدى، تاشقى جەھەتتە كېڭەيمەچىلىكنى نىشان قىلدى. غالداننىڭ قۇمۇلغا قاراتقان كېڭەيمەچىلىكى ئۇنىڭ يەر- كەن خانلىقى بىلەن چېگىدىگە كېڭىيىش ھەرىكىتىنىڭ بىر قىس- مى بولۇپ، ئاۋۋال تۇرپاننى ئىشغال قىلىپ، ئاندىن قۇمۇلنى ئىشغال قىلغان ئىدى، بۇ تارىخنامىلەردە بىرقەدەر ئېنىق خاتىرە- لەنگەن بولۇپ، «چىڭ ئوردىسىنىڭ شىنجاڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە «بۇنىڭدىن ئىلگىرى غالدان گەنجۇدىكى جەنۇبىي تاغ ئەتراپىدىكى ۋاسسالارغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى توپلاپ چە- گەخەيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدى. پىقىر (گەنسۇنىڭ ياسا- ۋۇلبېگى جاڭ يوڭنى كۆرسىتىدۇ، نەقىل كەلتۇرگۈچىدىن) تىلماچىلارنى تاللاپ غالداننىڭ يېشى بىلەن خاراكتېرى ھەمدە چېگەخەيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى مەخپى رازۇېد قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدىم. ئۇلارنىڭ قايتىپ كېلىپ ئېيتقىچە، غالدان مايمۇن يىلىدا تۇغۇلغان. بۇ يىل 36 ياشتا ئىكەن. تەبىئىتى قەبىھ بولۇپ، ھاراقنا ئامراق ئىكەن. بۇلتۇر قوشۇن بىلەن چېگەخەيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، 11 كۈن يول يۈرۈپ قايتىپ كېتىپتۇ. بۇ يىل يازدا يەنە ئىككى قېتىم قوشۇن

چىقىرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدىن قايتىپ كېتىپتۇ» ⑫ دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن غالدانىنىڭ بۇلتۇر يەنى 1678 ـ يىلى چېگخەيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، 11 كۈن يول يۈرۈپ، قايتىپ كەتكەنلىكىنى، بۇ يىل 1679 ـ يىلى يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ، زېمىنىغا ئىككى نۆۋەت قوشۇن چىقارغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ غالدانىنىڭ 1678 ـ يىلى چېگخەيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، قۇمۇلنى تېخى ئىشغال قىلماي، 1679 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىشغال قىلىۋالغانلىقىنىڭ پاكىتى بولۇپ، بۇ نۇقتا گەنسۇنىڭ ياساۋۇلىبېگى جاڭ يوڭنىڭ 1679 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئوردىغا يوللىغان باشقا بىر پارچە مەكتۇپىدا بىرقەدەر ئوچۇق تىلغا ئېلىنغانىدى:

«غالدان قول ئاستىدىكى ئاردال خوشۇج قاتارلىق ئۈچ ئاتا-مىنىنى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، تۇرپانغا ھۇجۇم قىلغۇزماقچى ئىكەن، ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى قۇمۇلغا-چە يېتىپ بېرىپتۇ. ھازىر گۇرۇڭ قاتارلىقلارنى 100 ئادەمنى باشلاپ قۇمۇلغا بېرىپ رازۇېد قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق... مۇبادا قوشۇن بىلەن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى قۇمۇلغا يېتىپ بارغان بولسا، سۇجۇغا بېرىشقا ئون نەچچە كۈن-لۈكلا يول قالغان بولىدۇ. گەرچە خەۋەر پۇتۇنلەي ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ، ئەمما، بەدەۋىلەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بولغىلى بو-لىمايدۇ.» ⑬

دېمەك، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئوردىغا يوللىغان مەلۇماتىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، غالدانىنىڭ قول ئاستىدىكى ئاتامانلىرى 1679 ـ يىلى 7 ـ ئايدا 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئۇرۇنغان بولۇپ، ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى قۇمۇلغىچە يېتىپ بارغانىدى. گەرچە بۇ خاتىرە سەل مۇجمەلرەك بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن غالدانىنىڭ شۇ يىلى 7 ـ ئاي ئىچىدە تۇرپاننى ئاللىقاچان ئىشغال قىلىۋالغان-

لمقىنى بىلگىلى بولىدۇ. مانا مۇشۇ يىپ ئۈچىغا ۋە غالداننىڭ 8 ـ ئاي ئىچىدە ئېلىپ بارغان «ئىككى قېتىم قوشۇن چىقىرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدىن قايتىپ كەتكەن»لىكى توغرىسىدىكى مەزمۇنغا ئاساسلانغاندا، قۇمۇلنى 1679 ـ يىلى 8 ـ ئاي ئىچىدە ئىشغال قىلىۋالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

غالدان قۇمۇلنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن قۇمۇلغا قارىتا، ئۆزىنىڭ يېقىن گۇماشتىلىرىنى تۇرغۇزۇپ، خەلقنى قاتتىق ـ سوقتا قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنىدى. خەلقتىن مەجبۇرىي ئاشلىق ۋە يەم بوغۇز يىغىپ، ئاشلىق پىشقاندا، ھەمىسىنى دېگۈدەك ئېلىپ كېتەتتى. 1688 ـ يىلى ئۇ خالخا موڭغۇلىرىغا قارىتا مۇداخىلە يۈرگۈزگەنلىكتىن، قۇمۇل غالداننىڭ خالخا ئۇرۇش سەپىگە ئەڭ يېقىن ئارقا سەپىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇرۇشتا غالداننىڭ چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى، ئىچكى قىسىمدا ئۇنىڭ جىيەنى سۆزان راپتاننىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى، كېيىنچە ئۇنى خالخالار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. بۇ تەبىئىيكى غالداننىڭ نەزىرىدە قۇمۇلنى بىردىنبىر ئومىدلىك ماكانغا ئايلاندۇرغانىدى. شۇنىڭدەك ئەينى مەزگىلدە غالداننىڭ قۇمۇلدىكى تەسىرىمۇ بىر-قەدەر كۈچلۈك ئىدى. بۇ ئەلۋەتتە رېئاللىق بولۇپ، «چىڭ ئوردىسىنىڭ شېكىزۇ زامانىسىدىكى خاتىرىلىرى» دە «قۇمۇلدا غالدانغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار بار» ⑭، «قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار غالدان قاتارلىق موڭغۇللارغا خېلىدىن بېرى باج سېلىق تاپشۇرۇپ كەلگەن. بۇ ھازىردىن باشلانغان ئەمەس، بۇنىڭغا بىرقانچە يىل بولدى. شۇڭا غالدان قاتارلىق موڭغۇللار ۋاسساللاردىن كۆپلەپ باج ـ سېلىق ئېلىپ تۇردى. ھېلىمۇ غالدانغا باج ـ سېلىق تۆلىگۈچىلەر بولسا تېزلىك بىلەن ئەسكەر ئەۋەتىپ زەربە بېرىلىپ تارقىتىۋېتىلسۇن» ⑮ دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، غالدان 1679 ـ يىلى قۇمۇلنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن تار-

تىپ، قۇمۇل بىرمەھەل جۇڭغار ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىدىغان ئاساسلىق بازىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

غالدانىنىڭ قۇمۇلغا قاراتقان بۇلاڭ ـ تالىڭى، سۇئان راپتان چىڭ سۇلالىسى بىلەن ماسلىشىپ، ئۆزئارا ئارىغا ئېلىپ زەربە بېرىش ۋەھىمىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدە، تېخىمۇ جىددىيلەشكەندى. بۇ يەنە چىڭ سۇلالىسى كۈچلىرىنىڭ قۇمۇلغا سىڭىپ كىرىش ۋەزىيىتىنى پەيدا قىلغاچقا، غالدان بۇنىڭدىن تېخىمۇ ئەندىشە قىلىپ قۇمۇلنى قاتتىق قامال قىلدى. 1692 ـ يىلى 8 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ سۇئان راپتانىنىڭ قارارگاھىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى، «غەيرىي رەسمىي ئەمەلدار مادى قاتارلىقلار قۇمۇلغا كېتىۋېتىپ، شەھەرگە 5 ـ 6 چاقىرىم كېلىدىغان ئارىلىقتا قونالغۇغا چۈشكەندە، غالدانىنىڭ قول ئاستىدىكى 500 دىن ئارتۇق موڭغۇل مادى قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئات، تۆگە ۋە يۈك ـ تاقىلىرىنى پۈتۈنلەي بۇلاپ كەتتى.» ⑯ ئەمما سۇئان راپتانىنىڭ شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلاردا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەپ، غالدانىنىڭ كۈچلىرىنى سىقىپ چىقىرىشقا ئۇرۇنۇشى، ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى قويۇقلاشتۇرغانىدى. 1696 ـ يىلى غالدان چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ كاڭشى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بولماسا، سۇئان راپتان قۇمۇلنى بىرمەھەل ئىگىلەپ تۇرغانىدى.

غالدان قۇمۇلنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن قۇمۇلغا تارىخانىگ تەيىنلەپ، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنى باشقۇرغانىدى. غالدان تەيىنلىگەن تارخانىگ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخ ماتېرىياللىرىدا «ئەبەيدۇللا تارخانىگ» دەپ تىلغا ئېلىنغان. ساگوجى تورۇ «ئۇ چاغاتاي جەمەتىگە مەنسۇپ بولماي، يەرلىك تۇرلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن، جۇڭغارلارغا بەيئەت قىلىپ تارخانىگلىك نامىنى قوبۇل قىلغانىدى» ⑰ دەپ كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە ئەبەيدۇللا تارخانىگنىڭ نەسەبى ئېنىق بولمىسىمۇ، بۇ يەردە ئۇ

قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ سېپىلىنى بىنا قىلغاندا، ئورناتقان خاتىرە تاشتىكى سۆزلەردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ:

«سەلتەنىتى تەڭداشسىز ۋە ئادالەتپەرۋەر، بەئەينى جەمشىت ۋە داڭدەك قۇدرەتلىك، ئەبۇناسىر مۇھەممەد شاھبەگنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللابەگ بېيجىڭ خانىدىن خەنزۇ كەڭرىگەر (ئۇستا) لارنى تەلەپ قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن زىننەتلىك شەھەر بۇ ئالىي ئىمارەتنى بىنا قىلدى. تارىخىي ئەنئەنە 1118 مىڭ يۇز ئون سەككىز، لەھەڭ يىلى تامام بولدى.»

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ مۇھەممەد شاھبەگنىڭ ئوغلى بولۇپ، مۇھەممەد شاھبەگ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئىلياس خوجىنىڭ ئەۋلادى دەپ قارالسىمۇ، بۇنىڭدىكى مۇھىملىق قۇمۇلدا مۇشۇنداق بىر شەخسنىڭ ياشىغان-ياشىمىغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك قائىدە ـ نىزاملىرى» دا مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئانكى تۆمۈرگە سادىق ئادىل ۋاڭ دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەرگەنده، قۇمۇلدىكى يەنە بىر ئاتامان مۇھەممەدخوجا قاتارلىقلارغا قۇماندان دېگەن مەنسەپنى بەرگەنىدى. بۇ ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ ئاتىسى مۇھەممەد شاھبەگ بىلەن بىر ئادەم بولۇشى كېرەك. دىققەت قىلىشقا ئەرزىدىغىنى شۇكى، ئىلگىرى قۇمۇلنىڭ ۋاڭ مەھكىمىسىنىڭ ئالدىغا 1606 ـ يىلى ئويۇلغان بىر خاتىرە تاش ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «تىنچلىقنى قوغداش قەھرىمانى، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادى سادىقلىقنىڭ ۋەكىلى بولغان مۇھەممەد شاھبەگ غوجىغا» ⑱ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر خاتىرىلەنگەنىكەن. مانا بۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ جەمەتى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن كۆرە، قۇمۇلغا كېلىپ تەرىقەت بىلەن شۇغۇللانغان مۇھەممەد شاھبەگ خوجىنىڭ جەمەتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

1697 ـ يىلى غالدان ھالەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سىۋان

راپتان جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىگە چىققاندا، ئۇمۇ قۇمۇلدا غالدانغا ئوخشاش ئىمتىيازغا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە «ئويراتلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم قۇمۇلغا پاناھ تىلەپ ۋە قېچىپ كەلدى. قۇمۇلنىڭ دائىرىسى كىچىك، نامرات بولغاچقا، ئۇلارنى بېقىپ كېتەلمەيتتى.» ⑲ بۇ ئەھلىيەتتە قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ قاتارلىقلارنىڭ غېمى بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي چوڭ ۋەھىمىگە ئايلىنىپ، سۇئان راپتاننىڭ تەھدىت سېلىشىغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىمۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلغا قاراتقان كېڭەيمىچىلىكىگە نىسبەتەن چەكلەش تەرەپداردا تۇرغاچقا، ئەبەيدۇللا تارخانبەگ قاتارلىقلار جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن قەتئىي قول ئۈزۈپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشنى ئەۋزەل بىلدى. ئەلۋەتتە بۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ بولغاچقا، سۇئان راپتان قۇمۇلنى بىكاردىن - بىكار غىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى دائىرىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشنى خالىمايتتى. شۇڭا ئۇ قول ئاستىدىكى باش تامغىچى - ئورتونى مەكتۇپ بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، ئەبەيدۇللا تارخانبەگنى ئەيىبلەپ مۇنداق دېدى:

«بوشۇقتۇخانىنىڭ ھۆزۈرىغا ئەۋەتىلىدىغان لازىمەتلىكلەر توغرىسىدا سىللەر مەندىن كۆرسەتمە سوراپمۇ قويمىدىڭلار. سەپتىن بالجۇر قاتارلىق نۇرغۇن ئادەمنى قاماپ قويدىڭلار، ئۇنىڭ ئۇستىگە ماڭا بىرەر ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىنى ئۇقتۇرۇپ قويمىدىڭلار، يەنە كېلىپ مەن ئەۋەتكەن ئەلچىنىمۇ قاماپ قويۇشقا پەرمان چۈشۈرۈپ قايتۇرمىدىڭلار. بۇ ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتىنى قانداق چۈشەندۇرۇش كېرەك؟ گەپنىڭ قىسقىسى، سەپتىن بالجۇر بىلەن مېنىڭ ئەلچەمنى يولغا سېلىپ، قالغانلارنى تۇرپانغا جۇنەپ قويۇڭلار، مەن (ئەبەيدۇللا تارخانبەگ) مۇ ئۇنىڭغا غالدانغا ئەۋەتىلىدىغان لازىمەتلىكلەرنى يوشۇرۇپ قويمىدىم. سەپتىن بال-

جۇر قاتارلىقلار قائىدە بويىچە خان ئالىيلىرىغا تاپشۇرۇلۇپ بېرىـ
لىشى كېرەك، دېدىم. ئۇ ئەلچى ئەۋەتىپ يەنە سەن جۇڭگوغا
بەيئەت قىلىپسەن، ئۇلار سېنى مەجبۇرلاپ شۇنداق قىلدىمۇ ياكى
ئۆزۈڭ خالاپ بەيئەت قىلدىڭمۇ دېدى. مەن ئۇنىڭغا خان ئالىيلىـ
رى مېنى مەجبۇرلىمىدى دېدىم.» ㉑

دېمەك، سۈژان راپتان قۇمۇلغا تەھدىت سېلىپ، ھەتتا
ئەبەيدۇللا تارخانبەگ تۇتقۇن قىلغان غالداننىڭ ئوغلى سەپتىن
بالجۇر قاتارلىقلارنىمۇ تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغانىدى،
ئەبەيدۇللا تارخانبەگ بولسا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بولغان
چەك ـ چېگرىسىنى ئايرىپ، قارشى تۇرۇش مەيدانىدا تۇرغانىدى
ھەمدە سۈژان راپتاننىڭ قىلمىشىنى مەلۇم قىلىپ ئۆزىنىڭ چىڭ
سۇلالىسىگە ئىخلاسلىق بىلەن بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرگەنـ
دى.

ئەبەيدۇللا تارخانبەگ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن
كېيىن، چىڭ سۇلالىسىدىن قۇمۇلدىن بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلارنى
گەنسۇدىكى سۇجۇغا كۆچۈرۈپ، ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلـ
دى. چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، قۇمۇلدا جاساقـ
لىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئەبەيدۇللا تارخانبەگكە بىرىنچى
دەرىجىلىك جاساقلىق ئوتۇغاتىنى بەردى. قارىماققا بۇنىڭدا چىڭ
سۇلالىسىنىڭ ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ تەلىپى بويىچە ئىش قىلـ
ۋاتقانلىقى بىلىنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تەسىرىنى داۋاملىق كېڭەيتـ
شىنى مەقسەت قىلغانلىقى يوشۇرۇنغانىدى. يەنە بىر جەھەتتىن
ئالغاندا، ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭـ
نىڭ باشقا جايلىرىغا كېڭىيىشىنى، ئۆز جەمەتىنىڭ ئورنىنى
ساقلاپ قېلىشى بىلەن ئۇنىڭ شەرىپىنى داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈـ
رۈشىنىڭ بىر پۈرستى دەپ قارىغانلىقىدەك ئىدىيىسىمۇ يورۇـ
تۇلغانىدى. بۇ توغرىدا ئۇنىڭ 1697 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چىڭ
سۇلالىسىگە قەتئىي بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى قارار قىلىپ، يوللـ

غان بىر پارچە مەكتۇپىدا مۇنداق كۆرسىتىلگەنىدى:
«كەمىنلىرى سەپتىن بالجۇر ھەمدە غالدانىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى تۇنقۇن قىلغانىدىم. شۇڭا ئويراتلار مېنىڭدىن خۇرسەن بولماسلىقى تۇرغان گەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇمۇلنىڭ كۆچى ئاجىز ھەم خەتەر ئىچىدە قالغاچقا، بىرەر تەھدىتكە ئۇچرىساق، ئەمىنلىكىنى قوغداشقا موھتاج بولىدىغانلىقى راست، كەمىنلىرى مۇشۇ ئىشلاردىن، بولۇپمۇ سۇئان راپتاندىن ئەندىشە قىلىپ تۇرۇپتىمەن. خان ئالىيلىرى ئەل بولۇش توغرىسىدىكى يارلىقىنى چۈشۈرۈپ، كەمىنلىرىنى قازادىن خالاس قىلىپ، تامغا نىشان بەرگەن بولسىلا، ئەندىشەم تۈگەپ، زېمىنىمۇ كاپالەتكە ئىگە بولغان بولاتتى، ئەگەر بۇنىڭدىن يەركەن بىلەن تۇرپان قاتارلىق جايلار ۋاقىپلانسا، جەزمەن قىزىقىپ، ئىنتىلىشنى ندە يەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلاردىن بىر بۆلۈملىرى سۇجۇغا كۆچۈپ ببرىپ ئورۇنلاشسا، بۇنداق بولغاندا، سۇجۇ ئوردىنى تاۋاپ قىلىشتا ئۇيان ـ بۇيان ئۆتكۈچىلەرنىڭ چۈشۈپ ئۆتىدىغان ئۆتىگە ئايلانغان بولاتتى.» ㉒

1708 ـ يىلى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى گوپابەگ جاساقلىققا ۋارىسلىق قىلدى. گوپابەگنىڭ جاساقلىققا ۋارىسلىق قىلغان ۋاقتى ئانچە ئۇزاق داۋاملاشمىغان بولۇپ، 1710 ـ يىلى ئۇمۇ ئۆلدى. بۇنىڭ بىلەن جاساقلىققا ۋارىسلىق قىلىش، چىڭ سۇلالىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن گوپاگە بەگنىڭ ئوغلى ئىمىننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئىمىن قۇمۇلغا 30 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىدە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى قۇمۇلغا قارىتا بىرقانچە قېتىم كېڭەيمىچىلىك ئېلىپ بارىدى. بولۇپمۇ ئىمىن جاساقلىققا ۋارىسلىق قىلغان دەسلەپكى بەش يىل بىرقەدەر تىنچ ئۆتكەن بولۇپ، 1715 ـ يىلىغا كەلگەندە، بۇ خىل تىنچلىق ۋەزىيەتنى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى يەنە بۇزۇپ تاشلىدى. بۇ توغرىدا «چىڭ ئوردىسىنىڭ شېڭزۇ زامانىسىدىكى

ئوردا خاتىرىلىرى» دە «قۇمۇلنىڭ جاساقلىق تارخانىيگى ئىمىد-
نىڭ مەلۇم قىلىشچە، ئويراتلاردىن بولغان سۇئان راپتان قو-
شۇن ئەۋەتىپ قۇمۇلنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى بەش قۇرۇلنى
بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان. دەسلەپكى ئۇچىنچى كۈنى ئۇ يەنە مەلۇم
قىلىپ، ئوغرىلارنىڭ قۇشۇنلىرى 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى
قۇمۇلغا يېتىپ بارماقچى ئىكەن» . ㉓ دەپ خاتىرىلەنگەن. گەرچە
بۇ قېتىمقى ئۇرۇش سۇئان راپتاننىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغ-
لاشقان بولسىمۇ، ئۇ داۋاملىق قۇمۇلغا قارىتا كىچىك كۆلەمدىكى
پاراكەندىچىلىكنى ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بارغاچقا، قۇمۇلدىكى
«كۆپلىگەن يېزىلار تېرىقچىلىق قىلىشقا ئامالسىز قالغا-
نىدى. » ㉔ بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا قۇمۇلنىڭ تارخانىيگى ئىمىن
تاشۇبلىق شەھىرىدە بوز يەر ئېچىشنى يولغا قويۇپ، چىڭ سۇلالە-
سىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان قوشۇنلىرىنى داۋاملىق ئاشلىق بىلەن
تەمىنلىگەنىدى.

1727 ـ يىلى سۇئان راپتان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى غالدان
سېرىن تەختكە چىققاندا، ئۇمۇ ئوخشاشلا، قۇمۇلغا قاراتقان كې-
ڭەيمىچىلىكىنى توختاتىپ قويمىدى. شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى
پادىشاھى يوڭجېڭ ئىمپىراتور دۆلەتكە ياردەم قىلغۇچى گوڭلىق
ئوتۇغاتىنى بەردى. 1720 ـ يىلىغا كەلگەندە يەنە ئۇنىڭغا بەيسە-
لىك ئوتۇغاتىنى بەردى. بۇ جەريانداۋ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى
قۇمۇلغا قارىتا بىرقانچە قېتىم بۇلاڭ ـ تالاڭ ئېلىپ باردى. چىڭ
سۇلالىسىنىڭ بارىكۆلدە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى يۈي
جوڭچى غالدان سېرىننىڭ 1731 ـ يىلى قۇمۇلغا قاراتقان ھۇجۇ-
مىنى، ئىچكى جەھەتتە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە ماسلاشقانلارنىڭ
پىلانلىشىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان دەپ مەلۇم قىلغانىدى. بۇ
چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئىمىنگە بولغان گۇمانىنى كەلتۈ-
رۈپ چىقارغانىدى. خۇسۇسەن، پادىشاھ يوڭجېڭ مۇنداق دەپ
كۆرسەتمە بەرگەنىدى:

«قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارغا ئىشىنىشكە بولمايدۇ، ئەمما، ئۇ-لار ئۇزاققىچە زۇلۇم چەككەچكە، ئۇلارنىڭ دەردىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆچى ئاجىز بولغاچقا، جۇڭغارلارنىڭ خورلى-شىغا، ئۇچراپ كەلگەن. ئۆچمەنلىكى سۆڭەك - سۆڭەكتىن ئۆتۈپ كەتكەن، بىراق ئۇلاردىن يولۇاستىن قورققاندەك قورقى-دۇ. ئۇلارنىڭ بەزىدە بىرەر قېتىم ئوغرىلار بىلەن تىل بىرىكتۈ-رۈشى، جۇڭغارلاردىن قورقۇپ، پۈتۈنلەي ئاقىۋىتىنى ئويلاپ قىلغان ھەرىكىتى بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا قوشۇنىمىز مۇداپىيەنى كۈچەيتمەي بولمايدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويسا تېخىمۇ بولمايدۇ. قوشۇن بىلەن قۇمۇلنى قوغدىيالىساق، قۇمۇل ھەرگىز ئوغرىلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلمەيدۇ.» ㉕

چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى يوڭجىڭنىڭ بۇ سۆزىدە ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى يىراقنى كۆرەرلىكى نامايان قىلىنغان بول-سىمۇ، ئەمما، مانجۇ ۋە جۇڭغارلاردىن ئىبارەت ئىككى كۈچ تەرىپىدىن تالاشتا قالغان قۇمۇل بوستانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ ئەي-نى مەزگىلدىكى ئېچىنىشلىق تەقدىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەنىدى. شۇڭا ئۇنى «چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلغا ئارانتان مىللىي سىيا-ستېنىڭ ئۇتۇقى دەپ ئاتىمايمۇ بولمايدۇ» دېگەندىن كۆرە، جۇڭ-غار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى تەسىرىنى تازىلاپ، ئۇزلۇك-سىز ئۇلارنىڭ كۈچلىرىنى يوقىتىشقا نىيەت قىلغانلىق دەپ چۈ-شىنىشكە بولىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى پادىشاھ چىەنلۇڭنىڭ دەۋرە-دىكى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى ئۇچۇن شەرت ھازىرلاش ئىدى.

غالدان سىرتىن 1732 - يىلىمۇ قۇمۇلغا قارىتا بىر قېتىم-لىق بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى ئېلىپ بارغانىدى. «چىڭ ئوردىسى-نىڭ شىزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە كۆرسىتىلە-شىچە، «ئەينى مەزگىلدە جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ تىرىكچىلىكى قىيىنلىشىپ كەتكەچكە، قۇمۇلغا مال، چارۋا بۇلاشقا كەلگەن-دى.» ㉖ يەنى سەپتىن نامزار باشچىلىقىدىكى 6 مىڭ كىشىلىك

قوشۇن قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلغانىدى. ئۇرۇشتا جۇڭغار ئاقسۆڭەك-لىرى كۆپلىگەن پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، نۇرغۇن مال - چارۋىلار-نى بۇلاپ كەتكەنىدى. دېمەك، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئىمپىرىيە دەۋرىدە، قۇمۇلغا قارىتا كۆپ قېتىم كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزۈپ، قۇمۇلنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقانىدى. 1740 - يىلى ئىمپىن ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى يۇڭچۇپ ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن بولسا، جۇڭغارلار قۇمۇلغا قارىتا، چوڭراق بىرەر ھەرىكەت ئېلىپ بارالمىدى. ئەكسىچە شۇ ۋاقىت-تىن باشلاپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ، 1745 - يىلى غالدان سېرىن-نىڭ ئۆلۈشى بىلەن ئاخىر ئۇنىڭ مۇنتەرز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قۇمۇل خەلقى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە ئاز كەم ئۇچ يېرىم ئەسىرگە يېقىن ئۇچرىغان بولۇپ، بۇ جەريانداۋ ئۇلار جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ يۇرت ماكانلىرىنى قوغدىغانىدى. «قۇمۇل ژاڭلىرىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» غا ئاساسلانغاندا، 1605 - يىلى ئەتراپىدا قۇمۇلغا كېلىپ دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان مۇ-ھەممەد شاھبەگ تۇغچى بىلەن بۇگۇر ئارىلىقىدىكى «كېچىك» دە جۇڭغارلار بىلەن بىر يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلىپ، ئاخىر قۇمۇلدا ئۆزىنىڭ سىياسىي ئورنىنى تىكلىگەنىدى. بۇ قارىماققا ئىسلام دىنىنىڭ قۇمۇلدىكى نوپۇزىنىڭ تىكلىنىشىدىن دېرەك بەرسىمۇ، يەنە بىر جەھەتتىن قۇمۇل خەلقىنىڭ نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن-دى.

دەرۋەقە، مۇھەممەد شاھبەگ قۇمۇل خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاق-سۆڭەكلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈ-

رىشىگە رەھبەرلىك قىلىپ، كۆپ قېتىم جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى غەلىبىلىك جەڭلەرنى ئېلىپ بارغانىدى. بۇ جەريانىدا نۇر-غۇنلىغان خەلق قەھرىمانلىرى مەيدانغا چىققان بولۇپ، «قۇمۇل خەلقى مۇھەممەد شاھبەگنىڭ قەتئىي تەۋرەنمەس ئىرادىسىگە قا-يىل بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇھەممەدشاھ غازىبەگ دەپ نام بەرگەن دېيىشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خەلق ئىچىدىن «ياچىبەگ»، «ئىسلام بېگىم»، «ئۆمەر باتۇر» لارەك مەشھۇر كىشىلەرمۇ مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى خەلق ئارىسىدا داستان بولۇپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى.» ⑰

مۇناسىۋەتلىك دەللىلەرگە ئاساسلانغاندا، مۇھەممەدشاھ بەگ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە بىر قولىدىن ئايرىلىپ، ئۇزاق ئۆتمەي ئۆلۈپ كەتكەنىدى، ئورنىغا ئوغلى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىدە قۇمۇل خەلقى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاتمۇقات بۇلاڭ - تالىڭىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ھەر ۋاقىت توختىتىپ قويمىدى. بولۇپمۇ غالدان خالخا موڭغۇللىرىغا قارىتا كېڭەيمىچىلىكىنى جىددىيلەشتۈرۈپ، قۇمۇلنى مۇھىم ئارقا سەپ بازىسىغا ئايلاندۇرۇۋالغاندا، ئەبەي-دۇللا تارخانبەگ تەدرىجىي جۇڭغارلار بىلەن قارشىلىشۋاتقان چىڭ سۇلالىسىگە يېقىنلىشىپ، شۇ ئارقىلىق جۇڭغار ئاقسۆڭەك-لىرىنىڭ قۇمۇلغا كەلتۈرۈۋاتقان تەھدىتىنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولدى. بۇ ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنىڭ تالىشى ئىدى. ئۇ قەتئىي ئىرا-دىگە كەلگەندىن كېيىن، قول ئاستىدىكىلىرىنى تەرەپ - تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى ھەربىي ھەرىكىتىنى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە مەلۇم قىلىپ تۇردى. مۇبادا غالدان قۇمۇل تەۋەسىگە قېچىپ كېلىپ قالسا، ئۇنىمۇ قولغا چۈشۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى

بىلدۇردى. بۇ توغرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەبەيدۇللا تارخانبەگ- نىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىسىگە بەرگەن جاۋابى بىلەن ئەبەيدۇللا تارخان- بەگنىڭ جاۋاب مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«ياساۋۇل ئانەندا كەلگەن ئەلچىنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتىل- سۇن، يارلىق بىلەن ئاق تەلپەك قاتارلىقلارغا: غالدان بىزنىڭ قوشۇنىمىز تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قېچىپ كەتتى. سىلەر ئاۋۋالقىدەكلا خاتىرجەم ياشىساڭلار بولىدۇ. ئەگەر ئالمادىس بىرەر ۋەقە يۈز بەرسە، خەۋەر قىلساڭلارمۇ بولىدۇ. كۈچىڭلار يەتكۈدەك بولسا دەرھال قولغا ئالساڭلار جەزمەن قوشلاپ سۆيۈنچە ئالالايسىلەر دەپ ئۈقتۇرۇپ قويۇلسۇن، بۇنىڭدىن ئەبەيدۇللا تار- خانبەگ خەۋەر تاپقاندىن كېيىن بەكلا مەنمۇن بولغانىدى. جاۋاب مەكتۇپ يېزىپ: مۇبادا غالدان كېلىدىغان بولسا پېقىر پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، پۈتۈن كۈچۈم بىلەن قولغا چۈشۈرۈشكە تىرى- شىمەن، ناۋادا بىرەر ئۈچۈر ئاڭلىغۇدەك بولسام دەرھال خەۋەر قىلىپ، مەلۇم قىلىمەن دېدى. قارىغاندا ئەبەيدۇللا تارخانبەگ چىن نىيىتىدىن بەيئەت قىلىپتۇ، شۇڭا ئۇنىڭغا ئەمەلدار كىيى- مى، بۇلغۇن قالپاق، ئالتۇن كەمەر قاتارلىق نەرسىلەر ئالاھىدە تارتۇق قىلىپ بېرىلسۇن ھەمدە كەلگەن ئەلچى نارىنبەگكە كاتتا ئىنئام بېرىلىپ قايتۇرۇلسۇن.» ㉘

دېمەك، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ- نىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئادا - جۇدا بولغانلىقىغا ئىشەن- گەن بولۇپ، ئۇنىڭغا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى تۇرۇشتا ئۆزىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى تاپىلىغانىدى. بۇ چىڭ سۇلالىسى- نىڭ ئەبەيدۇللا تارخانبەگ قاتارلىق قۇمۇلنىڭ يۇقىرى قاتلامدا- كىلىرىگە يەنىلا سىناش نەزىرى بىلەن قاراۋاتقانلىقىنىڭ دەلىلى بولۇپ، ئەلۋەتتە بۇنى ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ ئۆزى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ۋەدىسىدىن يانمىدى. ئەكسىچە چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى ماتېرىياللىرىدا ئۇنىڭ غالداننىڭ ئوغلىنى قولغا چۈشۈر-

گەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، «قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلاردىن ئەبەي-
دۇللا تارخانبەگ غالداننىڭ ئوغلى سەپتىن بالجۇرنىڭ باركۆل
ئەتراپىدا چارۋا - مال توپلاۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئوغلى
گوپاباەگنى قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ سەپتىن بالجۇرنى قولغا چۈ-
شۈردى» ㉙ دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. بۇ ئەملىيەتتە قۇمۇل خەلقە-
نىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرىشى-
نىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئەبەيدۇللا
تارخانبەگنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىپ، غالداننىڭ كۈچلىرىدىن مۇدا-
پىئەلەنگۈدەك كۈچ بولۇپ ئۈيۇشقانلىقىنى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ
يېڭى تاللىشىغىمۇ تۈرتكە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
ئەبەيدۇللا تارخانبەگ چىڭ سۇلالىسىگە ماسلىشىپ، جۇڭغار ئاق-
سۆڭەكلىرىگە قارشى تۇرۇشتا، يەنە غالداننىڭ قۇمۇلغا ئاشلىق
بۇلاشقا ئەۋەتكەن ئاتامانلىرىدىن ئېمۇكتۇ بىلەن قاشقانمۇ قولغا
چۈشۈرگەنىدى. 1697 - يىلى غالدان ئۆلۈپ، ئورنىغا سۈزان
راپتان تەختكە چىققاندا، قۇمۇل خەلقى يەنە سۈزان راپتاننىڭ
كېڭەيمىچىلىكىگە قارشى تۇردى. ئەبەيدۇللا تارخانبەگ ۋە گوپا-
بەگدىن كېيىن تەختكە چىققان گوپاباەگنىڭ ئوغلى ئىمىننىڭ
دەۋرىدە، قۇمۇل خەلقى سۈزان راپتاننىڭ قۇمۇلنىڭ غەربىي
شىمالىدىكى بەش قۇرۇلغا قىلغان 2 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنىڭ
ھۇجۇمىغا قارشى تۇرغانىدى. سۈزان راپتان «قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق
200 نەپەر يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ۋە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى تەرىپە-
دىن پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلىنغانىدى.» ㉚ بۇ ئاز كۈچىنىڭ كۆپ
كۈچ ئۈستىدىن غالىب كېلىشىگە دائىر ۋەقە بولسىمۇ، ئاساسەن
قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ باتۇرلۇق بىلەن باسمىچىلارغا قارشى كۈ-
رەشكە ئاتلانغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى. شۇڭا بۇ
قېتىمقى ئۇرۇشتا سۈزان راپتاننىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ قىلە-
نىش بىلەن بىرگە، 90 ئادەمى ئۆلتۈرۈلۈپ ئۈچ ئادەمى قولغا
چۈشكەنىدى.

قۇمۇل خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان يەنە بىر قېتىملىق كۈرىشى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىگە غالدان سېرىن تەختكە چىققاندا، يەنى 1732 ـ يىلى يۈز بەرگەن ئىدى. ئۇرۇشتا قۇمۇل خەلقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە سەپتىن نامزارنىڭ باشچىلىقىدىكى 6 مىڭ كىشىلىك جۇڭغار قوشۇنىغا تاقابىل تۇرغانىدى. «ئىمىن بەيسى شەھەر سىرتىغا ئۇيغۇرلارنىڭ پالگانلىرىنى بۆكتۈرمىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، بۇلاڭچى مۇڭغۇللارنى قولغا چۈشۈرگەندى.» ㉛ نەتىجىدە جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى قۇمۇل خەلقى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ بىرلىكتە قايتۇرما زەربە بېرىشى ئارقىسىدا چېكىنىدۇرۇلۇپ، شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى جۇڭغار خانلىقى مۇنتەرز بولغۇچە قۇمۇلغا قارىتا قايتا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرالمىدى. ئۇمۇمەن قۇمۇل خەلقى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئۇزاققىچە كۈرەش ئېلىپ بارغان بولۇپ، دەسلەپ ئىستىخىيىلىك ھالەتتە كۆرۈلگەن بولسا، كېيىن تەشكىللىك ئاساستا ئېلىپ بېرىلدى. بولۇپمۇ قۇمۇلدا ئىسلام دىنى كەڭ ـ كەلەمدە ئومۇملاشقاندىن كېيىن، كۈرەش تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقىپ، خەلق باتۇرلىرىنىڭ باشچىلىقىدىكى زەربىدارلارنى بارلىققا كەلتۈردى. لېكىن قۇمۇل خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى، يەركەن خانلىقى مۇنتەرز بولغاندىن كېيىنكى نىسپىي تۇرغۇنلۇق ۋەزىيەتتە، يەككە ـ يېگانە ئېلىپ بېرىلغاچقا، كۈچ ئېلىشالمىغانلىقىنىڭ ئۈستىگە، ئەبەيدۇللا جەمەتىنىڭ ئالدىغا چىڭ سۇلالىسىنى ھامىي قىلىشتىن ئىبارەت يېڭى تاللاشنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

ئىزاھلار:

① «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىسى».

رىلىرى» 169 ـ جىلد.

② «مىلك سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» I .

③ «مىلك سۇلالىسىنىڭ يېڭزۇك زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 149 ـ جىلد.

④ مامەنلى يازغان «مىلك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئويراتلار ۋە غەربىي يۇرت» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى» نىڭ 1984 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا بېسىلغان.

⑤ «مىلك سۇلالىسىنىڭ شىيەنزۇك زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 280 ـ جىلد.

⑥ «مىلك سۇلالىسىنىڭ شياۋزۇك زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 11 ـ جىلد.

⑦ مامەنلى «مىلك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئويراتلار ۋە غەربىي يۇرت»، «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى» 1984 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا بېسىلغان.

⑧ شاھ مەھمۇد جۇراس «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1989 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 58 ـ، 61 ـ بەتلەر.

⑨ دۇ رۇڭكۇن، بەي سۇيچىن «غەربىي موڭغۇللارنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 224 ـ بەت.

⑩⑰ ساگوجى تورۇ «XVIII ـ XIX ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ كىتاب 1 ـ، 10 ـ بەت.

⑪ ئېلى ئىسمايىل «قۇمۇل نەزمىلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 357 ـ بەت.

⑫⑭⑮⑯㉒㉓㉔㉚ «چىڭ ئوردىسىنىڭ شېڭزۇ زامانىسى

دىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 1 ـ، 160 ـ، 174 ـ، 156 ـ، 185 ـ، 263 ـ جىلد.

⑬⑳㉑ «شىمالىي دەشتنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» 1 ـ، 38 ـ، 40 ـ جىلد.

⑱ گېك شىمىن «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت ۋەسىقىلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 150 ـ بەت.

⑲ ئوسمان تۆمۇر «قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبلىرى ۋە قۇمۇل رايونىدا بەگلىك، ۋاڭلىقنىڭ پەيدا بولۇش جەريانى»، «قۇمۇل تارىخى ماتېرىياللىرى» نىڭ 1 ـ قىسمىغا بېسىلغان.

㉕㉖㉛ «چىڭ ئوردىسىنىڭ شىزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 104 ـ، 115 ـ، 4 ـ جىلد.

㉗ سەمەت ئەسرا «قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى بىلەن جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، «قۇمۇل تارىخى ماتېرىياللىرى» نىڭ 1 ـ قىسمىغا بېسىلغان.

تۆتىنچى باب

جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى

1. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى قوشۇمچە تارانچى نامى ھەققىدە

دۆلەت مىللىي ئىشلار كۆمىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتتىك مەنبەسىنى موڭغۇل چۆللۈكىنىڭ شىمالىي بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ① دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. بۇ ئېنىق ئالىملارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخ تەتقىقاتىدا، ھاسىل قىلغان ئىلمىي يەكۈنى بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەيلى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئولتۇراقلىشىش تارىخى بولسۇن ياكى شىمالىدىكى ئولتۇراقلىشىش تارىخى بولسۇن ئوخشاشلا، ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دۆلەت ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىش تارىخى ئوستىدە، بىرقەدەر ئەتراپلىق مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان چىڭ سۇلالە ئەپەندى مۇنداق ھېسابلىغانىدى: «دىڭلىڭلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئالتاي تېغىنى پاسىل قىلىپ شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى تارماققا ئايرىلىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. شەرقىي تارماقتىكىلىرى

سىبىرىيەدىكى بايقال كۆلى بويىغا، غەربىي تارماقتىكىلىرى ھا-
زىرقى ئىبرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ ئارىلىقىغا كۆ-
چۈپ بارغانىدى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، يەنى ھازىرقى شىما-
لىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىغا توغرا كېلەتتى.» ② بۇ
ھۆكۈم «ئۇيغۇر پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى
تارىخى»، «ۋېي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇڭلار
ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسەن چىقىرىلغان بولۇپ، بۇنىڭدىكى دىڭ-
لىڭلار V ئەسىردە قاڭقىل دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەندە، قاڭ-
قىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى
جۇڭغار ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كەلگەنىدى.

قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شى-
مالىدىكى سەلتەنىتى خېلى بىر مەزگىلگىچىلىك داۋام ئەتكەن
بولۇپ، تەسىرىنى بىرمەھەل تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چې-
تىگىچە كېڭەيتكەنىدى. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلار ئۆز-
لىرىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى ئارقىلىق، تۈركىلەرنىڭ ئۇستقۇرۇل-
مىسىنى تىكلەشكە قاتناشقانىدى. تۈركىلەر ئىككىگە بۆلۈنگەندىن
كېيىنكى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق شارائە-
تىدىكى تېلىلار ئەمەلىيەتتە قاڭقىللارنىڭ تېخىمۇ كەڭ مەنىدىكى
ئاتلىشى بولۇپ، تۇغلا دەرياسىنىڭ بويىدىكى ۋېيخىلار بىلەن ئاق
تاغنىڭ ئېتىكىدىكى ئوغۇزلار كېيىنكى ئۇيغۇرلار ئىدى، بۇ تەڭ-
رى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ تۈركلىشىش
يۈزلىنىشى ئىدى. مۇنداقچە قىلغاندا بۇ ئېقىم IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇ-
رىلىرىدىن باشلانغان كەڭ كۆلەملىك ئۇيغۇرلىشىش دولقۇنىنىڭ
مۇھىم ئالدىنقى شەرتى ئىدى. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرى
تېغىنىڭ شىمالىدىكى بالدۇرقى ئاساسى ۋە ئۇنىڭ راۋاجى، كې-
يىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي جەريانىغا قوشۇلۇپ كەتكەن تەڭرى
تاغ ۋە تارىم مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارى-
خىغا پەيدىنپەي تەسىر كۆرسىتىپ، ئاخىرىدا مۇشۇ رايونلارنىڭ

تارىخىدىكى زور بۇرۇلۇشنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى شىنجاڭدا باشلانغان ئۇيغۇرلار- شىش دولقۇنى، ئىلگىرىكى ھەرقانداق قوشۇلۇشقا قارىغاندا، زور كۆلەمگە ۋە چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە ئىدى. ئۇ ئەڭ ئاخىرى بې- رىپ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى شەكىللەنگەن يەرگەن خانلىقى دەۋرىگىچە داۋاملاشتى. ئۇيغۇرلارنىڭ يەرگەن خانلىقى- دىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى پائالىيە- تى ئوخشاشلا زور تەسىرگە ئىگە ئىدى. XIII ئەسىردە ئۆتكەن جۇرجىت خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ۋۇگۇسۇننىڭ يېزىشىچە، موڭ- غۇللار غەربكە يۈرۈش قىلغان مەزگىلىدە، ئەسلىدىكى «قارا قىتانلاردىن بەك ئاز ئادەم قالغانكەن، مۇشۇ قالغان ئادەملەرمۇ خۇيگو (ئۇيغۇر) لارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى قوبۇل قىلىپ، شۇلار- چە كىيىم - كېچەك كىيىدىغان بولۇپ قالغانكەن.» ③ XIV ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ 160 مىڭ موڭغۇلغا باشچىلىق قىلىپ، ھازىر- قى قورغاستىكى ئەزەن دۆڭىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى، يالغۇز كۆچا خوجىلىرىنىڭ پېشۋاسى جالالىدىن كېتىكىنىڭلا دالا- لىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى تەڭرى تې- غىنىڭ شىمالىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتىقادىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى. بۇ ھەرگىزمۇ ئاددىي ھالدىكى تاللاش بولمە- غانلىقى ئۈستىگە، يەنە كېلىپ تاسادىپىي توغرا كېلىپ قېلىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قىسقىسى ئەينى مەزگىلدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ، ئىدىئولوگىيە سىستېمىسى جەھەتتە، ھۆكۈمرانلىق قە- غۇچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار بىلەن تەدرىجىي يېقىن- لىشىشى ياكى ئورتاق ئېتىقاد مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق ئېتىقاد ئىسلاھاتى ئىدى. لېكىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بېشىبالىق ۋە ئىلىبالىق

نامىدىكى جەريانى، تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادلىرىنىڭ تۆمۈرلەڭ ۋە ئويراتلار بىلەن بولغان توقۇنۇش جەريانى بولغاچقا، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقانىدى. بولۇپمۇ يەركەن خانلىقى قۇرۇلۇشىنىڭ ھارپىسىدا، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا يۇز بەرگەن بىر قاتار ۋەقەلەر، شەرقىي چاغاتاي ئەۋلادلىرىغا يېڭى بىر تاللاشنى ئېلىپ كەلدى. ئۇ بولسىمۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى بازا قىلىش ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يېزىلغان بۇ دەۋرگە ئائىت مەنبەلەردە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى «گۈللەپ ياشناپ تۇرغان شەھەرلەر، يېزىلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلار چېلىقمايدۇ.» ④ پەقەت تۇغلۇق تۆمۈر خانىنىڭ مازىرىغا بېغىشلانغان تەزكىرىدە «سۇلتان يۇنۇسخان (1415 ياكى 1418 ـ 1457 ـ يىللار) نىڭ دەۋرىدىن تارتىپ تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى ئەتراپىدا ياشاپ كېلىۋاتقان 500 ئۆي-لۈك تاغلىق» ⑤ نىڭ 1755 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى داباچىغا قارشى ئىلىغا يۈرۈش قىلغاندا چىڭ قوشۇنلىرىغا ئەل بولغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلا ئۇچرايدۇ. بۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىنمۇ، ئايرىم جايلاردا يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ داۋاملىق ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنلىكىنىڭ بېشارىتى ئىدى.

ئالاھازەل XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئويراتلارنىڭ كەڭ ـ كۆلەملىك غەربكە كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار پائالىيەتلىرى، XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇلارنى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە قىلغان-دى. بولۇپمۇ باتۇر قۇنتەيجى تارباغاتايدىكى قوبۇقسارنى مەركەز قىلغاندىن كېيىن، قوبۇقسار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يوقىرى ئېقىنى، زايسان كۆلى بويى قاتارلىق جايلار-غا بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ چىقىپ ئولتۇراقلاشتۇر-

دى. XVII ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى غالدان جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەركىزىنى ئىلى دەريا ۋادىسىغا يۆتكىگەندىن كېيىن، بۇ كۆچمەن-لەر كەڭ ـ كۆلەمدە تېرىقچىلىق قىلغاندىن تاشقىرى، بىر قىسمى سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. ئومۇمەن ئۇلار ئەينى مەزگىلدە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلاردا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن ھەر خىل مەجبۇرىيەت-لەرنى ئاتقۇرغاچقا، تاريختا ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالىپ، شۇغۇللانغان كەسىپ تۈرلىرى بويىچە بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈ-رۈلگەنىدى.

1. ئېكسىچىلىك ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ئۇي-غۇرلار

جۇڭغارلار كۆچمەن مىللەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادىتىدە «تې-رىقچىلىق قىلماي، نوقۇل چارۋىچىلىقىنلا ئاساس قىلاتى.» ⑧ گۆش مەھسۇلاتلىرىنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلسىمۇ، يەمەكلىكلىرىنىڭ ئىچىدە بۇغداي بىلەن گۈرۈچمۇ بار ئىدى. «ئەمەلدارلار بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ياز كۈنلىرى قېتىق، قىمىز بىلەن بۇغدايدىن ياسالغان تائاملارنى يەيتتى، قىش كۈنلىرى كالا، قوي گۆشى بىلەن سۆكتىن ياسالغان تائاملارنى ئىستې-مال قىلاتتى.» ⑦ ئاشلىقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش يولى بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىن ئالاتتى. «ئۇيغۇرلار ھوسۇل يېغىشقا تۇتۇش قىلغاندا، ئۇلار تەرىپىدىن بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرايتتى، ھەر يىلى ئۇچ ـ تۆت قېتىم بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئۇلار ئۈچۈن ئادەت بولۇپ كەتكەنىدى.» ⑧ بىراق ئەينى ۋاقىتتىكى يەركەن خانلىقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن مۇدا-پىئىلەنگۈدەك ئىقتىدارى بولغاچقا، ئاشلىقنى بۇ خىلدىكى ئۇسۇل-غا تايىنىپ ھەل قىلىشنىڭ «تەمىنلەش مەنبەسى ئىنتايىن ئە-ھىمىيەتلىك ئىدى.» ⑨ نەتىجىدە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى باتۇر قۇنتەيجى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە، دېھقانچىلىق ئىش-

لەپچىقىرىشىغا ئەھمىيەت بېرىشنى كۈن تەرتىپكە قويۇشقا باشلىدى.

روسىيىلىك موڭغۇلشۇناس زىلاتكىن «تولۇق ئاساس بىلەن ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇ (باتۇر قۇنتەيجى) جۇڭغارلارنىڭ بۇنداق يېڭى تېپتىكى ئىگىلىك پائالىيىتىنىڭ تەشەببۇسچىسى ۋە تۇنجى تەشكىللىگۈچىسى» ⑩ دەپ كۆرسەتكەنىدى. دەرۋەقە 1640 ـ يىلىدىكى ئويرات، خالخا موڭغۇللىرىنىڭ تارباغاتايدىكى بىرلەشمە قۇرۇلتىيىدىن ئاۋۋالقا، ئويغۇرلار باتۇر قۇنتەيجىنىڭ خۇسۇسىي سۈيۇرغاللىقىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. 1639 ـ يىلى جۇڭغارلارغا ئەلچىلىككە كەلگەن روسىيىلىك ئابرامۇۋ تۇنجى بولۇپ قوبۇقسار دەريا‌سى ۋادىسىدىكى شەھەر بىلەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەنىدى: «قۇنتەيجىنىڭ تۇرالغۇسىدا بىر نەچەر لاما تۇرىدىكەن، قۇنتەيجى ئۇچۇن تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى بېكىتىپ بېرىدىكەن، تېرىقچىلىق قىلىدىغانلار بۇخارالىقلار ئىكەن. بۇغداي بىلەن تېرىقنى تېرىيدىكەن، ئۇرۇقنى بۇخارادىن ئالدۇرۇپ كەلگەنىكەن. بىراق باتۇر قونتەيجىنىڭ ئۆزى تېخى بۇ شەھەردە تۇرماپتۇ، ئۇ يېقىن ئەتراپتىكى يايلاقتا تۇرىدىكەن.» ⑪ ئابرامۇۋدىن كېيىن قوبۇقساردىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى توغرىسىدا 1641 ـ ۋە 1643 ـ يىللىرى جۇڭغارلارغا ئەلچىلىككە كەلگەن لۇگانبۇست بىلەن ئىلىن قاتار‌لىقلامۇ مەلۇمات بەرگەن بولۇپ، ئىلىننىڭ مەلۇماتىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«قوبۇقسار ئۇچتىن بەشكىچە بولغان كىچىك بازاردىن تەشكىل تاپقان، ئەمما بۇ يەردىكى كىچىك بازار پەقەت ئىككى يۈرۈش خىشتىن ياسالغان ئۆي بىلەن ئادەتتە بىر لاما بۇتخانىسىنى كۆرسىتىدۇ. بىرنەچچە كىچىك بازار ناھايىتى تارقاق جايلاشقان، ھەممىسىنىڭ ئۆزئارا ئارىلىقى بىر كۈنلۈك يول، ئوتتۇرىدىكى ئاشۇ بازار يەنە ياسىلىۋېتىپتۇ، بارلىق بازارلارنىڭ ھەممىسى

قوبۇق دەرياسى جىلغىسىغا ئورۇنلاشقان... ئۇ تىبەتتىن لامالارنى تەكلىپ قىلىپ، بۇددا دىنىنىڭ بارلىق ئەھكاملىرىنى ئىلىپ كىرىپتۇ. ئۇ يەنە بۇخارانىڭ يېزا ـ ئىگىلىك ئاھالىلىرىنى بۇ جايغا كۆچۈرۈپ كەلمەكچى ئىكەن.» ⑫

قوبۇقساردىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ كۆلىمى توغرىسىدىكى بىرقەدەر ئېنىق مەلۇمات، باتۇر قۇنتەيجى ئۆلۈپ، ئىككى يىلدىن كېيىن يەنى 1655 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى لىككە بېرىشتا، باتۇر قۇنتەيجىنىڭ ئوغلى سېڭگىنىڭ ھوزۇرىغا بارغان روسىيىلىك ئەلچى ۋايكوۋنىڭ مەلۇماتىدا ئۇچرايدۇ. ۋايكوۋ ئۆزىنىڭ ئىگىلىگەنلىرى بويىچە «ئاڭلىشىمچە كىچىك بازار لايدىن ياسالغانكەن، بازاردا خىشتىن ياسالغان ئىككى يۇرۇش بۇتخانا بار ئىكەن، بازاردا تۇرۇدىغانلار لامالار بىلەن بۇخارالىق دېھقانلار ئىكەن» ⑬ دەپ كۆرسەتكەنىدى. دېمەك، باتۇر قۇنتەيجىنىڭ دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار دەسلەپ قوبۇق دەرياسى ۋادىسىدا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۇچۇن تېرىقچىلىق قىلغان بولۇپ، بۇنىڭدىكى بۇخارالىقلار روسىيىلىكلەرنىڭ ئاتاش ئادىتى ئىدى. «ئەمەلىيەتتە ئاتالمىش كىچىك بۇخارىيىدىكى بۇخارالىقلار ئىدى»، «يەنى تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلاشقان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۈركىي مىللەتتىن باشقا ئەرسە ئەمەس ئىدى.» ⑭

باتۇر قۇنتەيجىنىڭ دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن سەل كېيىن ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىمۇ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلغاندى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ۋايكوۋ ئېرتىش دەرياسىنى بويلاپ ئۇچ كۇن يول يۇرۇپ، خوشۇت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئابلەي تەيجىنىڭ سۇيۇرغاللىقىدىكى بىر لامانىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىغا كەلگەن. «بۇ قالماق لاماسى ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا يېقىن يەردە تۇرىدىكەن، ئۇنىڭ ئىككى جايدا چوڭ بۇتخانىسى بار بولۇپ، پۇتۇنلەي سىرتى ھاكلانغانكەن، لېكىن

ئۇلارنىڭ تۇرالغۇلىرىنىڭ ھەممىسى توپا ئۆيلەر ئىكەن. ئۇ يەردە بۇغداي، تېرىق قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئاشلىقلار تېرىلىدىكەن. يەر تېرىيدىغانلارنىڭ ھەممىسى بۇخارالىقلار ئىكەن.» ⑮ ژايكوۋ بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىلىپ، يەنە 15 كۈن يول يۈرگەن. دىن كېيىن، ئابلەي تەيجىگە قاراشلىق باشقا بىر دېھقانچىلىق مەيدانىغا يېتىپ بارغان. ئابلەي تەيجى ئۇنى بۇخارالىق دېھقانلارنىڭ تۇرالغۇسىغا ئورۇنلاشتۇرغان. ژايكوۋ بۇ يەردە ناھايىتى ئۇزاق تۇرغان بولۇپ، «بۇخارالىق دېھقانلارنىڭ توپا ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ، تېرىق، ئارپا، بۇغداي ۋە پۇرچاق تېرىپ يەنە كۆپلىگەن ئائىلە چارۋىلىرىنى باققان» لىقىنى كۆرگەندى. «ئېتىزلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا قارا بۇغا دەيدىغان بىر كىچىك ئېقىن بولۇپ، تاغنىڭ قىيالىقىدىن ئېقىپ چىقاتتى، تاغنىڭ سەل قىيپاش تەرىپىدىكى ئېغىزىدا ئېرتىش دەرياسىغا قوشۇلاتتى. دەريانى بويلاپ بىر قانچە تۇگمەن سېلىنغان، ئەتىيازدا كىشىلەر بۇ جايغا كېلىپ ئۇن تارتىپ كېتەتتى.» ⑯ بۇ بۇخارا نامىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە يەر تېرىپ بەرگەندىن سىرت، ئالغان ھوسۇلىنى ئۇن قىلىپ بېرىش مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇر ئىدى. بۇنىڭدىن جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇلاڭ ـ تالىڭىدا ئەسىرگە چۈشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىقچىلىق نوقتىلىرىنىڭ بەلگىلىك كۆلەمگە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئۇلارنىڭ سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئۇن تارتىش تېخنىكىسىنى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارغىچە ئومۇملاشتۇرغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

سېڭگى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان مەزگىلدىكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلاغا قارىتان ھۆكۈمرانلىقى، يەنىلا روسىيە ئەلچىلىرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدا كۆرۈلىدۇ. 1667 ـ يىلى جۇڭغار خانلىقىغا ئەلچىلىككە كەلگەن روسىيە ئەلچىسى كرونوۋسكىنىڭ «ئەلچىلىككە بېرىش دوكلاتى»

دا ئەسىرگە چۈشكەن بۇخارالىقلار توغرىسىدا توختىلىپ، «بۇ بۇخارالىقلار ھازىر سېپگى بىلەن چوخورنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى قالماقلارنىڭ يەرلىرىدە تۇرۇپ، تەيچىلەر ئۇچۇن يەر تېرىيدۇ.» قالماقلارنىڭ زېمىنلىرىدا «ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىپتۇ. قارا بۇغدايدىن سىرت، ئەتىيازدا تېرىلىدىغان زىرائەتلەرنىڭ تۇرلىرى تولۇق ئىكەن» ⑰ دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئەلۋەتتە بۇ سېپگىنىڭ دەۋرىدىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر مەلۇماتنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، سېپگىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتىلغان ھەربىي ھەرىكىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىغاندا، ئەينى مەزگىلدە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا خېلى كۆپلىگەن ئاھالىلەرنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

غالدان ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، جۇڭغار خانلىقى مەركىزىنى قوبۇقساردىن ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا يۆتكىگەچكە سىياسىي مەركەزنىڭ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي مەركەزمۇ يۆتكەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قايتىدىن جانلىنىش بىلەن بىرگە، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش نۇقتىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ سۇڭان راپتان بىلەن غالدان سېرىن ئىلى دەريا ۋادىسىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويغاچقا، دېھقانچىلىق نۇقتىلىرى تېخىمۇ كۆپلەپ قۇرۇلدى. زىلاتكىننىڭ كۆرسىتىشچە، 1722 ـ يىلى جۇڭغار خانلىقىغا ئەلچىلىككە كەلگەن روسىيىلىك فېئكتۇسكى مۇنداق يازغانىدى: «ھازىر ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. يالغۇز بۇخارالىق ئاھالىلەرلا تېرىقچىلىق قىلماستىن، بەلكى نۇرغۇنلىغان قالماقلارمۇ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن، چۈنكى قۇتەيجى بۇ تۇغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەنىكەن.» ⑱ بۇنداق ئۆزئارا ئۆگىنىش نوقۇل تېرىقچىلىق ساھا-

سىدىلا گەۋدىلىنىپ قالماسىتىن، رەخت توقۇش جەھەتتىمۇ گەۋ-
دىلەنگەن بولۇپ، بىر بۆلۈم جۇڭغار ئاھالىلىرى ئۇيغۇر خەلقى
بىلەن ئۇزاققىچە بىرگە ياشاش ئارقىلىق، پەيدىنپەي يىپ ئىگە-
رىپ، رەخت توقۇش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالغانىدى.

1727 ـ يىلى سۈئان راپتان ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى غالدان سېرىن تەختكە چىققاندا، ئۇمۇ ئاتىسىنىڭ سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇر يانچىلىرىغا قارا-
قان ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە گەۋدىلىك ئىپادىسى شۇكى، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر يېزا، كەنتلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان بولۇپ، 1731 ـ يىلى جۇڭغار خانلى-
قىغا ئەلچىلىككە كەلگەن روسىيلىك ئۆگرومۇۋ ئىلى دەريا ۋادى-
سىدا سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى، بورىو-
سۇن ئېقىنىدا بۇخارالىقلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى-
نىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئۇ يەردە تاختا لايدىن ياسالغان ئۆيلە-
رىنىڭ بارلىقىنى، قارىماققا بۇنداق كەنت بولۇپ قۇرۇل-
غانلىقىنى ⑲ تىلغا ئالغانىدى.

غالدان سېرىنىڭ دەۋرىدىكى يېزا ـ كەنتلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغانىدى. مەسىلەن، ئىش باشقۇرغۇچى ئامبان ئاگۇينىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپىدا مۇنداق دەپىلگەنىدى:

«ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا خوجىگىر، قاينۇق، چېتىم قاتارلىق ئۈچ ئورۇن بىلەن دەريانىڭ شىمالىدىكى غۇلجا، قور-
غاس، چاغان ئۈسۈ قاتارلىق ئۈچ ئورۇندا ئىلگىرى پۇتۇنلەي ئۇيغۇرلار يەر تېرىپ ئولتۇرۇپ كەلگەن.» ⑳

بۇ ئەھلىيەتتە غالدان سېرىنىڭ دەۋرىدىكى يۇقىرىدىكى ئالتە ئورۇندىكى يېزا ـ كەنتلەر توغرىسىدىكى ئۇچۇر بولۇپ، قارىماققا جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرى-
شىنىڭ مۇناقچىلا تىلغا ئېلىنىپ قېلىشىدەك قىلسىمۇ، ئۇنىڭ

ئىلى رايوندا خېلى زور كۆلىمگە ئىگە ئىكەنلىكىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلغان ساگوجى تورۇنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى ئىش باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلىرى ئاۋۇال هازىرقى چاپچالدىكى قاينۇقتا يېزا - كەنت-لەرنى قۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بۇ ماهىيەتتە جۇڭغار خانلىقىنىڭ دېهقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا ئەھمىيەت بەر-گەنلىكىنى ئۇلگە قىلىش بولۇپ، «غالدان سېرىن هاكىمىيەت باشقۇرۇۋاتقان مەزگىلدە ئاتىسى ۋە بوۋىسى هاكىمىيەت باشقۇرۇۋاتقان دەۋرگە ئوخشاش زىرائەت تېرىغانلارنى مۇكاپات-لىغانىدى.» ㉑ بۇ تۈزۈم ئىلى رايوندا ناهايىتى زور ئۈنۈم پەيدا قىلغاچقا، ئۇيغۇرلار تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈ-رۈپ قالماستىن، بەلكى يەنە جۇڭغارلارنىڭ ئارىسىدا باغۋەنچە-لىكىنىمۇ كېڭەيتكەنىدى.

باغۋەنچىلىك تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر خىل كەسىپ تۈرى بولۇپ، گەرچە بۇ تۈر غالدان سېرىننىڭ دەۋرىدە كېڭەيتىلگەن بولسىمۇ، مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن-ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان روسىيە ئەلچىسى ئۇگروموۋ غالدان سېرىننىڭ قارارگاهىغا يېقىن بىر باغنى زىيارەت قىلغاندا مۇنداق يازغانىدى:

«مەن بۇ باغقا بارغىنىمدا، بىزنى بىر بۇخارالىق قارشى ئالدى، ئۇ خوجايىننىڭ بۇيرۇقى بىلەن باغقا قارايدىكەن... باغنىڭ ئىچىدىكى دەل - دەرەخلەرنىڭ تۈرى ناهايىتى كۆپ ئە-كەن. بۇ باغنىڭ ئايلانمىسى ئۈچ رۇس چاقىرىمى كېلىدىكەن. ئەتراپىنى بىر رۇس گەز ئېگىزلىكتىكى تام بىلەن چۆرۈپ چىقىپ-تۇ.» ㉒

ئۇگروموۋنىڭ كۆرسىتىشىچە، جۇڭغار خانلىقىدا بۇنداق باغلار خېلى كۆپ بولۇپ «غالدان سېرىن بىر ئورۇندىكى باغنى

شۇبتسىيىلىك ئوفىتسىر رېينانتقا سۆيۈرغال قىلىپ، ئۇنىڭ ئىشـ
لىتىشىگە ھەدىيە قىلىپ بەرگەنىدى.» ㉓ ئۇگروموۋ كېيىن يەنە
غالدان سېرىننىڭ خۇسۇسىي بېغىدىن بىرىنى زىيارەت قىلغانـ
دى. بۇ باغنىڭ كۆلىمىمۇ ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئىچىدە ئىمـا
رەت، لاپاسلار بار ئىدى. باغدا تۇرلۇك مېۋىلىك دەرەخلەر بولغانـ
لىقى ئۈستىگە، كۆكتاتلىقمۇ بار ئىدى.

جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا، جۇڭـ
غارلار ئۇچۇن ئېكىنچىلىك قىلغان ئۇيغۇرلار، قوبۇقسار، ئېرـ
تىش دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئىلى دەريا سىنىڭ جەنۇبى ۋە
شىمالى قاتارلىق جايلاردا تېرىقچىلىق قىلغاندىن تاشقىرى، ئۇـ
رۇمچىدىمۇ تېرىقچىلىق قىلغانىدى. 1717 ـ يىلى چىڭ سۇلالـ
سىنىڭ غەربىي يول قوشۇنلىرى باريكۆلدە جۇڭغارلارغا زەربە
بېرىپ، ئۇرۇمچىگە ئىلگىرىلەپ بارغاندا، ئاسىيلارنى تىنچىتقۇـ
چى سانغۇن فۇنىڭئەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇمچىدىكى تېرىقچىلىق
ئەھۋالىنى تىلغا ئېلىپ، تۆۋەندىكىدەك مەلۇمات يوللىغانىدى:

«كەمىنە قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز زەربە
بېرىپ، 7 ـ ئاينىڭ دەسلەپكى 10 ـ كۇنى ئۇرۇمچى دېگەن جايغا
يېتىپ باردۇق... ئۇيغۇرلارنىڭ ئەر ـ ئايال، پەرزەنت، بالىلىرـ
دىن بولۇپ، 196 نەپەر ئادەمنى قولغا چۇشۇردۇق. ھەمدە ئات،
تۆگە، كالا، قوي قاتارلىق ماددىي نەرسىلەردىن تېخىمۇ نۇرغۇن
ئولجا ئالدۇق، ئۇرۇمچى، سايىن تاللا، موتالا قاتارلىق جايلاردـ
كىڭ تېرىم يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى دەسسەپ ـ چەيلەپ 12 ـ كۇنى
قوشۇنلارنى چېكىندۇرمەكچىمىز.» ㉔

ئۇرۇمچىدىكى تېرىقچىلىق نۇقتىلىرىدا، چېيىنلۇڭنىڭ دەسـ
لەپكى يىللىرىدىمۇ داۋاملىق تېرىقچىلىق قىلىنغانىدى. تۇرپاندـ
لىق تۆمۇر باقى قاتارلىق بەش ئادەم قۇمۇلدىكى چىڭ قوشۇنلىرىـ
نىڭ گازارمىسىغا قېچىپ بارغاندا، «سايىنتالادا يەر تېرىيدىغان
تەخمىنەن 50 ـ 60 ئائىلىلىك ئادەم بار، ئۇرۇمچى ئەتراپىدا

ئولتۇرۇپ، يەر تېرىيدىغان 500 دىن ئارتۇق دازى، 300 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر، 30 دىن ئارتۇق خەنزۇ بار» ㉕ دەپ ئېيتقانىدى. دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە، جۇڭغارلار ئۇچۇن ئېكسپىلىك ۋە باغۋەنچىلىك قىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئاساسەن ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، قوبۇقسار، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا تارقالغانىدى. ئۇلار ئومۇمەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئەمگەك قىلغان بولۇپ، قاتمۇقات ئېزىش ۋە زۇلۇمغا ئۇچرايتتى. قىلچىمۇ ئەركىنلىكى يوق بولۇپ، «جۇڭغارلارنىڭ ئادىتىدە ئىلىدىن قېچىپ چىققان ئۇيغۇرلار قاتتىق جازالىناتتى.» ㉖

لېكىن ئەھمىيەت بېرىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى ماتېرىياللىرىدا ئەل بولغان قوۋملار ئىچىدە «ئىلىدىكى تارىئانچىن، بېزىرگان، ئۇشاك قاتارلىق قوۋملار بار»، «ئۇيغۇرلاردىن 2 مىڭ 600 دىن ئارتۇق تۇتۇن، 8 مىڭ 300 دىن ئارتۇق نوپۇس ئەل بولدى، يېرىمىدىن كۆپرەكى بېزىرگان، تارىئانچىن سىستېمىسىدىن بولغان ئاددىملەر ئىدى»، «يېڭىدىن ئەل بولغانلار تارىئانچىن دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلار ئىدى» ㉗ دېگەن خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. بۇ ھال جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە يالغۇز ئىلى رايونىدىلا ئېكسپىلىك قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنىڭ خېلى كۆپلۈكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەگەر بۇ سانغا پۈتكۈل جۇڭغارلار رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ئۇلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ بولغان بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

2. سودا سېتىق ۋە مۇلازىملىق بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇرلار

يۇقىرىدىكى نەقىلدە كۆرسىتىلگەندەك، جۇڭغار خانلىقىنىڭ دەۋرىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى

«بىزىرگان» لار دەپ ئاتالغاندى. ئۇ تۈركىي تىلىدىكى «bazargan» دېگەن سۆزنىڭ مۇئغۇلچىدىكى ئاتىلىشى ئىدى. «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا تىلغا ئېلىنىشىچە، مۇھەممەتئىمىنخان غالداننىڭ ئوردىسىغا يۈرۈش قىلىپ، 30 مىڭ كىشىنى ئەسىرگە ئالغاندا، بىر ساھىبجامالنى دانىيال خوجىغا نىياز قىلىپ بەرگەنىدى، كېيىن قالماقلار قايتا يەركەن ۋە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ، ئەسىرلەرنى ئېلىپ قايتقاندا، بۇ ساھىبجامالنى باشقا بىر جۇئغار ئاقسۆڭىگە ياتلىق قىلىپ بەرگەنىدى. بۇ ساھىبجامالىدىن كېيىن «خوجا يۈسۈپ» تۇغۇلغان بولۇپ دانىيال خوجا «خوجا يۈسۈپ» بىلەن ساھىبجامالنىڭ دېرىكىنى سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر «بازارگان» ئارقىلىق خەۋەر تاپقاندى. دېمەك «بازارگان» جۇئغار خانلىقى دەۋرىدە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئەينى مەزگىلدە بىر مەھەل كەسپىي نام سۈپىتىدە قوللىنىلغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى ئىلىنى ئىشغال قىلغان مەزگىلدە «بازارگان ئوتۇخ» دىن ئىبارەت ئالاھىدە بىر گۇرۇھمۇ مەۋجۇت ئىدى. مەسىلەن، ئېنىزىبەگ «بازارگان ئوتۇخ» نى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار ئىدى، زايسان مامۇتمۇ «بازارگان ئوتۇخ» نى باشقۇرغانىدى. بۇ خاتىرىلەرنىڭ ھەممىسى، ئۇلارنىڭ خېلى زور جىسمانىي ئەركىنلىككە ئىگە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ئېكسپىلىك قىلغۇچى باشقا ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا تۆۋەن ئىدى، ئۇلار «ئادەتتە يۆتكەپ سېتىش بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى، ھېچقانداق تەئەللۇقاتى يوق ئىدى.» ㉘

ئەمما، بۇنىڭدىكى ئۇقۇشماسلىق بازارگانلارنىڭ مىللەت تەۋەلىك مەسىلىسى بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخنامىلىرىدە جاۋ خۇينىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپىدا تىلغا ئېلىنغان «ئوغرىلارغا ئەگەشكەن بازارگان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنجان، بۇخارالىقلار ئىكەن» ㉙ دېگەن خەۋەردىن كېيىن، ئۇلارنى پۈتۈنلەي

ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن كىشىلەر دەپ قارالدى. مەسىلەن، ساگوجى تورۇ شۇنداق قارىغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ «ئۇلار قوقان، بۇخارا تەۋەلىكىدىكى ئۆزبېك سودىگەرلىرى بولۇپ، باي-زارگان ئوتۇخ دەپ ئاتالغان سودىگەرلەر قەبىلىسىنى شەكىللەندۈ-رۈپ نازارەت ئاستىدا جۇڭغار ۋە خوجىلار جەمەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى» ㉚ دەپ يازدى. ناھايىتى روشەنكى بۇ يەنىلا ئۇلارنىڭ «بۇخارالىقلار» دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقىدىن شۇنىڭدەك ئۇلار-نىڭ «ئىلىدا ئۆزاققىچە ئولتۇرۇپ، خان خوجىغا مۇرىت بولغان» ㉛ لىقىدىن كېلىپ چىققان ئۇقۇشماسلىق ئىدى.

جۇڭغارلار ئۈچۈن سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللانغان بازار-گانلار رۇس مەنبەلىرىدە، ئاۋۋالقىدەكلا «بۇخارالىقلار» دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەنىدى. ئۇلار جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە ۋاكالە-تەن روسىيە ۋە چىڭ سۇلالىسى بىلەن سودا قىلاتتى. «روسىيە-نىڭ جۇڭگوغا قاراتقان سودىسى يەنىلا مەخسۇس ئېرتىش دەريا-سىنى بويلاپ ئېلىپ بېرىلاتتى، روسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ سودە-سىنىڭ ئارىلىقىدىكى بۇ بۇخارالىقلارنىڭ كۆپ ساندىكىسىنىڭ ھەممىسى كىچىك بۇخارادىكى بۇخارالىقلار ئىدى.» ㉜ 1664 - يىلى سېڭگى قول ئاستىدىكى بۇخارالىقلارنى روسىيىنىڭ تومۇس-كى شەھىرىگە سودا قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. 1676 - يىلى خېيە-لۇڭجىياڭ يولى بىلەن بېيجىڭغا ئەلچىلىككە بارغان روسىيە ئەل-چىسى سىپاسار «ئەينى ۋاقىتتا بېيجىڭدىكى ئەڭ پائالىيەتچان سودىگەرلەر بۇخارالىقلار ئىدى» ㉝ دەپ كۆرسەتكەنىدى. دېمەك، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنى-دىغان بازارگانلار، سودىغا ماھىرلىقى بىلەن جۇڭغار فېئودالل-رىنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىدە كۆۋرۈك-لۈك رول ئويناپ كەلگەنىدى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى «Ushaq» دېگەن نام

بىلەن ئالالغانىدى. بۇ تۈركىي تىلىدىكى سۆز بولسىمۇ، ھازىر-
غىچە ئۇنىڭ ساگوجى تورۇ ئوتتۇرىغا قويغان «ئۇششاق قالدۇق
نەرسە، ئىلە قۇللىرى» ㉞ دېگەن تەخمىنى ئۇقۇمىدىن سىرت،
باشقا مەنىسى ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. يەنە شۇ ساگوجى تورۇ نەقىل
كەلتۈرگەن كاتانوۋنىڭ ئەسىرىدە، تۈرپان ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار-
نىڭ تىلىدا «Ushaqkhalq» دېگەن سۆزنىڭ «ئاددىي خەلق» ㉟
دېگەن مەنىسى بىلدۈرىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇنىڭ-
غا ئاساسلانغاندا ئۇلارنى «ئائىلە قۇللىرى» دەپ ھېسابلاشقا بول-
مىسىمۇ، لېكىن پارچە - پۈرات ئىشلارنى قىلىدىغان خىزمەتكار
ياكى مۇلازىملار دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. «جۈڭغارلارنى تىنجە-
تىش تەدبىرلىرى» دە ئۇشاكلار «ئىلىدا ئۇزاقتىچە تۇرۇپ، خان
خوجىغا مۇرىت بولغان»، «ئۇشاك قاتارلىق قوۋملار ئوغرىلارغا
ئەگىشىپ، ئىلىدا ئۇزاقتىن بۇيان تۇرۇپ كەلگەن» ㊱ دېگەن
خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. بۇ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئۇشاك-
لارنى بازارگانلارغا ئوخشاش قوقەندىن كەلگەن خەتەرلىك كىشە-
لەر دەپ قارىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەمەلىيەتتە
ئۇلار ئىلى رايونىدا خېلىدىن بېرى گۈرۈدە تۈتۈپ تۇرۇلۇۋاتقان
خوجىلار ئائىلىسىدىكىلەر ئۇچۇن خىزمەتكارلىق قىلىپ كەلگەن-
دى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن سۇ ئېردى يازغان «شىن-
جاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەزكىرىسى» دە ئۇشاكلارنى «ئۇرۇشقا
ماھىر كىشىلەر» ㊲ دەپ قارىغانىدى. بۇ يەنە بىر خىل چۈشەندۈ-
رۈش بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىلىدا تۈتۈپ تۇرۇلۇۋاتقان خوجىلار
جەمەتى ئۇچۇن مەرھەملىك قىلىپ، ئادەتتىكى چاغلاردا بولسا
مۇلازىملىق قىلىدىغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. بۇنداق بول-
غاندا ئۇلار بىلەن جۈڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇ-
ناسىۋەتنىڭ بىر خىل ۋاستىلىك بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ئىكەنلە-
كىنى بىلگىلى بولىدۇ. يەنى ئۇلار قوش زۇلۇمغا ئۇچرايتتى.

3. توپ ياساش ۋە كېمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇرلار

جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارانتان ھۆكۈمرانلىقىدا، توپ ياساش بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇرلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا «بۇخارالىقلار» دېگەن نام بىلەن يۇرگۈزۈلگەنىدى. «جۇڭغارلار غالدانىنىڭ دەۋرىدىن باشلاپ، مىلتىق دورىسى بىلەن قورال - ياراغلارنى زور كۆچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇردى، شۆبتسىيىلىك J. G. Renat ۋە روسىيىلىكلەرنىڭ ياردىمى بىلەن مىلتىق ۋە زەمبىرەك قويۇپ، ئېچكى - تاشقى ئۇرۇشلاردا ئىشلىتىپ، ئۇرۇشنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى قولغا كەلتۈرگەنىدى.» ㊳ بۇ جۇڭغار خانلىقىنىڭ مىلتىق دورىسى ئىشلەپ، توپ - زەمبىرەك ياساشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنىڭ دەللىلى بولۇپ، توپ - زەمبىرەك ياسايدىغان ئەمگەك كۈچلىرىنى توپ ياسىغۇچىلار دېگەن مەنىدە «پوچىنلار» دەپ ئاتىغانىدى. بۇ توغرىدا «ۋاسسالىلار توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» دا بىرقەدەر ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «پوچىنلار ئۇيغۇرلاردۇر، جۇڭغارلار پونى بو دەپ ئاتايتتى، ئۇيغۇرلار توپنى ئىشلىگەچكە، ئاشۇنداق ئاتالغان» ㊴ دېيىلگەن. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىمۇ خاتىرە قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «بو يەنى زەمبىرەكتۇر»، «زەمبىرەكنى ئىشلىتىدىغانلار پوچىنلار دەپ ئاتىلىدۇ» ㊵ دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، ئۇيغۇرلار توپ ياساشتا بولسۇن ياكى ئىشلىتىشتە بولسۇن ئوخشاشلا مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

پوچىنلار يەنە جۇڭغار خانلىقىنىڭ چېگرىلىرىدا تۇرۇپ، چېگرىنى قوغداشقىمۇ مەسئۇل بولغانىدى، مەسىلەن، «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» دە كۆرسىتىلىشچە، ئامۇرسانا چىكىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، جۇڭغارلارغا يۇرۇش قىلغاندا، ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى پوچىنلار چىكىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قە-

لىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۇرگەنىدى. قىسقىسى ئۇلارنىڭ زىمىنىمىزگە جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھايات - ماماتى يۈكلەنگەن بولۇپ، جۇڭغارلار مىلتىق دورىسىدىن پايدىلىنىشنى بىلگەنىدىن باشلاپلا موڭغۇللارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر كۆچمەن دۆلىتى سۈپىتىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرمەھەل دەۋران سۈرگەنىدى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ گۈللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغانلىقى بىلەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان ئىلىم - پەنىگە مەلۇم جەھەتتىن ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ۋە قىزىققانلىقىنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە كېمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ بار ئىدى. گەرچە ئۇلارنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، شۇنىڭدەك بۇ توغرىدىكى ماتېرىياللار ئانچە تولۇق بولمىسىمۇ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى كېمىچىلىكتىن خەۋىرى بار كىشىلەردىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بىراق ئەينى ۋاقىتتا جۇڭغارلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى پائالىيىتىنىڭ ئاساسەن دەريانىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلار ئىكەنلىكىدىن ئالغاندا، دەريادىن ئۆتۈشتە كېمىچىلەرنىڭ ياردىمى بولمىسا بولمايتتى. بولۇپمۇ مال پادىلىرىنى يۆتكەش ۋە باشقا ماددىي ئەشيالارنى قارشى قىرغاقتا توشۇشتا، كېمىنىڭ رولى بىرقەدەر چوڭ ئىدى. دەل شۇنداق بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخنامىلىرىدە «ئىلىدىكى بۇتخانىلاردىكى لامالار ھەمدە ئۇيغۇر قاتارلىقلاردىن بولۇپ، 2 مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈن، كېمىگە قارايدىغانلاردىن 10 تۈتۈن، سودا زايسانى بوربو قاتارلىق 45 تۈتۈن كېلىپ ئەل بولدى» [41] دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ خاتىرە جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە ھەقىقەتەن كېمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ بارلىقىنىڭ دەلىلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆز-

سەتمىسى بويىچە كېمىگە قاراش بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقىلار جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى خاتىرىلەر بولۇپ، ئۇلاردىن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتا، ھەر خىل شەكىلدىكى ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كەسىپ تۈرلىرى بويىچە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئېكىنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بىرقەدەر كۆپ ۋە تارقالغان ئورنى بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، ئالاھازەل 1655 ـ يىلىنىڭ ئۆپچۆرىسىدىلا باشلاپ كۆلەمگە يەتكەنىدى. شۇنىڭدەك جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنىڭ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، كېيىنچە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئايرىم جايلاردىكى بوستانلىقلارنىڭ كۆكەرتكۈچىلىرى سۈپىتىدە داۋاملىق بۇ رايونلارنىڭ تارىخىغا تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى ھەمدە ئۆتمۈش ئۆزلىرىگە ئاتا قىلغان كەسىپ نامىنى بىرگە ئېلىپ يۈرۈپ، بىر مەزگىل ئىتتىنىڭ نامىنمۇ يوقىتىپ قويغىلى تاس قالدى. ئۇ بولسىمۇ، ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈش تارىخىدا ئوتتۇرىغا چىققان «تارانچى» نامى ئىدى.

دەرۋەقە، «تارانچى» نامى تىلغا ئېلىنغان ھامان كىشىلەر ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلانى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. نۆۋەتتە بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان ئىزدىنىشلەرنىڭ كۆپ قىسمى بەزى نۇقسانلاردىن خالىي ئەمەس. شۇڭا «تارانچى» نامىغا توغرا تەبىر بېرىش، جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى چۈشىنىشتە بىرقەدەر مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«تارانچى» نامى ھەققىدىكى ئاساسلىق قاراشلار تۆۋەندىكىدەك:

چە:

1. «تارانچى» مىلادىيەدىن ئىلگىرى پەيدا بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇلار كۆچمەن خەلق بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئاساسىدىكى فېئودالىلىق جەمئىيەتكە ئۆتۈشىگە ناھايىتى كۆپ ۋاقىت كەتكەن. شۇ مەزگىللەردە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇرلار تارانچى دەپ ئاتالغان دەپ قارايدۇ.

2. «تارانچى» نامى تۈركىي تىلىدىكى «تارياچىن» سۆزىدىن ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر «تارياچىن» سۆزى «تاراچىن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تۈركىي تىلىدىكى «تارانچۇ» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان، مەنىسى «يەر تېرىغۇچى» دېگەندىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ.

3. «تارانچى» نامى تۈركچىدىكى «چۆپچى» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئۆز زامانىسىدا تۈرك تارانچىلىرى سارسۇ دەريا‌سى، ئىلى دەريا‌سى، تارىم دەريا‌سى، سىر دەريا‌سى ۋە ئامۇ دەريا‌سى ۋادىلىرىدا چۆللۈكلەرنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى چاپقان، زىرائەت تېرىغان، مېۋىلىك دەرەخلەرنى يېتىشتۈرگەن، دۇنيانىڭ ھېچبىر يېرىدە تارانچىلاردەك ئاتا تۈپرىقىنى ئەزىزلەيدىغان خەلق يوق. «ئىلى» تۈركچىدە «مەشھۇر» دېمەكتۇر، «تارىم» تۈركچە «تىرىماق» مەنىسىدىن كەلگەن، زىرائەت ئېكىمەك دېمەكتۇر، تۈركچىدە «چۆپنى»نى بۇرۇن تارانچى دەيتتى، دەپ قارايدۇ.

4. «تارانچى» تۈرك تىلى (土耳其语) دىكى يەر تېرىغۇچى دېگەن سۆز دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بەزىلەر XI ئەسىردە قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئىلىغا

كۆچۈپ چىقىپ ئېكىنچىلىك قىلغان. ئەنە شۇلار تارانچىلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى دەپ قارىسا، بەزىلەر 1765 ـ يىلى شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن ئىسياندىن كېيىن، تېرىقچىلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىر قىسىم دېھقانلار جەنۇبىي شىنجاڭدىن شىمالىي شىنجاڭغا كۆچۈرۈلگەن. ئەنە شۇلار تارانچىلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى دەپ قارايدۇ.

5. «تارانچى» «كۆچمەنلەر» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر تارانچىلار تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا ئۇيغۇر، ئۇلار تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىلى ئەتراپىغا كۆچۈرۈلگەن. ئۇلار شۇ كۆچۈشتە «كۆچمەنلەر» — تارانچىلار دەپ ئاتالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ «تارانچى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە دەپ قارايدۇ.

6. «تارانچى» ئاتالغۇسى جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىكى «Tara cin» دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىدىكى بوز يەر ئېچىش تارىخىنى جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا جۇڭغارلار بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلارغا كۆچۈرۈپ كېلىپ دېھقانچىلىق قىلدۇرغان. جۇڭغارلار بۇ ئۇيغۇرلارنى «Tara cin» دەپ ئاتىغان. ئۇ موڭغۇل تىلىدا «تېرىقچىلىق قىلغۇچىلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىن بۇ سۆز داۋاملىق قوللىنىلىپ، ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولۇپ قالغان دەپ قارايدۇ.

7. «تارانچى» ئۇيغۇرچە سۆز، ئۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئونتۇرىغا چىققان دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر چىڭ سۇلالىسى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىن 6 مىڭدىن كۆپرەك ئۇيغۇرنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقىپ، ئالمـ

لىقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇزلەڭلىكتە بوز يەر ئاچقۇزدى. ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، ئۇ «مۇسۇلمانلارنىڭ بوز يەر ئېچىشى» دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇر تىلىدا تېرىقچىلىق قىلىدىغانلار «تارانچى» دەپ ئاتىلاتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىلىدىكى بوز يەر ئاچقۇچى بۇ بىر تۇركۇم خەلق «تارانچى» دەپ ئاتالدى دەپ قارايدۇ.

8. «تارانچى» موڭغۇلچە سۆز، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر 1825 ـ يىلى قەشقەردە خوجىلار ئىسيان كۆتۈردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى توپىلاڭنى باستۇرغاندىن كېيىن، 1829 ـ يىلى نەچچە مىڭ قەشقەرلىكنى ئىلىغا كۆچۈردى. ئۇلار ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. بۇ ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىدىغان كىشىلەر «تارانچىلار» دەپ ئاتالدى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى ئوچۇن يەر تېرىيتتى ۋە ھەر خىل ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى دەپ قارايدۇ.

9. «تارانچى» چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان مانجۇچە سۆز دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر. بۇغداي تېرىيدىغانلارنى مانجۇلار «تارانچى» دەپ ئاتىغان. «تۇركىي تىلىلار دۇڭانى» دا «تاران» قەدىمكى تۇركچە سۆز، ئۇ «دېھقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ ئىزاھلانغان. «تارانچى» بۇغداي تېرىغۇچى ياكى دېھقانچىلىق قىلغۇچى دېگەن سۆزدۇر. «تارانچىلار» دېگەندە ئۇيغۇر دېھقانلارنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ.

10. «تارانچى» قەدىمكى تۇرك تىلىدىكى سۆز دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر، تارانچىلار شىنجاڭدىكى يەرلىك تۇركلەرنىڭ بىر قىسمى، تارانچى، دېگەن سۆز تۇركىي تىلىدا «دېھقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تارانچى دېيىلگەنلەرنىڭ كۆپ قىسمى چېغىلۇق دەۋرىدە تۇرپان ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن. ئۇلار ئىلىدا ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن

تۇركلەردىن پەرقلەنگەچكە، ئۆزلىرىنى «تارانچى» (دېھقان) دەپ ئاتىغان. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ دەپ قارايدۇ.

ھەرقانداق بىر تارىخىي ئاتالغۇغا ئوخشاش، «تارانچى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ مەلۇم ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي سەۋەب بار. مانا مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «تارانچى» ئاتالغۇسى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل قاراشتا ئېيتىلغاندەك مىلادىيەدىن ئىلگىرى كېلىپ چىققان قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز ياكى تۇركىي تىلىدىكى «تارياچىن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان سۆز ئەمەس. چۈنكى، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر «تۇركىي تىللار دىۋانى» بىلەن كېيىنكى ۋاقىتتا يېزىلغان بەزى ماتېرىيال-لاردىن ھەم ئازادلىقتىن بۇرۇن ئېلان قىلىنغان بەزى ماتېرىيال-لاردىن نەقىل ئالغان. بۇ ھەقتە «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا: «پۈتكۈل تۇرك قەبىلىلىرى ھۈنەر - كەسىپ قىلغۇچىلارنىڭ سۈپىتىنى ئىپادىلەشتە ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا «چى»نى قوشىدۇ. مەسىلەن، «تارغ - ئاشلىق، سۆزىدىن «تارغچى - دېھقان»، «ئەتۈك - ئۆتۈك» سۆزىدىن «ئەتۈكچى - ئۆتۈكچى، موزدۇز» دېگەن سۆزلەرنى ياسىغانغا ئوخشاش» ⑫ دېگەن بايان بار. شۇنىڭ-سىزكى، بۇ يەردىكى «تارانچى» (دېھقان) سۆزى «تارغچى» بىلەن مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ كەتسىمۇ، تىل نۇقتى-سىدىن ئوخشىمايدۇ. «تارغچى» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تېرىقچى» شەكلى بىلەن ساقلىنىپ قالغان.

بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىن يۇقىرىدىكى بايانىنى ئالغاندا، مەزكۇر بايانىنى باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردىكى بايانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلمىغان. پەقەت «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى «تارغچى» سۆزى بىلەن «تارانچى» سۆزىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئاددىي ئوخشاش-لىقىنىلا كۆزدە تۇتقان. يۇقىرىقى ئىككى سۆز كېلىپ چىققان

ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىتىنى، ھازىرقى «تارانچى» ئاتالغۇسى كېلىپ چىققان ماكان دەپ قارىلىۋاتقان ئىلى رايونىدا دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ قاچاندىن باشلاپ رەسمىي يولغا قويۇلغانلىقىغا دائىر تارىخىي پاكىتلارنى ھېسابقا ئالمىغان. ئەگەر «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان «تارغىچى» سۆزى ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر-غۇرلارنىڭ تارىختىكى «تارانچى» نامى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك دېيىلسە، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى تەبىر بويىچە قەدىمكى دەۋردە شىنجاڭدا ياشاپ، ئېكىنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇيغۇر دەپ ئاتالماي، «تارغىچى» ياكى «تارانچى» دەپ ئاتالغان بولاتتى. شۇنىڭدەك، بۇنداق قاراش ئىنتايىن زور بىر زورۇقۇش بولۇپ، پۈتۈنلەي بىر تەرەپلىمىلىك تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان يەكۈن ئىدى.

مەلۇمكى، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجى ئەينى مەزگىلدىكى مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتتە، پەقەت تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا قارىتىلغان بۇلاڭ ـ تالىڭى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئېشىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قازاق فېئودالىرىنىڭ سۇيۇرغاللىقىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئۇلارنى ئاشلىققا بولغان ئېھتىياج جەھەتتە قايتا چىقىش يولى تېپىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ خۇددى باشتا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاخىرى بېرىپ، «موڭغۇللارنىڭ خان ۋە ۋاڭ ـ گوڭلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ سۇپۇرغاللىقىدا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرمىسا بولمايدىغان كۈيغا سالدى.» ㊸ نەتىجىدە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى باتۇر قۇنتەيجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتتىكى مەركىزى قوبۇقسارغا ئاھالە كۆچۈرگەنىدى. يەر تېرىغۇچىلار ئاساسەن «بۇخارالىقلار» نامىدىكى ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇ توغرىدا قالدۇرۇلغان خاتىرىلەرمۇ بىرقەدەر كۆپ. خۇسۇسەن روسىيە

ئەلچىسى ف. ئى. ژايكوۋنىڭ «جۇڭگوغا بېرىش سايامەت خاتىرە-سى» دە قوبۇقسار ۋە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا تېرىقچىلىق قىلىدىغانلارنىڭ ئاساسەن بۇخارالىقلار ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، ژايكوۋ «بۇ بۇخارالىقلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلىرىنى تارىئان دېگەن نام بىلەن تىلغا ئالغان» ⑭ ئىدى. دەرۋەقە يەنە «تارىئانچىن» دېگەن نامنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ باتۇر قۇنتەيجى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرىگە ئائىت خاتىرىلەردىن كۆپلەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن، مەسىلەن، 1667 ـ يىلى سېڭگىنىڭ ئوردىسىغا ئەلچىلىككە بارغان روسىيە ئەلچىسى كرونوۋىسكى «تارىئانچىنلا، ئەسىرلەر بولۇپ، كىچىك بۇخارىيىدىن مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىنگەنلەر ئىدى» ⑮ دەپ قەيت قىلغانىدى. مانا بۇلار تارانچى نامى ھەققىدە-كى دەسلەپكى يازما يادىكارلىقلاردۇر. دېمەك، تارانچى نامى جۇڭغارلارغا باتۇر قۇنتەيجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (1634ـ 1653) دە ئوتتۇرىغا چىققان موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، دەسلەپتە قوبۇقسار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، زايسان كۆلى بويى قاتارلىق جايلاردا ئېكىنچىلىك قىلغان «بۇخارا» نامىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نامىنى كۆرسىتەتتى. باتۇر قۇنتەيجى ۋە سېڭگىدىن كېيىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان غالدان جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەركىزىنى قوبۇقساردىن ئىلى رايونىغا يۆتكىگەندىن كېيىن بولسا ئىلى رايونىدا جۇڭغارلار ئۇچۇن ئېكىنچىلىك قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ نامى بولۇپ قالغانىدى.

تىل نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئىككىنچى خىل قاراشتا تىلغا ئېلىنغان تۇركىي تىلىدىكى «تارياچىن» سۆزى ئەسلى موڭغۇل تىلىدىكى «tarian cin[v]» دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇ خەنزۇ تىلىدا تۇركىي تىلغا ماسلاشتۇرۇش ئۇچۇن «تارۇنچۇ» دەپ خاتا ترانسكرىپسىيە قىلىنغان. «موڭغۇلچە ـ تۇركچە لۇغەت» بىلەن «رۇسچە ـ فرانسۇزچە ـ موڭغۇلچە لۇغەت» كە ئاساسلانغاندا،

تارانچی نامی موڭغۇل تىلىدىكى «tarian cin» سۆزىدىن كەلگەن، ئۇ «tarian» (مەنىسى «ئاشلىق» «ئېكىن») ⑯ ۋە چىن (سۆز ياسىغۇچى ئۇلانما) دىن ئىبارەت ئىككى تەركىبتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، «ئېكىنچى»، «دېھقان»، «تېرىقچى»، «ئەجارىكەش» ⑰ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ ھازىرقى شىنجاڭ موڭغۇللىرىنىڭ دىئالېكتىدا «tarian» دېگەن سۆز «ئېكىن»، «بۇغداي» دېگەن مەنىنى، ئىچكى موڭغۇل دىئالېكتىدا «دېھقانچىلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇزۇنقارا سېلىشتۇرۇساق، «tarian» دېگەن سۆز يىلتىزىدىن taran ci<taran ci(n)<taran<tarian دېگەن شەكىل ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا «تارانچى» ئاتالغۇسىنى موڭغۇلچە سۆز دەپ قاراش ئانچە ئەجەللىنەرلىك ئەمەس.

شىنجاڭدا «تارانچى» دەپ ئاتىلىدىغان جاي ئىسمىمۇ بار. مەسىلەن، «شەرقىي شىنجاڭدىكى بارلىق تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان قۇمۇل شەھىرىنىڭ 84 كىلومېتىر شەرقى» ⑱ دىكى ئۇستى ئوچۇق كۆمۈركان ھازىرمۇ «تارانچى كۆمۈر كېنى» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈشچە، كۆمۈركان ئەتراپىدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت دېھقانچىلىقنىڭ ئىزلىرى بار ئىكەن.

دېمەك، يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن «تارانچى» نامىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرى كېلىپ چىققان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياكى تۈركىي تىلىدىكى «تارۇنچۇ» سۆزىدىن كېلىپ چىققان سۆز بولماستىن، XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا موڭغۇل تىلىدىكى «tarian cin» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

«تارانچى» ئاتالغۇسى، ئۇچىنچى خىل قاراشتا ئېيتىلغاندەك «چۆپچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ. تۆتىنچى خىل قاراشتا

ئېيتىلغاندەك «يەر تەڭرىسى» دېگەن سۆزمۇ ئەمەس. يۇقىرىدا-كى ئىككى خىل قاراش «تارانچى» ئاتالغۇسى كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي، تارىخىي شارائىتقا خېلى ئوياغۇن كەلسىمۇ، لېكىن ماھىيەتتە ئۇلاردا «تارانچى» ئاتالغۇسىنى تۇرك تىلىدىكى سۆز دەپ ئىسپاتلاش بىلەن بىرگە، تۇركىي خەلقلەر كەڭ كۆلەمدە ئولتۇراقلاشقان دەۋرنى «تارنچى» نامى كېلىپ چىققان دەۋر دەپ ھېسابلىغان.

«تارانچى» نامىنى بەشىنچى خىل قارىشقا ئوخشاش كۆچۈش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان «كۆچمەنلەر» دېگەن سۆز دېگەن قا-راشقا كەلسەك، بۇ خىل قاراش تىل نۇقتىسىدىن رېئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى «كۆچمەنلەر» دېگەن ئۇقۇم چارۋىچىلىق ئىقتىسادى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ياكى بىرەر مۇھىم ئىچكى - تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كۆچۈپ تۇرىدىغان خەلقلەرگە قارىتا-لىدۇ. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ھەرقانچە قىلغىنى بىلەن «كۆچمەن-لەر» سۆزى بىلەن «تارانچى» سۆزىنى سېلىشتۇرۇپ ئۇلاردىن ئورتاقلىقنى تاپالمايدۇ.

«تارانچى» ئاتالغۇسىنى ئالتىنچى خىل قاراشقا ئوخشاش جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە پەيدا بولغان، مۇڭغۇل تىلىدىكى «tara cin» دېگەن سۆز دېگەن قاراشقا كەلسەك، بۇ خىل قاراش-تا، بىرى ئىزدىنىش كەمچىل بولۇش، يەنە بىرى، ۋاقىت توغرا بولماسلىقتىن ئىككى خىل پېتەرسىزلىك ساقلانغان، ئۇلار ئۇي-غۇرلارنىڭ ئىلى رايونىدىكى دېھقانچىلىق تارىخىنى جۇڭغار خانلى-قى دەۋرىگە باغلاپ قويغان. بۇ خىل قاراشتىكىلەر يەنە تارانچى نامىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ قايسى مەزگىلىدە ئوتتۇرىغا چىققاد-لىقىنىمۇ ئېنىق كۆرسەتمىگەن. شۇنداقلا تارانچى نامىنىڭ مۇڭ-غۇل تىلىدىكى ئاتىلىشىنىمۇ «tara cin» دەپ خاتا تەرجىمىسىگە-يە قىلغانىدى. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇڭغۇلشۇناسلارنىڭ

ئىزدىنىشىگە ئاساسەن تارانچى نامىنى باتۇر قۇنتەيجىنىڭ دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان دەپ جەزملەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

باتۇر قۇنتەيجى جۇڭغار خانلىقىنىڭ داڭلىق خانلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىدە جۇڭغار خانلىقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرقەدەر كۈچلۈك دۆلەتلەردىن بولۇپ قالغانىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر قاتار ئىلغار تەدبىرلەرنى يولغا قويۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا ئەھمىيەت بەرگەنىدى. ئىدىئولوگىيە جەھەتتە لاما دىنىنى تەشەببۇس قىلىپ، لاما دىنىنىڭ سېرىق مەزھىپىنى يۆلىگەنىدى. يېزىق ئىسلاھاتى جەھەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى شەكلىدىكى موڭغۇل يېزىقى ئاساسىدا، ئويرات شۇنسىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلگەن «توت يېزىقى» نىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا ئىمكانىيەت هازىرلاپ بەرگەنىدى. خانىدا ئاكىرانىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، تارانچى نامىنىڭ تۇپ يىلتىزى بولغان «tarian» سۆزى دەل مۇشۇ توت موڭغۇل تىلىدىكى سۆز بولۇپ، «يەر تېرىش، ئۇرۇق، ئاشلىق» [49] دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن.

«تارانچى» ئاتالغۇسى توغرىسىدىكى 7 ـ، 8 ـ، 9 ـ، 10 ـ خىل قاراشلارغا كەلسەك، بۇ خىل قاراشلاردا تىل مەنىسى جەھەتتىن هەر خىل بولۇش، يىل دەۋرى خاتا بولۇشتەك نۇقساللار بار. چۈنكى بىرىنچىدىن، باتۇر قۇنتەيجى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسى غالدان جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەركىزىنى قوبۇقسارىدىن ئىلىغا كۆچۈرگەن مەزگىلدە، ئىلى رايونىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرى راۋاجلىنىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن، «تارنچى» دېگەن نام جۇڭغارلارغا باتۇر قۇنتەيجى هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردىلا تارىخىي مەنبەلەردە كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. ئىككىنچىدىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى 1755 ـ يىلى ئامورسانانىڭ ياردىمى بىلەن داباچىغا قارشى جازا يۈرۈش قىلغاندا، جۇڭغارلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئىلى رايونىدىكى «تارىئانچىن» دەپ ئاتالغان دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك

ھەم كېمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇيغۇر پۇقرالىرىدىن ئەسكەر تەشكىللەپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بىللە داباچىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقانىدى.

ئەمما، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى قوشۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىلى رايونىدا ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان بوز يەر ئېچىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشى 1759 ـ يىلىدىن كېيىنكى ئىش بولۇپ، جۇڭغارلار دەۋرىدە، بولۇپمۇ جۇڭغار خانلىقى مەركىزىنى قوبۇقسارىدىن ئىلىغا كۆچۈرگەندىن كېيىن، ئىلى رايونىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇيغۇرلار خېلى كۆپەيگەنىدى. «بازارگانلار تارىخىنچىلار، مۇلازىملاردىن ئىبارەت ئۇچ خىل تاغلىق ئۇيغۇرلار» ⑩ دىنمۇ «ئىلىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تېرىقچىلىق قىلىدىغانلارنى ھەمىشە كۆزگە چېلىقتۇرغىلى بولاتتى.» ⑪ چىڭ سۇلالىسى بولسا جۇڭغار خانلىقى يولغا قويغان كونا تۈزۈملەرنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن، خالاس. چىڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنى ھەتتا ئېچكى موڭغۇلغىمۇ كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ دېھقانچىلىق قىلدۇرغان. بۇ ھەقتە «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە: «تارانچى ئۇيغۇرلىرىدىن 100 نەچچە كىشى خۇلۇنبىرغا كېلىپ سولۇن قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىپ، تېرىقچىلىق قىلىشىغا يول كۆرسەتكەن» ⑫ دېيىلگەن. ئىلى رايونىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرى ھەققىدە، 1782 ـ يىلى ئىلى جاڭجۈنى ئىلىتۇ ئۆز دوكلاتىدا: «ئىلى ساڭلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ئاشلىق 500 مىڭ خودىن ئېشىپ كەتتى، ئاشلىق سېسىپ كەتمەكتە» ⑬ دەپ يازغان.

دېمەك، «تارانچى» نامى جۇڭغار خانلىقىغا باتۇر قۇنتەيجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلغان بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلارغا قويغان نامى، بۇ نام تەخمىنەن XVII ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تارىخىي

مەنبەلەردە «tarian cin» دېيىلگەن، «XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ «taran cin» دەپ ئاتالغان.»⑭ «تارنچى» ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاتالمىش قالغان نامى بولسىمۇ، لېكىن بۇ نام ئىلى رايونىدا ئەمەس، جۈڭغار خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەركىزى — قوبۇقسارداۋ ئوتتۇرىغا چىققان. غالدان تەختكە چىقىپ، جۈڭغار خانلىقىنىڭ مەركىزىنى قوبۇقساردىن ئىلى رايونىغا يۆتكىگەندىن كېيىن، «تارانچى» نامى ئىلى رايونىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا جۈڭغار ئاقسۆڭەكلىرى دېھقانچىلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىن كەلگە ـ كۆلەمدە ئىلىغا كۆچۈرۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ نامى بولۇپ قالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى قوشۇنلىرى ئۈچۈن دېھقان چىلىق قىلغان ئۇيغۇر پۇقرالىرىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغانىدى.

ئىزاھلار:

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 8 ـ بەت.

② چىڭ سۇلۇ «ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە»، «غەربىي يۇرت تارىخ مەجمۇئەسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 2 ـ كىتاب 3 ـ بەت.

③④ ۋ. ۋ. بارتولد «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان ئۇيغۇرچە نۇسخا.

⑤ قول يازما تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ 9 ـ ئەۋلاد شەيخلىرىنىڭ قولىدا ساقلانغان بولۇپ، بەت سانلىرى تولۇق ئەمەس.

⑥⑦⑧ «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 39 ـ جىلد «ئۆرپ ـ ئادەتلەر I».

⑨⑩⑲㉑㉒㉓㊸ گە. يا. زىلاتكىن «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى» سودا نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 183 ـ، 184 ـ، 313 ـ، 343 ـ

بەتلەر.

⑪⑱ ئى. يا. زىلاتكىننىڭ ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، 183 ـ، 313 ـ بەتلەر.

⑫⑬⑮⑯⑰ بادالاي «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو» سودا نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى I توم 1 ـ كىتاب 1129 ـ، 1150 ـ، 1145 ـ ۋە 1232 ـ بەتلەر.

⑭㉜㉝㉞㉟㊹㊺㊾ خاندا ئاكىرا «جۇڭغار خانلىقى ۋە بۇخارالىقلار» «شەرقىي ئوكيان تارىخ تەتقىقاتى» 12 ـ جىلد 6 ـ سان.

⑳ «مەرىپەتلىك گوك ئاگۇينىڭ نەسەبنامىسى» 1 ـ جىلد.

㉔ «چىڭ ئوردىسىنىڭ شىڭزۇ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 273 ـ جىلد.

㉕ «چىڭ سۇلالىسىنىڭ قارا دۋان مەھكىمىسى خاتىرىلىرى. فۇنىڭ-ئەننىڭ مەكتۇپلىرى» مىللەتلەر، موڭغۇللار ماددىسى، 2297 ـ جىلد، 3 ـ نومۇر.

㉖㉗㉙㉛㊶㊷ «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 635 ـ، 598 ـ، 599 ـ، 619 ـ، 594 ـ، 595 ـ، 612 ـ، 693 ـ جىلد.

㉘ ياۋ يۈەنجى «بامبۇك شىپاڭدىكى خاتىرىلەر» 4 ـ جىلد، «جۇڭ-غارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، 1985 ـ يىل خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 145 ـ بەت.

㉚㉞㉟㊳ ساگوجى تورۇ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 227 ـ، 229 ـ، 223 ـ بەتلەر.

㊱㊶ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 77 ـ، 12 ـ جىلد.

㊲㊿ سۇ ئېردى «شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەزكىرىسى» 1 ـ جىلد، «شەھەر قەلئەلەر».

㊴ «ۋاسساللار توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» 11 ـ جىلد، يوڭجىڭنىڭ 8 ـ يىلىدىكى ماددىسى.

㊵ «غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 41 ـ جىلد «كىيىم ـ كېچەكلەر».

㊷ مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تی 1983 ـ یىل ئۇيغۇرچە نەشرى II توم 63 ـ، 64 ـ بەتلەر.

㊻ ن. ن. پوپپى «موڭغۇلچە، رۇسچە، تۈركچە لۇغەت» 1938 ـ يىل سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى رۇسچە نەشرى 1 توم II ـ كىتاب 341 ـ بەت.

㊼ كۆالوۋسكى «رۇسچە، فرانسۇزچە، موڭغۇلچە لۇغەت» III توم 109 ـ بەت، ساگوجى تورۇ يازغان «XVIII ـ XIX ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ-شىنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ كىتاب 230 ـ بەت.

㊽ «شىنجاڭ يىلنامىسى» 1985 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە نەشرى 827 ـ بەت.

㊾ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ كىتاب 446 ـ بەت.

㊿ ساگوجى تورۇ «XVIII ـ XIX ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» 1 ـ كىتاب 233 ـ بەت.

2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا يۇرۇش قىلىشى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

1653 ـ يىلى باتۇر قۇنتەيجى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ بەشىنچى ئوغلى سېڭگى ژارىسلىق قىلغانىدى. ئەمما سېڭگى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئىنتايىن مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن بولۇپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالدىشىش ئۈچۈن ئۆزئارا بىر ـ بىرى بىلەن كەسكىن كۈرەشنى قانات يايدۇرغانىدى. باتۇر ئۈباش تۇمىن تەرىپىدىن يېزىلغان «تۆت ئويرات تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، باتۇر قۇنتەيجى ئۆلۈشتىن ئاۋۋال، ئۆزىنىڭ زېمىنىنى ئىككى قىسىمغا ئايرىپ، بىر قىسمىنى سېڭگىگە، قالغان بىر قىسمىنى باشقا ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەنىدى. سېڭگىنىڭ ئانا باشقا ئاكىلىرى چېچەن تەيجى بىلەن چوتۇ باتۇر قاتارلىقلار، سېڭگىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىغا قايىل بولماي، سېڭگىگە بۆلۈپ بېرىلگەن ئۇلۇشنى قايتا تەقسىم قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش كېيىن ئۆچمەنلىككە ئۆزگىرىپ، بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلىدى. سېڭگى بولسا چوخۇر ئۈباش ۋە باتۇر قۇنتەيجىنىڭ سادىق ھەمكارلاشقۇچىسى خوشۇتلارنىڭ ئاقساقىلى ئىجىرتۇخاننىڭ قەتئىي قوللىشىغا ئېرىشتى.

سېڭگىنىڭ ئانا باشقا ئاكىلىرى بىلەن بولغان تەخت ماجىرالىرى 10 يىلدىن ئارتۇق ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئەڭ ئاخىرى ئويرات لامالىرى زايانباندىدانىڭ كېلىشتۇرۇشى بىلەن ئۇلار سېڭگىنىڭ خانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ سېڭگىنىڭ سىياسىي ئورنىنىڭ رەسمىي مۇقىملىشىشى بولۇپ، ئۇ 1665 ـ يىلى ئۆزى بىلەن كۆرۈشكەن روسىيە ئەلچىسىگە «مەن ئاتام قۇنتەيجى

ژاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ژارىسلىق قىلدىم. ھازىر پۈتكۈل ئۇلۇشنى مەن باشقۇرۇۋاتىمەن» ① دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ ھال سېڭگىنىڭ 1665 ـ يىلىدىن تاكى ئۇ ئۆلگەن 1670 ـ يىلىغىچە باتۇر قۇنتەيجىدىن كېيىنكى جۇڭغار خانلىقىغا ھۆكۈمـ رانلىق قىلىپ، بۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن بەزى ئىچكى ـ تاشقى ۋەقەلەرگە بىۋاستە باشچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىـ ۋىتى ئەڭ دەسلەپ ئۇيراتلار تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئۆزلىرىـ نىڭ پائالىيىتىنى جىددىيلەشتۈرگەن XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆرۈلگەنىدى. باتۇر قۇنتەيجىنىڭ دەۋـ رىگە كەلگەندە، ئۇ بەزى ھەربىي ھەرىكەتلەرنى ئۈيۈشتۇرغان بولسىمۇ، نوقۇل ھالدىكى ھەربىي بۆلاڭچىلىق خاراكتېرىدىن چەتنەپ كېتەلمىگەنىدى. سېڭگى تەختكە چىققاندىن كېيىن بولسا ئاشكارا بېسىپ كىرىشتىن تاشقىرى يەنە ھەربىي مۇداخىلە يۈرگۈـ زۈپ، ئۆزىگە سادىق گۇماشتىلارنى تىكلەش دەرىجىسىگىچە بېرىپ يەتكەنىدى. بۇ مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى ئىـ دى. لېكىن سېڭگى يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقارـ غان يولۇاسخانىنىڭ ئاقسۇدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ ئۆز ۋەدىـ سىدىن يېنىۋېلىشى ۋە قول ئاستىدىكى قوشۇن قۇماندانى ئەركاـ بەگنىڭ يۈز ئۆرۈشى، ئۇنىڭ يەركەن خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش پىلانىنى بەربات قىلىۋەتكەنىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئۆزىمۇ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قارشى كۈچلەرنىڭ ھۇـ جۇمى بىلەن 1670 ـ يىلى چوتۇ باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەـ نىدى ②.

سېڭگى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا باتۇر قۇنتەيجىنىڭ 6 ـ ئوغلى غالدان ژارىسلىق قىلدى. غالدان ياش ۋاقتىدا شىزاڭـ غا بېرىپ، «دالاي لامىغا تەۋەسىپ، بۇددا قانۇنىنى

ئۆگەندى.» ③ دالاي لاما ئۇنىڭغا «خوتۇكتۇ» دېگەن ھۆرمەت نامىنى بەرگەنىدى. غالدان شىزاڭدا ئوقۇۋاتقان چېغىدا شىزاڭ-نىڭ ھاكىمىيەت ساھەسىدىكى شەخسلەردىن ساڭ جېجياسۇ قا-تارلىقلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. سېڭگىنىڭ زىياد-كەشلىككە ئۇچرىغانلىق خەۋىرى شىزاڭغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇ شىزاڭدىكى يۇقىرى قاتلام روھانىيلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، تېزلىك بىلەن جۇڭغار خانلىقىغا قايتىپ كەلدى.

غالدان سېڭگىنىڭ بۇرۇنقى قەبىلىسى ۋە تاغىسى چوخۇر ئۇباش ھەم خوشۇت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئېجىرتۇچېچەنخان قاتارلىقلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆزىنىڭ سىياسىي رەقىبلىرى بولغان، چېچەن تەيجى ۋە چوتۇ باتۇرلارنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغ-لۇپ قىلدى. چېچەن تەيجى مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋال-دى. چوتۇ باتۇر قالدۇق قوۋملىرىنى ئېلىپ چىڭخەيگە قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن غالدان «ئاخىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئاقسا-قىلى بولۇپ» ④، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئىگىلىدى.

غالدان جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئىگە-لىگەندىن كېيىن، ئاۋۋال يېقىندىكى، كېيىن يىراقتىكىسىگە، ئاۋۋال ئاجىزىغا، كېيىن كۈچلۈكىگە ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبا-رەت، سىياسىتىنى يولغا قويدى. بۇ ماھىيەتتە غالداننىڭ ئۆزە-نىڭ ھاكىمۇتلەقلىقىنى ئورنىتىش ۋە قوشنا قەبىلىلەر بىلەن ئەتراپتىكى جايلارغا كېڭىيىشىنى مەقسەت قىلىپ تۇزگەن پىلانى بولۇپ، ئىشنى ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىش-قا يارىدەم قىلغان تاغىسى چوخۇر ئۇباش بىلەن قېينىاتىسى ئېجىرتۇ چېچەنخانىنىڭ كۈچلىرىنى تازىلاشتىن باشلىدى. 1673 ـ يىلى-دىن 1678 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇ ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئۇلارنىڭ كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. 1678 ـ يىلىغا كەلگەندە، نىشاننى گەنسۇ بىلەن چىڭخەيگە قاراتتى ھەمدە بۇ

جايلاردا ۋەز تارقىتىپ، ئۆزىنىڭ بۇ رايونلارغا قارىتىلغان ھەربىر ئۇچۇن ئاساس تەييارلىدى. بۇ ھەقتە غالدانىڭ قول ئاستىدىكى زايسان ماڭ ناينىڭ گەنسۇنىڭ ياساۋۇلىبېگى جاڭ يوڭغا ئېيتقان سۆزىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«كەمىنىلىرىنىڭ تەيجىسى غەربىي شىمالدىكى جايلارنى پۈتۈنلەي ئىگىلەيدىغانلىقىنى ئېيتتى. پەقەت كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي) نىلا ئالساق، ئىلگىرى ئەجدادلىرىمىزدىن تېمۇرچىن بىلەن ئېسەنلەر ئىشغال قىلغانىدى. ئەمدىلىككە كەلگەندە ئۇمۇ بۇ جايلارنى قايتۇرۇۋېلىش ئىستىكىدە، پېقىرنى ئەۋەتتى.» ⑤

دېمەك، غالداننىڭ شەرققە كېڭىيىشى، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ «يېقىندىكىسىگە ھۇجۇم قىلىش» پىلانىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، گەرچە ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، گەنجۇنىڭ ئەتراپىنى ئىگىلىۋالغاندى. «گەنجۇنىڭ ئەتراپىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ جايىدا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرى گۈڭگۇرت، قوغۇشۇن قاتارلىق سېلىقلارنى ئالدى.» ⑥ بۇ غالداننىڭ تېخىمۇ كەڭ جايلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشىنىڭ مۇددىئاسى بولۇپ، يەركەن خانلىقىنى يەككە - يېگانە قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ زېمىنلىرىنى ئايرىپ بويسۇندۇرۇشنىڭ قەدەم باسقۇچى ئىدى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا بولسا، شىزاڭدىكى روھانىي كۈچلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، مەنىۋى جەھەتتە ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشكە پايدىلىق سورۇن ھازىرلاشقا ئۇرۇنۇشى ئىدى.

غالدان تەكرى تېغىنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، تىغ ئۇچىنى تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا قارىتتى. غالداننىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە ۋە يەركەن خانلىقىغا دائىر ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرۇشى، ئاۋۋال يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن باشلىنىپ، ئاندىن مەركىزىي خانلىق دائىرە-

سىدىكى جايلارغا قارىتىلغانىدى.

مەلۇمكى يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى، تۇرپان ھۆ-كۈمرانى شاھخان 1570 - يىلى ئۇيراتلار بىلەن بولغان جەڭدە قازا تاپقاندىن كېيىن، سەئىد سىستېمىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەن-دى. شۇنىڭدىن ئابدۇرەشىت خانىنىڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇرەھىم-خان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئابدۇللاخان، باباخان ھەم باباخانىنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىتخان دەۋرىگىچىلىك بۇ جايلار ئىزچىل سەئىد سىستېمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى. 1638 - 1639 - يىللىرى ئەتراپىدا ئابدۇللاخان يەركەن خانلىقىغا چوڭ خان بولغاندىن كېيىن، خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۆزىنىڭ بىر-قانچە ئىنىلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بەردى: «ئەبۇلمۇھەممەتخاننى كونا تۇزۇم بويىچە قاراشەھەر بىلەن تۇرپانىنىڭ ۋالىيسى قىلىپ بەلگىلىدى. ئاپئاق سۇلتان چالىشنى ئۇنىڭ قولىدىن ئېلىۋالدى. باباخان قۇمۇلدا ئىدى.» ⑦

باباخان ئاپئاق سۇلتان بىلەن بىر ئاندىن بولۇپ، ھەمىشە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خېشى ئارىلىقىغا يۇرۇش قىلاتتى. «ئۇ قاچانلا خاتا يولغا ماڭماقچى بولسا ئەبۇلمۇھەممەت-خان ئۇنى توساتتى.» ⑧ بۇنىڭدىن باباخانىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالغاندا، ئەبۇلمۇھەممەتخانىنىڭ كەسكىن قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان بولىدۇ. قۇمۇل ھۆكۈمرانى باباخانىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدە-كى خېشى ئارىلىقىغا سالغان پاراكەندىچىلىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، مەسىلەن، «ۋاس-سالار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دا تۆۋەندىكىدەك خاتىرە ئۇچرايدۇ:

«شۇنجىنىڭ 6 - يىلى (1649 - يىلى) خېشىدىكى خۇيزۇلاردىن بولغان ئاسىي دىڭ گودۇڭ قاتارلىقلار قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكىلەرنى ئىچكى جايدىكىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا

قۇترىتىپ، قۇمۇلدىكى باباخاننىڭ ئوغلى تورۇنتاينى خان قىلىپ تىكلىدى، سۇجۇدا توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەندە، چوڭ قوشۇن ئۇلارغا جازا يۈرۈش قىلدى، تورۇنتاي ۋە ئۇيغۇر ھەم خۇيزۇلاردىن بولۇپ 2 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى... دېگەن گەپ تىلغا قولغا چۈشتى.» ⑨

يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخىغا ئائىت باشقا ماتېرىيال ۋە شاھ مەھمۇد جۇراسىنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئەبۇلمۇھەممەتخان 15 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. ئەبۇلمۇھەممەتخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، باباخان دەرھال تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. بىراق، بۇ چاغدا تۇرپان خەلقى ئابدۇللاخاننىڭ ئۇچىنچى ئىنىسى ئىبراھىمخاننى، ئەبۇلمۇھەممەتخاننىڭ ئوغلىنغا خان قىلىپ تىكلىگەن بولغاچقا، باباخان قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ، ئوغلى مەھەممەد مۇمىن سۇلتاننى پىچاننى قوغداشقا قالدۇردى. تۇرپانىدىكى قوشۇنلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئىبراھىمخاننى ئۆلتۈرگەندە، قايتىدىن يەنە تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپانغا 20 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا چالىش (قارا شەھر) دا ئالەمدىن ئۆتتى. باباخاندىن كېيىنكى تۇرپان سۇيۇرغالىمىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭدىكى مۇھىملىق غالدانىڭ تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپىدىن قانداق پايدىلانغانلىقى بولغاچقا، بۇ يەردە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەر تارىخى» دىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

«باباخاننىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. چوڭى ئابدۇرەشىت، ئىككىنچىسى مۇھەممەتئىمىن، ئۈچىنچىسى مۇھەممەدمۇمىن ئىدى. باباخان ئۆلگەندە ئابدۇرەشىت قۇمۇلدا، مۇھەممەتئىمىن چالىشدا ئىدى. ئابدۇرەشىت تۇرپانغا ئاۋۋال قايتىپ كېلىپ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. مۇھەممەتئىمىن بولسا بۇنىڭغا قايىل بولماي، ئۇمۇ قوشۇنلىرىنى ئېلىپ شەرقە يۈرۈش قىلدى، ئىككى قوشۇن تۇرپاننىڭ ئەتراپىدا

تىركىشىپ، بىر - بىرىنى يېڭەلمىدى. پۇرسەتتىن پايدىلانغان غالدان قوشۇن چېقىرىپ ئارىلىشىپ، ئابدۇرەشىت خانغا بولۇش-تى. مۇھەممەتئىمىن بولسا كۈچ ئېلىشالماي، تاغ ئىچىگە چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.» ⑩

مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان خاتىرىدىن بىرى يەنە موللا مىرسالىھ قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان «چىڭگىزنامە» دىمۇ تىلغا ئېلىنغانىدى. ئۇنىڭدا باباخاننىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىت بىلەن مۇ-ھەممەتئىمىن سۇلتانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ، تەخت ماجى-راسىدىن ئەمەس، بەلكى ئابدۇرەشتىنىڭ تۇرپان سۇيۇرغاللىقى-نىڭ بىر قىسمى بولغان چالىشقا تەمىنات ئەۋەتىپ بەرمىگەنلىكى-دىن كېلىپ چىققانلىقى كۆرسىتىلگەنىدى. ئەمما، ھەر ئىككىلى-سىدە غالداننىڭ ئابدۇرەشتىخانغا بولۇشقانلىقى بىرقەدەر ئوچۇق يورۇتۇلغان بولۇپ، ماھىيەتتە ئۇنىڭ تۇرپاننى بويسۇندۇرغانلى-قىنى چۈشەندۈرىدۇ.

غالداننىڭ تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى بويسۇندۇرۇشى، باشقا ماتېرىياللاردىن كۆرە، چىڭ سۇلالىسىگە دائىر تارىخىي ماتېرى-ياللاردا بىرقەدەر ئېنىقراق بايان قىلىنغانىدى. «شىمالىي دەش-تىنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» دە كۆرسىتىلىشىچە، غالدان 1679 - يىلى 7 - ئايدا «قول ئاستىدىكى ئاردال خوشۇج قاتارلىق ئۇچ ئاتامانىنى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۇرپان-غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى قۇمۇلغە-چە يېتىپ باردى.» ⑪ شۇ يىلى 8 - ئايغا كەلگەندە يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىر-مەكچى بولدى. شۇ سەۋەبلىك چىڭ سۇلالىسىنىڭ گەنسۇدىكى دائىرىلىرىنىڭ ئوردىغا يوللىغان مەكتۇپىدا «بۇلتۇر غالدان كۆك-نۇرغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن 11 كۈن يول بېسىپ قايتىپ كەتە-تى. بۇ يىل يازدا يەنە ئىككى نۆۋەت قوشۇن چېقىرىپ، يېقىن ئەتراپتا چېگرىنى قوغدىغۇچى سانغۇننىڭ قوشۇن بىلەن تۇرۇشۇا-

قانلىقىنى كۆرۈپ، يېنىكلىك بىلەن ھېسسىپ كىرىشكە جۈرئەت قىلالماي، ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدىنلا قايتتى» ⑫ دەپ كۆرسىتىلىدى. بۇنىڭدىن غالدانىنىڭ تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى 1679 - يىلى 7 - ۋە 8 - ئايلاردا ئىشغال قىلىپ، يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھېقىندىسىگە ئايلاندۇرغانلىقىنى، غالدانىنىڭ يارىدىمى بىلەن تەختكە چىققان ئابدۇرەشىتنىڭ بولسا، جۇڭغار خانلىقىغا ۋاكالىتەن تۇرپان سۇيۇرغاللىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇنداق قاراش ئەقىلگە مۇۋاپىق بولۇپ، بۇ ئەمەلىيەتتە يەركەن خانلىقىدىن يەككە - يېگانە يارىمۇسىز قالغان تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ تەنھا دۇچ كەلگەن تارىخىي قىسمىتى ئىدى. شۇنىڭدەك ئىلگىرىكى مەنسۇر دەۋرىدىكى تۇرپان ھاكىمىيىتى بىلەن يەركەن خانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سۇركىلىشكە ئوخشاش تارىخىي قايتىلىنىشنىڭ داۋاملىق كۆرۈلۈپ، ئەمدىلىكە كەلگەندە، غالدان تەرىپىدىن پايدىلىنىشى ئىدى، شۇڭا غالدانىنىڭ يەركەن خانلىقىنى مۇنتەرز قىلىشى «ئالدى بىلەن مۇشۇ رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن باشلانغانىدى.» ⑬

جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىغا قارىتقان سىياسىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئايانكى، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى خېلى بۇرۇنلا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا دىققەت قىلغان بولۇپ، غالدانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئەزىزىنى تېخىمۇ تىككەنىدى. 1679 - يىلى غالدان تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا يۇرۇش قىلىشقا تەييارلاندى. بۇ ۋاقىت دەل ئىسمايىلخان ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يەركەن خانلىقىنىڭ ئىدىئوگىيە سىستېمىسىدا بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى چوڭ لاگېرغا ئايرىلىپ، ئەقشىبەندىچىلەر پىرلىرىنىڭ خانلىقىنىڭ ئالىي رەھبىرىدىن كۆرە، شۆھرەت تېپىۋاتقان مەزگىلى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسمايىلخانىنىڭ ئۆزىمۇ ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ سادىق مۇرىتى بولغاچقا، قاراتاغلىق خوجىلارنىڭ چوقىنى

غا بولۇشۇپ، ئاق تاغلىق خوجىلارغا قاتتىق بېسىم ئىشلەتتى. شۇنىڭدەك ئىشقىيە سۇلۇكى (ئاق تاغلىقلار) نىڭ بۇ مەزگىلدىكى كاتتىۋېشى خوجا ھىدايەتۇللانىڭ توپىلاڭ قوزغىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنى قەشقەردىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. «ھىدايەتنامە»، «تەزكىرەئى ئەزىزان» ۋە ئىسلام دىنىنىڭ خۇيۇزۇلار ئارىسىدىكى مەزھەپلىرىگە ئائىت ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، خوجا ھىدايەتۇللا دەھبىت، كاسان، بەدەخشان، كەشمىر، تىبەت، چىڭخەي، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا ئون يىلغا يېقىن سەرگەردانلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈردى. ئاخىرىدا ئۇزىنى غالدانىڭ شىنجاڭ ۋە غەربىي شىمالىدىكى باشقا جايلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلىشى ئۈچۈن، مەنىۋى جەھەتتىن ئىلھام بېرىۋاتقان شىزائىدىكى روھانىيلارنىڭ قوينىغا ئاتتى. شىزائىدىكى روھانىي كۆچلەرنىڭ باش ۋەكىلى دىباساڭجىياجاسۇ دالاي لامانىڭ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ، غالدانىڭ يەركەن خانلىقىنى بالدۇرراق مۇنقەرز قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا مەدەت بېرىش مەقسىتىدە، ئۇنى مەخسۇس نامە بىلەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتتى. بۇ چاغ غالدانىڭ يەركەن خانلىقىنى يۇتۇۋېلىش قەستىدە ھەدەپ ھەربىي يۇرۇش قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان مەزگىلى بولغاچقا، خوجا ھىدايتۇللانىڭ يارىدەم سوراپ كېلىشى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا يۇرۇش قىلىشى ئۈچۈن، خۇددى تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپىدەك، كۆڭۈلدىكىدەك پۇرسەت يارىتىپ بەردى.

«تەزكىرەئى ئەزىزان» بىلەن نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەر تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، غالدان خوجا ھىدايتۇللا ئېلىپ كەلگەن دالاي لامانىڭ نامىدىكى خەتكە ئەمەل قىلىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، مۇزداۋان ئارقىلىق قەشقەر ۋە يەركەنگە يۇرۇش قىلدى. يۇرۇشكە ئويرات قوشۇنلىرىدىن سىرت تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ قوشۇنلى-

رسمۇ قاتناشقاندى. بۇنىڭدىكى تۇرپان قوشۇنلىرى باباخانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان، ئابدۇرەشىت، مۇھەممەتئىمىن، مۇھەممەد مۆمىن ئاقباشخان قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ئىدى.

غالدان «تۇرپانغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئابدۇرەشىتخاندىن ئاپئاق خوجا (خوجا ھىدايىتۇللا) غىمۇ قوشۇن ئېلىپ بەردى.» ⑭ بۇ تەبىئىيكى كەڭ ئىشقىيە سۇلۇكى مۇرىتلىرىغا ھاياتىي كۈچ ئېلىپ كەلگەچكە، ئۇلار يول بويى جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئەسەبىيلىك بىلەن قوللىدى. نەتىجىدە غالدان ئاقسۇ، ئۇچۇ، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ئىگىلەپ، قەشقەر بىلەن يەركەنگە باستۇرۇپ باردى. جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندا، ئىسمايىلخانىنىڭ قەشقەردىكى ئوغلى باباق سۇلتان قوشۇن بىلەن شەھەردىن چىقىپ جەڭ قىلدى. لېكىن ئۇرۇشتا «ئۇنىڭغا ئوق تېگىپ شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچتى.» ⑮ جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى شەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، شەھەر ئىچىدىكى ئىشقىيە سۇلۇكى مۇرىتلىرى «ناچارلىق» قىلغاچقا، شەھەر ناھايىتى ئاسانلا قولدىن كەتتى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يەركەننى ئىشغال قىلىشقا ئاتلاندى. يەركەندە ئۇلار ئوخشاشلا قارشىلىققا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، يەركەن قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئۆزبەگكە ئوق تېگىپ ئۆلگەندىن كېيىن، يەركەن ئەمەلدارلىرى تەشۋىشكە چۈشۈپ قالدى. بولۇپمۇ بۇ مەزگىلدە ئىسمايىلخان «كىچىكلەرنى ئۇلۇغ، ئۇلۇغلارنى كىچىك كۆرۈپ، ھاراققا بەكلا ئامراق بولۇپ كەتكەن» ⑯ بولغاچقا، ئۇمىدسىزلىنىپ، تاجۇ ـ تەختىنى ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ پىرلىرى، خوجا شۈئەيىپ بىلەن دانىيال خوجىغا قالدۇرۇپ، ئۆزى شەھەردىن چىقىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئەل بولدى. بۇنىڭ بىلەن 1514 ـ يىلى سۇلتان سەئىد تەرىپىدىن

قۇرۇلغان يەركەن خانلىقى ئاخىرى، ئىسمايىلخاننىڭ دەۋرىدە جۇڭغار خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمى ۋە خوجا ھىدايىتۇللا باشچىلىقىدىكى ئىشقىيە سۇلۇكى مۇرىتلىرىنىڭ ئاكتىپ ماسلىشىشى ئارقىسىدا مۇنەرز بولدى.

يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنەرز بولۇشى، شىنجاڭ ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولغاچقا، كۆپلىگەن تارىخشۇناس ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىنى قوزغىغانىدى. ئەمما بۇنىڭدىكى بىر مۇھىملىق يەركەن خانلىقىنىڭ قايسى يىلى مۇنەرز بولغانلىق مەسىلىسى ئىدى. تارىخنامىلەردە «خوجا ئافاق بۇ خەتنى ئېلىپ، قالماق تۆرىسىگە يەتكۈزدى. تۆرە كامال تەۋازۇئى بىرلەخەتكە ئەمەل قىلىپ، ئۆز لەشكىرى بىرلەكاشغەرگە يۈزلەندى» ⑰ دەپ مەلۇمات بېرىلگەنىدىن باشلاپ، يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنەرز بولغان يىلى توغرىسىدىكى قاراشلار بىر - بىرىگە ئوخشىماي كەلدى. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلدى:

موللا مۇسا سايرامى يازغان «تارىخى ھەمىدى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «خوجا ئافاق قۇن تەيجىگە ئۆزىنى تاشلاپ، ماڭا چېرىك بەرسىڭىز، ئالتە شەھەرنى سىزگە تەۋە قىلىپ ئىلكىڭىزگە ئۆتكۈزىمەن دېگەن مەزمۇندا ئەرز قىلدى. ئاپئاق خوجا قۇنتەيجى مۇشرىكنىڭ مۇددىئا ۋە ياردىمى ئارقىسىدا، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسمايىلخاننى ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن قوشۇپ، ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇ ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 1613 - يىلى) ئىدى.» ⑱

ئەنگلىيىلىك موڭغۇلشۇناس خوۋست يازغان «موڭغۇل تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «دەل بۇ چاغدا غالدان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تەسىرىنى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا كېڭەيتىشكە ئۇرۇندى. قەشقەردىكى ئەۋلىيالار جەمەتى

دىن بولغان خوجىلار ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقلاردىن ئىبارەت بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، ھوقۇق تالىشىش ئۈچۈن بىر - بىرى بىلەن كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. قەشقەر خانى ئىسمايىل قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنى قوللاپ، ئۆزىگە قارشى گۇرۇھنىڭ باشلىقى ئاپئاق خوجىنى يۇرتىدىن ھەيدەپ چىقاردى. ئۇ كەشمىرگە باردى، بۇ يەردىن ئارقىدىنلا يەنە تىبەتكە باردى. تىبەتتە ئۇ دالاي لاماغا يېلىنىپ يالۇرۇغاچقا، دالاي لاما ئۇنىڭدىن غالدانغا خەت ئەۋەتىتى، خەتتە ئاپئاق خوجىنى قەشقەر بىلەن يەركەنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تىكلەشنى تەلەپ قىلدى. غالدان بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، 1678 - يىلى كىچىك بۇخارا دەپ ئاتالغان بۇ جاينى بويسۇندۇرۇپ، ئاپئاق خوجىنى باش ۋالىي قىلىپ تىكلىدى، ئاپئاق خوجا يەركەننى مەركەز قىلدى. قەشقەر خانى بولسا غالدان تەرىپىدىن ئىلى رايونىغا ئېلىپ بېرىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ شەھىرى بولغان غۇلجىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.» ⑲

مەرھۇم ئەنۋەر بايتۇر يازغان «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «خوجا ھىدايتۇللا دەھبىد، كاسان، بەدەخشان، كەشمىر، تىبەت، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا 12 يىللىق دەرۋىشلىك تۇرمۇشنى ئۆتكۈزۈپ، مىلادىيە 1682 - يىلى ئۆزىنى دالاي بەشىنچىنىڭ يارەمچىسى ساڭجياجاسۇنىڭ قولتۇقىغا ئاتتى... غالدان 12 مىڭ لەشكەر تەييارلاپ، خوجا ھىدايتۇللاغا يول باشلىتىپ، مۇزداۋان ئارقىلىق، قەشقەرگە بېسىپ كىردى.» ⑳ بۇ خىلدىكى قاراشتىن بىر خىلى يەنە «بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى» ھەمدە لى جىشىن يازغان «يەركەن مۇسۇلمان خانلىقى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، فرانسىيىلىك مورىس گىران، روسىيىلىك زىلاتكىن بىلەن ئاكومۇشكىن ۋە ياپونىيىلىك خانىدا ئاكىرا قاتارلىقلارمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقان يىل دەۋرىنى

ئايرىم - ئايرىم هالدا 1678 -، 1680 -، 1679 - يىلى بىلەن 1680 - يىللار ئارىلىقىدا ۋە 1680 - يىلى ئەتراپىدا دەپ ھېسابلىنىغان، ئۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇر-شۇناس ۋە موڭغۇلشۇناسلارنىڭ ئارىسىدا ئاكۇمۇشكىن بىلەن خا-نىدا ئاكىرالارنىڭ «يەركەن خانلىقى 1680 - يىلى ئاخىرلاشقان» دېگەن قارىشى بىرقەدەر كەڭ تارقالغان.

يۇقىرىدىكىدەك بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بۇنداق كۆز قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى كىشىنى ھەقىقەتەن ئەجەبلەندۈر-ىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە بىرلا ئومۇمىي يەكۈن يەنى ئىسمايىلخان ۋە غالداندىن ئىبارەت بويسۇندۇرۇلغۇچى بىلەن بۇي-سۇندۇرغۇچى ھەمدە ئاپئاق خوجا ۋە دالاي لامادىن ئىبارەت ئىككى ۋاستىچىنىڭ مۇناسىۋىتى باشتىن - ئاياغ ئاساسىي گەۋدە قىلىد-غان.

يەركەن خانلىقى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ دەۋرىدىن ئىسمايىل خانىنىڭ دەۋرىگىچە 11 خانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنى باشتىن كەچۈر-گەنىدى. بۇ ھەممىگە ئايان تارىخىي پاكىت. ئەمما، تارىخىي ماتېرىياللاردا ئىسمايىلخانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى مۇناقچىلا تىلغا ئېلىنغاچقا، خېلىدىن بېرى كۆپلىگەن كىشىلەر ئىسمايىلخانىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان دەۋرى مەسىلىسىگە قارىتا باشقىچە قاراشتا بولۇپ كەلدى. مەسىلەن، بارتولد شۇنداق قارىغۇچىلار-نىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ «ھۆكۈمرانلارنىڭ نەسەبنامىسىدىن ئىسما-يىلخانىنىڭ 1670 - يىلى تەختكە چىقىپ يەركەنگە تەخمىنەن 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ» ② دەپ ياز-دى. بۇنداق دېيىش بىر تەرەپلىمىلىك بولسا كېرەك. چۈنكى، «ئىسمايىلخان بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن خاجە ئافاق خاجەمنى كاشغەردىن ھەيدەپ چىقاردىلەر، كاشغەردە ئىسمائىلخانىنىڭ ئوغ-لى باباق سۇلتاننى تۇرغۇزدىلەر. بۇ شەھەرلەر ئانچىنان ئاباد بولدىلەر. ئىلگىرى - كېيىن مۇنداق بولغان ئەمەس. ئون يىل

رەئايا فەقىرلەر بىلمەيدىلەركى، بۇ دىيارلار ئىچىدە سىپاھى بارمۇ-يوقمۇ؟ زۇلۇم - سىتەم سۆزى قۇلاققە ئاڭلانمىدى. ئۆلۈما ۋە فازىللارغە رەۋاج تامام بولدى. شەرىئەت مۇستافا رونىق تاپتى.» ㉒ «1080 - يىلى زۇلقەئىدە ئېيىنىڭ 11 - كۈنى دۇشەنبىدە ھەزرىتى ئەزىزان بىلەن ھەزرىتى خانلار خۇشال - خۇرام ھالدا يەركەنگە يېتىپ كېلىشتى. ئۇلۇغلار، ئەمەلدارلار، چوڭ - كىچىك ھەممىسى جۇغلىشىپ كونا تۇزۇم بويىچە ھەزرىتى خاننى پادىشاھلىققا كۆتۈرۈشتى.» ㉓

گەرچە بۇ ئىككى تارىخىي بايانىنى ئوخشاشلا ئىلگىرى كۆپلەگەن كىشىلەر نەقىل ئالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر-لەشتۈرۈپ تەھلىل قىلمىغانىدى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، بۇ ئىككى بايانىدىكى «1080 - يىلى (مىلادىيەنىڭ 1670 - يىلى)... ئۇلۇغلار، ئەمەلدارلار، چوڭ - كىچىك ھەممىسى... خاننى پادىشاھلىققا كۆتۈرۈشتى»، «ئون يىل رەئايا فەقىرلەر بىلمەيدىلەركى، بۇ دىيارلار ئىچىدە سىپاھى بارمۇيوق؟ زۇلۇم - سىتەم سۆزى قۇلاققە ئاڭلانمىدى» دېگەن سۆزلەرگە ئەھمىيەت بېرىلمەي كەلگەنىدى. بۇ سۆزلەرنىڭ مۇنداق بىر مۇھىملىقى بار. ئۇ بولسىمۇ، ئىسمايىلخانىنىڭ يەركەن شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنلا، ئاندىن خانلىقىنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تولۇق قولغا ئالغانلىقى ئىسپاتلانغان. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئىسمايىلخانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنى ئۇنىڭ خانلىقىنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا تەييارلىنىپ، ئايرىم جايلارنى ئۆز ئالدىغا ئىشغال قىلىۋالغان ۋاقتىدىن باشلاپ ئىزدەش كېرەك. چۈنكى، يەركەن خانلىقىنىڭ 9 - ئەۋلاد خانى ئابدۇللاخان ئوغلى يولۋاسخان تەرىپىدىن تەختتىن قوغلىنىپ، 1667 - يىلى ھىندىستانغا كەتكەندىن كېيىن، خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر قېتىملىق تەخت تالىشىش ماجىراسى كېلىپ چىققانىدى. بولۇپمۇ، يولۋاسخانىنىڭ تەبىئىتى زۇلۇمغا مايىل بولغاچقا، خەلق ئاممىسىنىڭ نەزىرىدىن

چۇشۇپ كەتكەنىدى. بۇنىڭ بىلەن يەركەن ۋە قەشقەردىكى بىر قىسىم يۇرت كاتتىلىرى ئاقسۇغا بېرىپ، ئاقسۇدىكى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن بىللە، قارا شەھەردە سۈرگۈندە تۇرۇۋاتقان ئابدۇللا خانىنىڭ ئىنىسى ئىسمايىلخانغا مايىل بولغانىدى. نەتىجىدە ئىسمايىلخان ئاقسۇغا تەكلىپ قىلىنىپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، باي قاتارلىق جايلارنى ئۆزى مۇستەقىل ئىدارە قىلىپ، ئاقسۇ مەركەزلىكىدىكى ئايرىم بىر گەۋدىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. بۇ ھەقتە ئىسمايىلخانغا تەقدىم قىلىنغان شاھ مەھمۇد جۇراس تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخ» دا «ئىسمايىل خانىنىڭ ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا ۋە باي مەملىكەتلىرىدە خانلىق قىلغىنى» دېگەن ئايرىم سەھىپە بىلەن «ئەمەلدارلار گۇرۇھ ـ گۇرۇھ بولۇشۇپ، خانغا كۆرۈنۈش قىلىشتى، مەملىكەت خانغا مۇقىملاشتى» دېگەن مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئىسمايىلخانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى ئۇ يەركەن شەھىرىنى ئىشغال قىلغان 1670 ـ يىلىدىن باشلاپ 12 يىل داۋام قىلغان بولماستىن، بەلكى ئابدۇللاخان ھىندىستانغا كەتكەن ۋاقىتتىن ئۇزاق ئۆتمەي باشلانغانىدى. ئۇنداق بولسا، ئىسمايىلخان قايسى ۋاقىتتا ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا ۋە باي قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان؟ روسىيىلىك ئاكومۇشكىنىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىسمايىلخان بۇ جايلارنى «1668 ـ يىلى ئىشغال قىلغانىدى.» ㉘

دېمەك، ئىسمايىلخانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى 1668 ـ يىلىدىن باشلاپ 12 يىل داۋام قىلغانىدى. يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنتەزم بولغان يىل دەۋرى ئىسمايىلخانىنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئاخىرقى چېكى بولغان، ئىلگىرى ئاكومۇشكىن بىلەن خانىدا ئاكىرا تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن 1680 ـ يىلىنى بىرلىك قىلغانىدى. ئەگەردە 1678 ـ، 1679 ـ ۋە 1682 ـ يىلىنى مۇنتەزم بولغان يىل دەۋرى دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى، ئىسمايىلخان-

نىڭ سەلتەنەت دەۋرى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋاقىتقا ئويغۇن كەلمەيلا قالماستىن، بەلكى يەركەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان غالداننىڭ ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكەتلىرىگىمۇ ئويغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى، 1691 ـ يىلى كىتاب بولۇپ تۇزۇلگەن «غەربىي چېگرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى» ناملىق ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: «ئىت يىلى (كاڭشىنىڭ 21 ـ يىلى، مىلادىيەنىڭ 1682 ـ يىلى) غالدان مۇسۇلمانلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ، مۇسۇلمان ئېلىدىن باج ـ سېلىق تاپشۇرۇپ، بۇددا ئېتىقادىدا بولۇش، دېگەنلەرنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ توپىلاڭچى ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ، يېرىم كېچە بولغاندا، مۇسۇلمانلار سىرتتىن كەلگەن يارەمگە ئىگە بولۇپ، ئىچى ۋە سىرتتىن ماسلاشتى، شەھەرنى ۋاراڭ ـ چۇرۇق قاپلاپ، ئوت يالقۇنلىرى ئاسمان پەلەككە كۆتۈرۈلدى، نەتىجىدە غالداننىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى قاتتىق ئوڭۇشسىز-لىققا ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.» ㉓ 1690 ـ يىلـ-نىڭ ئالدى ـ كەينىدە يېزىلغان «زايانباندىدانىڭ تەرجىمھالى» دا «قوي يىلىدا بوشۇقتۇخان ئېرىتىشتە قىشلىدى، مايمۇن يىلى (كاڭشىنىڭ 19 ـ يىلى، مىلادىيەنىڭ 1680 ـ يىلى) ئەتىيازدا كۆك قويدا يازنى ئۆتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەنگە يۈرۈش قىلىپ، يەركەنىنى ئىشغال قىلدى» ⑳ دەپ كۆرسىتىلگەن.

بۇ ئىككى مەلۇماتتا تۆۋەندىكىدەك ئىككى مۇھىم پىكىر ئوچى يورۇتۇپ بېرىلگەن: ئۇنىڭ بىرىنچىسى غالدان 1682 ـ يىلى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئويغۇرلار رايونىغا ئەمەس، بەلكى باشقا بىر مۇسۇلمانلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلغان. ئىككىنچىسى، باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردىن كۆرە، بۇ ئىككى مەلۇماتنىڭ كېيىنكىسىدە يەر-كەن خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولغان يىل دەۋرى بىرقەدەر ئېنىق خاتىرىلەنگەن. بۇ خىل ئالدىنقى شەرتكە ئاساسەن، بىز ئۇنى غالداننىڭ ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈ-رۈپ قارايدىغان بولساق، مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ،

ئەلۋەتتە.

يۇقىرىدىكى ئىككى مەلۇماتتا ئىپادە قىلىنغان يەكۈن، يەر-كەن خانلىقىنىڭ مۇنتەرز بولۇشىدا، خۇددى ئاپئاق خوجىغا ئوخ-شاشلا مۇھىم ۋاستىچىلىك رولىنى ئۆتىگەن «دالاي لامانىڭ تەرجىمىھالى» دىمۇ ئىسپاتلانغانىدى. ئىشەنچلىك بولۇش ـ بول-ماسلىق دەرىجىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، بۇ ماتېرىيال دالاي لامانىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز قولى بىلەن يازغان شەخسىي تەرجىمىھالى بولۇپ، «زايانباندىدانىڭ تەرجىمىھالى» غا ئوخشاشلا بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. دالاي V مۇنداق يازغان-دى: «غالدان بوشۇقتۇخان ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنلىرىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغاندىن كېيىن، توخۇ يىلى (1681) يېڭى يىل (دەسلەپكى ئىككى كۈنى) نىڭ... بۇ كۈندە يەركەن باشچىلىقىدىكى 1500 شەھەر بازار بىلەن 2 مىليون نوپۇسنى ماڭا ھەدىيە قىلىپ بەردى.» ⑦ دېمەك، بۇ ماتېرىيالدىمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنتەرز بولغان ۋاقتى ناھايىتى ئوچۇق تىلغا ئېلىنـ-غان بولۇپ، غالدان تىبەت كالېندارى بويىچە 1681 ـ يىلى يېڭى يىل كىرىپ دەسلەپكى ئىككى كۈندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىنى دالاي V گە تەقدىم قىلغانىدى. بۇنىڭدىكى «يېڭى يىلنىڭ... بۇ كۈندە» دېگەن سۆزنىڭ ئۇرانىدىن قارىغاندا، غال-دان ئۆتكۈزگەن يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش زىياپىتىگە قارىتىلغان بولۇپ، غالدان دەل شۇ كۈنى ئۆزى يېڭىدىن بويسۇندۇرغان بۇ زېمىنىنى دالاي V گە تەقدىم قىلىپ بەرگەنلىكىنى جاكارلىغان-دى. ۋاقىت جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ يېڭى يىلنىڭ 1 ـ ۋە 2 ـ كۈنىدىكى بايرام كۈنى بولغاچقا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ يېڭى يىل كىرىشى بىلەنلا يەركەن خانلىقىنى مۇنتەرز قىلغانلىقـ-دىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئەكسىچە بۇ ۋەقەنىڭ يېڭى يىلدىن ئىلگـ-رى ئاللىقاچان تاماملىنىپ بولغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ زور بىر ئۇتۇق سۈپىتىدە يېڭى يىل بېغىشلىنىۋاتقان ئالاھىدە تىلغا

ئېلىنىپ، دالاي V گە تەقدىم ئېتىلگەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي كۆرۈنۈش ئىپادە قىلىنغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن شۇنداق ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇكى، يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنەۋەرز بولغان ۋاقىتىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ ئىچىدە «زايانباندىدانىڭ تەرجىمھالى» دىكى «بوشۇقتۇخان... مايمۇن يىلى (1680) ئەتىيازدا يازنى كۆك قويدا ئۆتكۈزدى... يەركەنگەن بۇرۇش قىلدى» دېگەن سۆزلەرگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى مۇنەۋەرز قىلغان تېخىمۇ كونكرېتىنى ۋاقتىنى 1680 - يىلىنىڭ ياز پەسلىدىن كېيىنكى كۈز پەسلى يەنى شۇ يىلنىڭ 9 — 10 - ئايلىرى ئىچىدە دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

ئىزاھلار:

①② زىلاتكىننىڭ ئەسىرىدە كەلتۇرۇلگەن نەقىل، «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تارىخى»، سودا نەشرىياتى 1980 - يىل خەنزۇچە نەشرى 215 - 229 - بەت.

③⑤⑪ «شىمالىي دەشتى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» I - جىلد، 10 -، 32 -، 33 - بەتلەر.

④ چې يۈنشى «ۋاسسالار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» 11 - جىلد، «ئويراتلار» I.

⑥ ساگوجى تورۇ «رۇسىيە ۋە ئاسىيا بايلىقى» 111 - بەت. «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا كەلتۇرۇلگەن نەقىل، خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى 90 - بەت.

⑦⑧㉓ شاھ مەھمۇد جۇراس نامىدىكى «سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارى-

خىغا دائىر ماتېرىياللار» 132 ـ، 156 ـ بەت.

⑨ «ۋاسساللار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» 15 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار» I .

⑩ نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەر تارىخى»، ساگوجى تورۇ يازغان «XVIII ـ XIX ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 1 ـ كىتاب 3 ـ بەت.

⑫ «چىڭ ئوردىسىنىڭ شېڭزۇ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 83 ـ جىلد، 18 ـ، 19 ـ بەت.

⑬ ساگوجى تورۇ «XVIII ـ XIX ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 1 ـ كىتاب 2 ـ بەت.

⑭⑯ موللا مىرسالىھ قەشقىرى «چىڭگىزنامە» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 174 ـ، 171 ـ بەت.

⑮⑰㉒ مۇھەممەد سادىق قەشقىرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 50 ـ، 47 ـ بەت.

⑱ موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 130 ـ بەت.

⑲ خوۋست «موڭغۇل تارىخى» (HISTORY OF THE MONGOLS) 1 ـ كىتاب ئىنگلىزچە نەشرى I ـ قىسىم 623 ـ بەت.

⑳ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى 986 ـ، 987 ـ بەت.

㉑ بارتولد «تۈركىستانغا قىلىنغان سىياھەتتىن دوكلات»، «يەركەن مۇسۇلمان خانلىقى» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، تەرجىمىسى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1985 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 5 ـ سانغا بېسىلغان.

㉔ ئۇ. ف. ئاكومۇشكىن «چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسىم ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى»، تەرجىمىسى «ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى تارىخىي مەجمۇئەسى» نىڭ 1985 ـ يىللىق تۇنجى سانغا بېسىلغان.

㉕ لياڭ فىن «غەربىي چېگرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى» چېڭخەي خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 422 ـ بەت.

㉖ ش. نورنب «زايانباندىدانىڭ تەرجىمىھالىغا ئىزاھ» ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى موڭغۇلچە نەشرى 272 ـ بەت.

㉗ «دالاي V نىڭ تەرجىمىھالى» جۇڭگو تىبەتشۇناسلىق نەشرىياتى 1997 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 1234 ـ بەت.

3. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدە-كى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان باشقۇرۇش شەكلى ۋە ھۆكۈمـ-رانلىق ئۇسۇلى

XVII ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان جۇڭـ-غار خانلىقى، يەركەن خانلىقىغا قارىتىلغان ئاز كەم يېرىم ئە-سىرگە يېقىن بۇلاڭ ـ تالىڭى ۋە بېسىپ كىرىشىدىن كېيىن، ئاخىرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمـ-رانلىقى ئاستىغا كىرگۈزگەنىدى. ھالبۇكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا قارىتىلغان باشقۇرۇش شەكلى ۋە ھۆكۈمـ-رانلىق ئۇسۇلى، كېيىنكى مەزگىللەردىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭكىدىن روشەن پەرقلە ئىگە بولغاچقا، ھەربىي مەھكىمە تۈزۈلمىرىنى تەسىس قىلىپ، بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزمىگەنىدى. ئەگـ-ىسچە بۇ جايلارغا ئىلگىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەركەن خانلىقـ-ىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلغان يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان سۇلتانلار ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى، قارىماققا بۇ ناھايىتى ئاددىي جەريان ئۇقۇمىدەك قىلسىمۇ، بىرمەھەل يولغا قويۇلۇپ، كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بارغانسېرى مۇھىم ئورۇنغا ئۆتۈۋاتقان ئىشقىيە سۇلۇكى بىلەن ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن پايدىلىنىش يولغا قو-يۇلدى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى مۇنتەزىم قىلىشى، ئىككى باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بېرىلغانىدى. ئاۋۋال 1679 ـ يىلى خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم سۇيۇرغاللىقى بولغان تۇرپاننى بوي-سۇندۇرۇپ، تۇرپان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كۆچى ۋە ئاپئاق خوجە-ىنىڭ ئىچكى جەھەتتە سادا پەيدا قىلىپ ماسلىشىشى ئارقىسـ-دا، 1680 ـ يىلى ئىسمايىلخان ۋە ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى-

نى ئەسىرگە ئېلىپ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنى يۇتۇۋالغانىدى. بىراق، غالدان يەركەن خانلىقىنى مۇنتەزز قىلىش ۋەزىپىسىنى تاماملاپ بولغاندىن كېيىن، ئاپئاق خوجىدىن كۆرە، يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتلىرىدىن پايدىلىنىشنى ئەۋزەل بىلدى. يەنى ئۆزىگە ساداقەتمەنلىك بىلەن ھەمكارلاشقان ئابدۇرەشىتنى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا ۋاكالىتەن ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى گۇماشتا قىلىپ تاللىۋالدى. بۇ غالداڭنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ سېڭگى دەۋرىدىكى سىياسىتىدىن سىرت يەنە، XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئويراتلارنىڭ مەشھۇر يولباشچىسى ئېسەننىڭ يۆەن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان خانلاردىن پايدىلانغانلىقىغا ئوخشاش، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىدىن داۋاملىق پايدىلىنىشىنى مەقسەت قىلىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە غالداننىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان سۇلتانلار بىلەن ئالاقە قىلغان ۋاقتى، نەقشىبەندچىلەر بىلەن ئوچرىشىشىغا قارىغاندا، بىرقەدەر بالدۇر ئىدى. ئۇلار بىلەن نەقشىبەندچىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ، ئەمەلىيەتتە يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتى ۋە ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ ئىتتىپاقى بىلەن ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى. ئىسمايىلخانىنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىگە چىقىپ ئاپئاق خوجىنى قەشقەردىن ھەيدەپ چىقىرىشىمۇ دەل مۇشۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ ئۇتۇقى ئىدى. بۇ نۇقتا غالدان باشچىلىقىدىكى جۇڭغار خانلىقىغا ئايان بولغاچقا، ئۇ ھەمىدىن بۇرۇن ئابدۇرەشىتكە ئىشەنچ باغلىغانىدى. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا كەڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى جىددىي تالىشىۋاتقان نەقشىبەندچىلەرنىڭ ئاغدۇرۇمىچىلىقىغا تاقابىل تۇرالايدىغانلىقىنى تۇنۇپ يەتكەنىدى.

ئەمما، ئاپئاق خوجا بولسا ئۇنداق قارىمايتتى. ئۇنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ بارغان دالاي لامانىڭ نامىدىكى

خېتىدىكى «مۇنىڭ يۈرتىنى ئىسمايىلخان سويۇپ ئالىپ مۇنى قوغلاپ، چىقىرىپتۇر، كېرەككى لەشكەر بۇيرۇپ، مۇنىڭ يۇرتىنى قولىغا ئالىپ بەرگەيسىز» ① دېگەن مەزمۇنلاردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ خېلىدىن بېرى يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىنى ئىگىلەش كويىدا يۈرگەنلىكى بىلەن مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن يەركەن خانلىقىنىڭ زېمىنىنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تۆمۈر تاپىنىغا تاشلاپ بېرىشكە تامامەن رازى ئىكەنلىكىنى ۋە ئاخىرىدا ئاشۇنداق يولنى تاللىۋالغانلىقىنى كۆرسۈتكە بولىدۇ. يەركەن خانلىقىنىڭ مۇنەۋۋەر بولۇشىمۇ، ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ يەركەن خانلىقى بىلەن ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسى بولغاچقا، ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ ئۇستىدىن قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ خوجىلىرى ئامالاج «يەركەندىن ئايرىلىپ، كەشمىرگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى.» ② قىسقىسى، ئاپئاق خوجا يەركەن خانلىقى مۇنەۋۋەر بولۇپ، ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ تايانچىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان شارائىتتا، ناھايىتى زور ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇۋالغانىدى. بۇ تەبىئىيكى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغاچقا، يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان سۇلتانلار يۆلەپ تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، ئاپئاق خوجا پەقەت ئىلگىرىكى ئىمتىيازدىن يۇقىرى بولغان «تەرىقەت، مەرىپەت، ھەقىقەت» نى كەڭ تەشۋىق قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى.

جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقىرىلغان ئابدۇرەشىت، ئەمەلىيەتتە جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مۇشۇ رايونلارنى ئىدارە قىلىشتا تاللىۋالغان شەكلى ئىدى. مىرخالىدىن ياركەندى تەرىپىدىن يېزىلغان «ھىدايەتنامە» گە ئاساسلانغاندا، ئابدۇرەشىت ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىغا ئۆچمەنلىك بىلەن

قارىغاندى ھەمدە ئىشقىيە سۈلۈكى تەرەپدارلىرى بىلەن زادىلا چىقىشالمايدىغان چوڭ دىنىي زات موللا ئابدۇللانى قازىلىققا تەيىنلىگەنىدى. موللا ئابدۇللا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا ئىلان قىلغان يانچىلارنىڭ ھوقۇقى توغرىسىدىكى «ئىككىنچى نومۇرلۇق پەرمان» ۋە ئابدۇرەشىتنىڭ ئۆزىگە بەرگەن ھوقۇقىغا ئاساسەن، ئاپئاق خوجىنىڭ يەركەندىكى تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن بىر قېتىملىق قازىخانا دەۋاسىدا ئاپئاق خوجىنى «دەرۋىشلىك تونىغا ئورۇنۇۋالغان ئالىيجاناب ئاقنانچى لۇكچەك دەپ ئەيىبلىگەنىدى.» ③

ئابدۇرەشىت تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا قولىدىكى ھەر-بىي كۈچكە تايىنىپ، ئاپئاق خوجىنىڭ پائالىيىتىنى خېلى زور چەكلىمىلىككە ئۇچرىتقانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئاپئاق خوجا بىر مەھەل يەركەندىن ئايرىلىپ تاغقا كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى. بىراق، ئاپئاق خوجا ئۆز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىگەچكە ۋە يەركەن ھاكىمى ئىۋەز بەگنىڭ ئاپئاق خوجا تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى بىلەن ئۇزاق ئۆتمەي، ئابدۇرەشىتمۇ تەختتىن ئايرىلىپ، تاغقا كەتكەنىدى. ④

ئابدۇرەشىتنىڭ يەركەن تەختىدىن ئايرىلغاندىن كېيىنكى ئەھۋالى ئايرىم تارىخىي ماتېرىياللاردا مۇنداقچىلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ ھەقتىكى دەلىللەرنى خەنزۇچە مەنبەلەردىن ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. «چىڭ ئوردىسىنىڭ شىنجاڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» گە ئاساسلانغاندا، كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696) 8- ئايدىكى مادداسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «نائىب ۋۇزۇرالار مەكتۇپ بىلەن خەۋەر قىلىدۇ. كەپتاۋۇل ماندۇنىڭ مەخپىي مەلۇم قىلىشچە، مۇسۇلمانلار ئېلىنىڭ تەسلىم بولغان خانى ئابدۇرەشىت ئىلگىرى غالدان تەرىپىدىن تۇنتۇن قىلىنىپ، 14 يىل نەزەربەند قىلىنغان ئىدىم؛ ئەمدىلىكتە غالدان مەغلۇپ بولغانلىقتىن قېچىپ چىقىپ، ئەلنى بولۇشقا كەلدىم دەيدۇ.» ⑤

«شمالىي دەشتنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «كەپتاۋۇل ماندۇنىڭ مەخپىي مەلۇم قىلىشچە، مۇسۇلمانلار ئېلىنىڭ خانى ئابدۇرەشىت بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئەركا سۇلتان ئويراتلاردىن بولغان غالدانىڭ يېنىدىن تەسلىم بولۇشقا كەپتۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشچە كاڭشىنىڭ 21 - يىلى (1682 - يىلى) غالدان ئادەم ئەۋەتىپ، قەستەن يالغانچىلىق قىلىپ، مەسلىھەتلىشىدىغان ئىش بار دەپ، بىزنى تۇتۇپ، ئىلى دېگەن جايغا ئېلىپ باردى، غالدان بىز ئاتا - بالا ئىككىيلەن بىلەن غۇلامىلىرى بىزنى تۇتۇپ تۇردى. نەگە بارسا شۇ يەرگە ئېلىپ باردى. مانا ئەمدى خان ئالىيلىرىنىڭ قوشۇنلىرى غالدانىنى مەغلۇپ قىلغان كۈندىن كېيىنلا، بىز قېچىپ چىقىپ، مۇقەددەس خاندانلىققا كېلىپ ئەل بولۇشقا مۇشەررەپ بولالىدۇق.» ⑥

دېمەك، جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىگە چىقىرىلغان ئابدۇرەشىت1682 - يىلى، ئىلىغا نەزەربەند قىلىنىپ ئاپىرىلغانىدى. بۇ يەركەن خانلىقى مۇنەررەز بولغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يەركەن خانلىرىنىڭ دۇچ كەلگەن ئىككىنچى قېتىملىق تارىخىي قىسمىتى بولۇپ، توغرىدىن - توغرا ئابدۇرەشىت ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ بېسىمى تۈپەيلى، يەركەندىن ئايرىلغاندا، غالدان تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان دەپ ئاتاشقىمۇ بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئابدۇرەشتىنىڭ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە ئېيتقان «غالدان قەستەن يالغانچىلىق قىلىپ، مەسلىھەتلىشىدىغان ئىش بار دەپ بىزنى تۇتۇپ ئىلى دېگەن جايغا ئېلىپ باردى» دېگەن سۆزىنىڭ ئۇرانىدىن قارىغاندا، ئابدۇرەشتىنى يەركەن تەختىدىن ئۆزۈل - كېسىل خالاس قىلغان بىردىنبىر كۈچ پەقەت جۇڭغار خانلىقلا ئىدى. يەنى ئابدۇرەشىت جۇڭغار خانلىقى بەلگىلەپ بەرگەن ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەن بولۇشى، شۇنىڭدەك جۇڭغار خانلىقىنىڭ يەركەن خانلىقىنى مۇنەررەز قىلىشىدا ئىچكى جەھەتتە زور داۋالغۇش پەيدا

قىلىپ ماسلاشقان ئىشقىيە سۈلۈكنىڭ ھەربىرىنى چەكلىشى. مۇ سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بولغاندا ئابدۇرەشىت. نىڭ تۇنقۇندىن ئاۋۋال تاغقا كەتكىنىنى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىدىن بولغان دەپ قارىغاندىمۇ، ئابدۇرەشىت يەركەنگە قايتا كۆچ توپلاپ كىرگەندە، ئاندىن تۇنقۇن قىلىنغان دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. قىسقىسى، ئابدۇرەشىت جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ يەتكۈزگەچكە، 1682 ـ يىلى غالدان تەرىپىدىن تۇنقۇن قىلىنىپ، 1696 ـ يىلى قېچىپ چىقىپ، چىڭ سۈلالىسىگە بەيئەت قىلغانىدى.

جۇڭغار خانلىقى ئابدۇرەشىتتىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەتئىمىننى تەختكە چىقىرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى شەكلى قىلغانىدى. موللا مىرسالىھ قەشقىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە 1680 ـ يىلى غالدان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا يۈرۈش قىلغاندا، مۇھەممەتئىمىن جۇڭغار قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە يەركەنگە بارغانىدى. ⑦ يەركەن تەختى ئابدۇرەشىتكە نېسىپ بولغاندىن كېيىن، تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ، تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغانىدى. مۇھەممەتئىمىن تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە ئىچكى جەھەتتە تۇرپان رايونىنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرسا، تاشقى جەھەتتە چىڭ سۈلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، چىڭ سۈلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ئەھمىيەت بەرگەنىدى. «چىڭ ئوردىسىنىڭ شېڭزۇ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» گە ئاساسلانغاندا، كاڭشىنىڭ 20 ـ يىلى (1681) 10 ـ ئايدا يوللانغان مەكتۇپتا مۇنداق دېيىلگەن: «تۇرپاندىكى ئەبۇل مۇزاپەر سۇلتان مۇھەممەتئىمىن باھادىرخان ئىسلام خوجىنى ئوردىغا سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. ھەمدە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئىلگىرى ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلىش، ئوردىنىڭ يارلىقى بويىچە بولاتتى. بەش يىلدا بىر قېتىم

سوۋغا ـ سالام تاپشۇرۇلاتتى. كەمىنلىرىنىڭ زېمىنىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەچكە، شۇڭا ئۆز قەرەلىدە سوۋغا ـ سالاملار تەقدىم قىلالمىدۇق. بەختكە يارىشا ھازىر ئەمىنلىك ئورنىتىلىپ، ئىسلام خوجىنى سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتىم، بىراق مۇقەددەس خاندانلىقلىرى شەرقتە، پېقىرنىڭ زېمىنى يىراق غەربتە بولغاچقا، بۇنىڭدىن كېيىن سوۋغا ـ سالاملارنى ۋاقتىدا تەقدىم قىلالمىساق، سوۋغا ـ سالام تەقدىم قىلىشىنى ئالدىراپ ئەمەلدىن قالدۇرماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمىز.» ⑧

بۇنىڭدىكى ئەبۇل مەزەپىۋۇر مۇھەممەتئىمىن باھادىرخان، دەل مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇنىڭ جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن تۇرپان سۈيۇرغاللىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلەنگەنده، «مالىمانچىلىق» قا دۇچ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مولللا مىرسالىھ قەشقەرى يازغان «چىڭگىزنامە» ۋە باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئابدۇرەشىت غالدان تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغاندىن كېيىن، مۇھەممەتئىمىن دەرھال تۇرپاندىن يەركەنگە كېلىپ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغاندى. ئەمما، مۇھەممەد سادىق قەشقىرى يازغان «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا بولسا ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ كاتتىۋېشى ئاپئاق خوجىنىڭ تەختىنى مۇھەممەتئىمىنگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ماھىيەتتە ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ ئەزەلدىن يەركەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش نىيىتىدە يۈرگەنلىكى بىلەن ئاپئاق خوجىنىڭ مۇھەممەتئىمىن يەركەنگە يېتىپ كەلگىچىلىك تەختىنى ئىگىلەپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ ئەينى مەزگىلدىكى تەسىرىگە خېلى ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇھەممەتئىمىننىڭ جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن يەركەن خانلىقىغا خان قىلىپ تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، پەردە ئارقىسىدا ئۇلارنىڭ كاتتىۋېشى ئاپئاق خوجىنىڭ ھەرۋاقىت پايلاپ تۇرغانلىرى

قى مەلۇم بولىدۇ.

مۇھەممەتئىمىنگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاكىسى ئابدۇرەشىت-
نىڭ تۇتقۇنلۇق كەچۈرمىشى، زور بىر ساۋاق بولغاچقا، بۇ نۆۋەت
ئۇ ئابدۇرەشىتنىڭ يولىدا ماڭماي، ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلى-
رى بىلەن ياراشتى. بۇ خىلدىكى يارىشىش ئاپئاق خوجىغىمۇ
پايدىلىق بولغاچقا، ئۇ شۇ ئارقىلىق ھاكىمىيەت بىلەن دىنىنىڭ
ئوتتۇرىسىدىكى سۈركىلىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، ئىمكان بار
ئۆزىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى مۇھەممەتئىمىن ئارقىلىق يۈرگۈز-
مەكچى بولدى. ئۇنىڭ مۇھەممەتئىمىنىڭ سىڭلىسى خانىم پادە-
شاھنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىشى، مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتە-
كى سىياسىي مەقسەتنى كۆزلەپ ئېلىپ بېرىلغان نىكاھ ئىدى.
بۇ نەقشىبەندىچىلەرنىڭ بۇ مەزگىلگە كەلگەندە، تېخىمۇ ئىلگىرى-
لەپ، ئىلگىرىكى دوغلات جەمەتىگە ئوخشاش شەرقىي چاغاتاي
ئۇلادلىرىدىن بولغان خانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە تۇغقاندار-
چىلىقى بار دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
مۇھەممەتئىمىن بىلەن ئاپئاق خوجىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۈركە-
لىش غالدان 1688 - يىلى پۈتۈن كۈچى بىلەن شەرقىي موڭغۇل-
لارغا ئۇرۇش قوزغىغان ۋە بۇ ئۇرۇش غالدان بىلەن چىڭ سۇلالە-
سىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا كېڭەيگەن ۋاقىتتا جىددىيلە-
شىشكە باشلىغانىدى. گەرچە بۇ مەزگىلدە مۇھەممەتئىمىن غال-
دانىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا چولىسى تەگمىگەن پۈرستىدىن
پايدىلىنىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى
بىر قاتار ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غالدا-
نىڭ جىيەن ئوغلى سۈۋان راپتانمۇ دەسلەپ بورتالا، كېيىن ئىلى
قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، غالدان بىلەن ئاشكارا قارشىلاشقاند-
ى. بۇ ئابدۇرەشىتتىن كېيىن يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىقىغا
تەيىنلەنگەن مۇھەممەتئىمىنگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەقىقەتەنمۇ

زور پايدىلىق شارائىت ئېلىپ كەلگەنىدى. نەتىجىدە، يەركەن خانلىقىنىڭ 1680 ـ يىلىدىن ئاۋۇالقى مۇستەقىللىق هالىتىگە قايتىشى كۆز ئالدىدىكى ۋەزىيەتلا بولۇپ قالغانىدى. بىراق، ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرى بۇلسا بۇنداق بولۇشنى خالىمىدى. ئەكسىچە بۇ هەرىكەتكە پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆچمەنلىك قىلىپ، قارشى كۈچلەرنى تەشكىللەپ، قەدەمـ ده بىر توسقۇنلۇق پەيدا قىلىپ تۇردى. ئەڭ ئاخىرىدا 1692 ـ يىلى مۇھەممەتئىمىن خاننى قەتلى قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاپئاق جوجىنىڭ ئوغلى يەهيا خوجىنى قەشقەردە خان قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى سۇڭان راپتان غالداننىڭ ئورنىغا جۇڭغار خانلىقىغا خان بولغانغا قەدەر، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونـ لارنىڭ ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىپ تۇردى. دېمەك، غالدان 1680 ـ يىلى يەركەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغاندىن تارتىپ، 1688 ـ يىلى شەرقىي مۇڭغۇللارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىغانغا قەدەر بولغان 8 يىل مابەينىدە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا قارىتا بىۋاستە هۆكۈمرانلىق بۇرگۈزمەي، شەرقىي چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان خانلار ئارقىلىق هۆكۈمرانلىق قـ لىشتىن ئىبارەت باشقۇرۇش شەكلىنى قوللانغانىدى.

1697 ـ يىلى غالدان موڭغۇلىيىدە كېسەل بىلەن ئۆلگەندە، سۇڭان راپتان جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. سۇڭان راپتان گەرچە غالدان ۋە ئۇنىڭ هاكىممۇتلەقلىكىگە قارشى تۇرغان بولسىمۇ، تۇرپان، قۇمۇل ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدـ كى رايونلارنى كونترول قىلىشنى هەرۋاقىت ئېسىدىن چىقىرىپ قويمىدى. ئەكسىچە جۇڭغار خانلىقىنىڭ زور هوقۇقىنى قولىغا ئالغان كۈندىن باشلاپلا، ئاۋۇال تۇرپاننى ئىگىلىدى، ئاندىن قۇـ مۇلنى ئىگىلىمەكچى بولغاندا، قۇمۇلنىڭ تارخانبېگى ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاچقا، بىرمەهەل قۇمۇلغا هۇجۇم قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. بۇ ۋاقىت تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبـ

نىڭ قايتا يەنە زور قالايمىقانچىلىق گىردابىغا چۈشۈپ قالغان مەزگىلى ئىدى. 1695 ـ يىلى ئاپئاق خوجا ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرى بىلەن يەركەن خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگۈچى كۈچلەرنىڭ بىرلەشمە قوزغىلىڭىدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئابدۇرەشىتنىڭ يەنە بىر ئىنىسى مۇھەممەدمۇمىن ئاقباشخان، ئۆزىنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىگە چىققانلىقىنى جاكارلىدى. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەي ئاقباشخان قەشقەردىكى ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىغا ھۇجۇم قىلغاندا، قىرغىزلار بىلەن ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، يېڭىساردا قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ ئاتامانى ئارزۇ مۇھەممەد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن يەركەندىكى خانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگۈچى كۈچلەر ئۆزلىرىنىڭ قەشقەر ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇرالماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىپ، شىمالدا يېڭىدىن تەختكە چىققان سۇۋان راپتاننىڭ كۈچى ئارقىلىق قىرغىزلار بىلەن ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىغا قارشى تۇرماقچى بولدى.

موللا مىرسالىھ قەشقىرىنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، يەركەندىكى خانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگۈچى كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى مىرزا ئەلىمىشاھبەگ باشلىق بەگلەر سۇۋان راپتانغا يارىدەم سوراپ كىشى ئەۋەتكەنىدى. سۇۋان راپتان جۇقۇلا قاشغەنىڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىنمۇ يارىدەمگە قوشۇن كەلگەنىدى. ⑨ «چىڭ ئوردىسىنىڭ شېكزۇ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە كۆرسىتىلىشىچە، سۇۋان راپتان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا كاڭشىنىڭ 30 ـ يىلى (1700) قوشۇن ئەۋەتكەن بولۇپ، قۇمۇلنىڭ تارخانبېگى ئەبەيدۇللانىڭ چىڭ ئوردىسىغا يوللىغان مەكتۇپىدا «تەكشۈرۈپ ئوقۇشىمىزچە، سۇۋان راپتان، قازاق، قىرغىزلارنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە، قەشقەرگە جازا يۈرۈش

قىلماقچى بولۇۋاتىپتۇ» ⑩ دەپىلگەن. بۇنىڭدىن سۇئان راپتاڭ-
نىڭ تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئىلگىرىكىدەك
داۋالغۇپ تۇرغان، بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە ئۆچمەنلىك قە-
لىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنى ئىتتىپاقچىسى قاتاردا كۆرگەن
ۋەزىيەتتە، 1700 ـ يىلى قايتا بويسۇندۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى
بولىدۇ.

مۇھەممەد سادىق قەشقىرى يازغان «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا
كۆرسىتىلىشىچە، مۇھەممەد مۆمىن ئاقباشخانىنىڭ دەۋرىدە يەر-
كەنگە تەكلىپ قىلىنغان ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ پېشۋاسى دانىيال
خوجا بۇ نۆۋەت يەركەندىكى كەڭ ئەمەلدار ۋە پۇقرالارغا باشچىلىق
قىلىپ، «جېدەلدىن يۈز ئۆرۈپ، ئىنقىياد بىرلە ئىستىقبالغا
چىقتىلار.» ⑪ ھەمدە جۇڭغار قوشۇنلىرىنىڭ قەشقەر قاتارلىق
جايلارنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ھەمدەمدە بولدى. لېكىن، دىققەت
قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، سۇئان راپتان تەكرى تېغىنىڭ
جەنۇبىنى قايتا بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، غالدانىنىڭ دەۋرىدىكى
باشقۇرۇش شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، شەرقىي چاغاتاي ئەۋلادلىرى-
دىن بولغان خانلاردىن پايدىلىنىشنى ياخشى چارە دەپ ھېسابلىمە-
دى. بەلكى 1680 ـ يىلىدىن بۇيان يەركەن خانلىقىنىڭ خان
جەمەتىدىن بولغان خانلارغا خالىغانچە قارشى چىقىپ، بەزىدە
ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، ۋەزىيەتنى كونترول قىلىپ كېلىۋاتقان
نەقشىبەندىچىلەرگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلار ئارقىلىق ۋەزىيەتنى
كونترول قىلىشنى تاللىۋالدى. نەتىجىدە ئىسھاقىيە سۇلۇكى تە-
رەپدارلىرى بىلەن ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرى ئايرىم ـ ئايـ
رىم ھالدا قەشقەر بىلەن يەركەندە ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ سۇ-
لۇكلىرىنى تارقىتىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەكرى تېغىنىڭ جە-
نۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا يېقىندىن ماسلاشتى. جۇڭغار خانلىقى
بولسا ئۇلارنى چەكلەپ ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرۇپ، پايدىلىنىش-
نى مەقسەت قىلدى.

سۇان راپتاننىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتقان باشقۇرۇش شەكلى، نەقشىبەندىچىلەردىن پايدىلىنىش بولسىمۇ، بۇنىڭ ئىچىدە دەسلەپ ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنى يوللاپ، ئۇلارنىڭ ئاپئاق خوجا دەۋرىدىكى سۇندۇرۇلغان ھەيۋىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىمكان بەردى. يەنە بىر جەھەتتىن قەشقەردە جۇڭغار خانلىقىغا قارشى بىرقانچە كۈنلۈك جەڭ ئۇيۇشتۇرغان ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن كەڭ ـ كۆلەمدە ھېساب ئالمىدى. بەلكى ئۇلار ئارقىلىق ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنى چەكلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئىككى خىل گۈرۇھنىڭ كۈچلىرىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئۈمىد قىلدى. تېخىمۇ مۇھىمى دانىيال خوجىنىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان خوجىلارغا زىيان زەخمەت يەتكۈزمىدى. ئۇلارنى ئۆز ئورۇنلىرىدا قالدۇرۇشنى خەۋپ دەپ قاراپ، دەسلەپ ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ پېشۋاسى ئەخمەت خوجىنى تۇتۇپ، ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەند قىلدى. كېيىن يەنە ئۆزىگە ھەمكارلىشىپ، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى بەيئەت قىلدۇرغان دانىيال خوجىنىمۇ ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەند قىلدى. مانا بۇ سۇان راپتاننىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتقان باشقۇرۇش شەكلىدىكى گۈرۈگە تۇتۇپ تۇرۇش تۈزۈمى ئىدى. XVIII ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىغا كەلگەندە سۇان راپتان ئەينى مەزگىلدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ تۈزۈمنى ئىشقىيە سۇلۇكىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ كاتتىۋاشلىرى ئارقىلىق تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. بۇ ھالەت خېلى بىر مەزگىلگىچىلىك داۋام ئەتكەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بويسۇندۇرۇش تارىخىدىكى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار، ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ ئىلىدا داۋاملىق گۈرۈدە تۇرۇۋاتقان كاتتىۋاشلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى.

يۇقىرىقىلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ غالدان ۋە سۈۋان راپتان دەۋرىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان باش-قۇرۇش شەكلى بولۇپ، بىر - بىرىدىن روشەن پەرق قىلاتتى. ئەمما، ھۆكۈمرانلىق ئۈسۈلى بۇلاڭ - تالاڭ ئاساسىغا قۇرۇلغان بولغاچقا، بىر - بىرىنىڭ تولۇقلىمىسى ۋە راۋاجى ئىدى. يەنە كېلىپ بۇنىڭدا ئېغىر دەرىجىدىكى سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە تام-غىسى بېسىلغان بولغاچقا، ئالدىنقىسىگە قارىغاندا، ئۇيغۇر جەم-ئىيىتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگىچە سىڭىپ كىرگەنىدى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ غالدان دەۋرىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جە-نۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق ئۈسۈلى پەقەت سې-لىق تاپشۇرۇشقىلا كاپالەتلىك قىلىش بولۇپ، ئومۇملاشتۇرغاند-ا، مۇنداق ئىككى جەھەتتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: بىرى ئاپئاق خوجا دەۋرىدىكى سېلىقىنىڭ يېلمۇيىل تاپشۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ يەنە بىرى باج خىراجىتىنى تەمىن ئېتىۋاتقان ئەمگەكچىلەرنىڭ سانىغا كاپالەتلىك قىلىش ئىدى. ئاپئاق خوجا دەۋرىدىكى جۇڭغار خانلىقىغا تاپشۇرۇلۇپ بېرىلگەن سېلىق، غال-دان يەركەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغاندا، ئاپئاق خوجىنىڭ يە-غىپ بەرگەن مىننەتدارلىق سۆزىگە ئىدى. غالدان بۇ مادديي نەرسىلەرنى ئۆزىنىڭ ھەربىي ئېھتىياجى ۋە كەيپ - ساپاسىغا ئىشلىتەتتى. «ئۇ ھەر يىلى بىر قېسىم تارتۇقنى ئاجرىتىپ، دالاي لامانىڭ ئوردىسىغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى.» ⑫

غالدان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى داۋاملىق كونترول قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن، كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ، يانچىلارنىڭ ھوقۇقى ۋە ئۇلارنى قالايمىقان ئېلىپ سېتىشىنى مەن-ئى قىلىدىغان تۆۋەندىكى پەرمانىنى ئېلان قىلدى:

«ئويراتلار بىلەن خودۇنلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەۋانى قاتـ-تىق تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. نۆۋەتتە بىز بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان خودۇنلارغا، ئۆز مىللىتىمىز كىشىلـ-

رىگە ئوخشاش ئادىل مۇئامىلە قىلىش كېرەك. ھەرگىز ئاز - تولا پەقلەندۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشقىمۇ، بېسىشقىمۇ بولمايدۇ. خودۇنلار توغرىسىدىكى بۇرۇنقى قانۇن تۈزۈملەرگە ئاساسەن، رەسمىيەتلەرنى ئومۇميۈزلۈك ئىجرا قىلىپ، ئادىل سوت قىلىش- نى ئېلىپ بېرىش كېرەك. ئېلىمىزدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ياشقا ئەللەرنىڭ قۇللىرىنى ئېلىپ سېتىشقا بولمايدۇ. ئەگەر بۇ خىلدە- كى سودىنى قىلغۇچىلار بايقالسا، ئالغۇچى ياكى سانتۇچىنى قولغا ئېلىش كېرەك، ھەمدە بۇ سودىدىكى پۇلنى مۇسادىرە قىلىشقا ھوقۇقلۇق، مەخپىي ھالدا جىسمانىي قۇل سودىسىنى قىلغۇچىلار سېزىلسە، قۇلنىڭ باھاسىنىڭ ئىككى ھەسسىسىنى جەرىمانە قە- لىپ ئېلىش كېرەك، ھەمدە ئۇ قۇلنى ئازاد قىلىۋېتىش كېرەك، ئىلگىرى قۇلغا ئىگە بولغان كىشىلەرنىڭ قۇللارغا بولغان ئىگە- دارلىق قىلىش ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىنمىدۇ. ئەمما، قۇللارغا ھەرگىز ئادالەتسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدۇ؛ ئۇ- رۇش ئولجىلىرى قاتارىدىكى قۇللارنىڭ خوجايىنلىرى، قۇل بە- لەن كېلىشەلمىگەن ئەھۋالدا ساتسا بولمايدۇ، بەلكى ھېچقانداق نەرسە بەرمەي ئۆيىدىن چىقىرىۋېتىشى كېرەك. پۈتكۈل بۇخارا رايونىدىكى خودۇن مىللىتىمۇ ئۆزلىرىنىڭ سوت مەھكىمىسىنى تەسىس قىلسا بولىدۇ. لېكىن، ئاساسلىق دەۋا ئەنزىلىرى ئۈس- تىدىن بىز ھۆكۈم چىقىرىشىمىز كېرەك.» ⑬

بۇ پەرمان ئەمەلىيەتتە غالداننىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا ئېلان قىلغان «ئىككىنچى نومۇرلۇق پەرمانى» ئىدى. ئۇنىڭدا كەڭ ئۇي- غۇر ئەمگەكچىلىرىنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ جەمئىيەت تەشكىلىدە- كى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئۆزئارا يېقىن كىشىلەردىن تەركىب تاپقان ئائىلە گۇرۇھى بولغان «خودۇنلار» نامى بىلەن ئاتىغاند- دى. ئاكادېمىك ب. ي. ۋىلادىمىرسوۋ مۇنداق دەيدۇ: «شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇرۇق تۈزۈمى جەمئىيىتىنىڭ مەلۇم بىر خىل سورۇندا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئويراتلار

خودۇن (Xoton) شەكلىدە يەنى بارلىق يېقىن تۇغقانلاردىن تەر-
كىب تاپقان ئايىل (ئاۋۇال) ياكى كۆچمەن كەنت شەكلىدە چارۋە-
چىلىق قىلىدۇ. ئويراتلاردىكى بۇ خىل خودۇن ئاقساقالىنىڭ
باشچىلىقىدىكى بىرلىكتە كۆچۈپ، بىرلىكتە چارۋىچىلىق قىلىدە-
غان ئۇرۇقنىڭ بىر قىسمى ياكى يېقىن تۇغقانلار گۇرۇھىدىن
ئىبارەتتۇر.» ⑭ بۇنىڭدىن غالدانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلار-
نىڭ جەمئىيىتىدە ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقىنى قوغداشقا بارغانسېرى
ئامالسىز قېلىۋاتقان يانچىلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىنى چەكلەپ،
ئۇلارنى كەنت ۋە ئاۋۇال شەكلىدە تۇتۇپ تۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق
يىلمۇيىل ئاشۇرۇلۇپ ئېلىنىۋاتقان تارتۇقنىڭ مەنبەسىنى قانۇنىي
كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلغانلىقىنى كۆرسۈتۈپ بە-
لىدۇ.

سۇئان راپتاننىڭ دەۋرىدىكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ، تەڭرى
تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇ-
لى، ھۆكۈمرانلىق شەكلىگە ئوخشاش مەلۇم پەرققە ئىگىدەك
قىلسىمۇ، يەنىلا ئالدىنقىسىنىڭ قېلىپلىشىش جەريانى ئىدى. بۇ
ھەقتە «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا مۇنداق خاتىرە ئۇچرايدۇ: «خۇد-
تەيجى... تۆت شەھەرنىڭ خاجەلىقىنى ھەم پادىشاھلىقىنى بەردىم.
بارىب ئۆز شەھىرىگىزدە ئىقامەت قىلغايسىز دەپ رۇخسەت بەر-
دى. خاجەم نەچچە يىل سەدىرنىشىن يەركەنگە پادىشاھ بولۇپ،
قەشقەر، ئاقسۇ خەلقى خوتەنگە ھۆكۈملىرى جارى بولۇپ، خەلق-
نى ھىدايەتكە ئۈندىدى... بەزى ۋاقىتلاردا ئىلا مەۋزەئىغە بارىب،
تۆرەگە مۇلاقەت بولۇپ، پات پۇرسەتكە كېلۈر ئەردىلەر. نەچچە
مەھەل بۇ تەرىقىدە ئۆمۈر كەچۈردىلەر.» ⑮ دېمەك، كۆرۈنۈپ
تۇرۇپتۇكى، سۇئان راپتان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر-
لارغا قارىتىلغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىدە، دەسلەپتە ئىسھاقىيە سۇلۇ-
كىنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىمۇ ئوخشاشلا چەكلەپ تۇرغان بولسىمۇ،
كېيىنچە ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ، دانىيال خوجىنى يەركەنگە قايتۇ-

رۇپ، تارتۇقنى شەرت قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلـ
غانىدى. بۇ قارىماققا غالدانىنىڭ دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلـ
لىرىدىن پەرقلەنمىسىمۇ، ئەمما ئۇ باشتىن ـ ئاياغ تارتۇقنى
بۇلاڭ ـ تالاڭ ئاساسىدا كاپالەتلەندۈرۈپ، تېخىمۇ كۆپ بايلىق
توپلاشقا تىرىشتى.

سۇئان راپتانىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا
قاراتقان ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى
شۇكى، ئۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلارغا قارا-
خان (Qaraqan) نامىدىكى نازارەتچى ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ،
مەخسۇس تارتۇق ئىشلىرىنىڭ ئورۇندىلىشىغا نازارەتچىلىك قىلـ
دى. «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلـ
رى» گە ئاساسلانغاندا، «ئىلگىرى ئويراتلارنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر-
لارنىڭ ھەرقايسى شەھەرلەرگە بىرىدىن قاراخان، بىرىدىن خوجا
ئەۋەتىپ، نوپۇس سانى بويىچە قېرى، ئاجىزلىرىدىن باشقىلىرىنى
سېلىق رويخېتىگە پۈتەتتى» ⑯ دەپ كۆرسىتىلگەن. «تەزكىرەئى
ئەزىزان» دا بولسا «ئەينى مەزگىلدە ھەربىر شەھەر بازاردا 15
نەپەر قالماق ئەمەلدارى تۇراتتى. ئۇلار ئۆزلىرى تۇرغان شەھەر-
بازارلارنى نازارەت قىلاتتى. بۇ قالماق ئەمەلدارلىرى قاراخان دەپ
ئاتىلاتتى» ⑰ دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قارا-
خانلار ھەرقايسى شەھەرلەردىكى جۇڭغار پەرەس خوجىلارنىڭ يار-
دەملىشىشى بىلەن ئاھالىلەرنىڭ تۇتۇن سانى بويىچە تارتۇقنىڭ
ئومۇمىي سانىنى ھېسابلاپ، كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى
قاقتى ـ سوقتى قىلاتتى. ئۇلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ تولۇق ھو-
قۇقلۇق ۋەكىللىرى بولۇپ، يىللىق تارتۇق ۋەزىپىسىنى ئورۇندە-
غاندىن سىرت، ھەرۋاقىت جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق
شەكلى قىلىپ تاللىۋالغان فېئوكسىيىلىرىنى نازارەت قىلىپ تۇ-
راتتى. شۇ ئارقىلىق جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇ رايونلارنى ئىقتىسا-
دىي جەھەتتە تېخىمۇ ئۇنۇملۇك بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى ۋە مەۋرە-

يىتىنى كونترول قىلىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بېرەتتى.

سۇئان راپتاننىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتىقان ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىدىكى تارتۇق ھەرقايسى شەھەرلەر-دىكى قاراخان ۋە خوجىلارنىڭ سۇيىلىشى ھەم ۋاستىسى ئارقىلىق، پەقەت بىرلا خىل ئۇسۇلدا ئورۇندالمايتتى. بەلكى باج-سېلىق ئۇسۇلى ئارقىلىق يۈرگۈزۈلەتتى. يەنى باجنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئادەم بولسا ئادەم بېجى تاپشۇراتتى. يېرى بولسا يەر بېجى تاپشۇراتتى. باقال ئائىلىلەر مېۋە بېجى تاپشۇراتتى. باقمىچى سودىگەرلەر چارۋا بېجى تاپشۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالتۇن - كۈمۈش بېجى، جاندار بېجى، سودا بېجى، ئوت - چۆپ بېجى، سۇ بېجى قاتارلىق باجلارنى تاپشۇراتتى، ھەرقايسىسىنىڭ مۇقىم بېكىتىلگەن نورمىسى بولۇپ، تۆلەم دەرىجىسى يۇقىرى ئىدى.

سۇئان راپتاننىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتىقان ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىر روشەن ئالامىتى، ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا پۇل قويدۇرۇپ تارقاتقانلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ جۈملىدىن خانلىقنىڭ يۇقىرى پەللىدىكى ئىقتىسادىي بۇلاق - تالىشىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، كېيىن ئۇنىڭغا غالدان سېرىنمۇ ۋارىسلىق قىلغانىدى. شۇنىڭدەك يەنە كېيىنكى ۋاقىتلىكى چىڭ سۇلالىسىمۇ ئۇلۇغ قىلغاچقا، خېلى بالدۇرلا ئەھمىيەت بەرگەنىدى. شۇ سەۋەبلىك چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ توغرىدا، بىرقەدەر قىممەتلىك خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان بولۇپ، خۇسۇسەن، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە مۇنداق يېزىلغان: «ئۇيغۇرلار ئىلگىرى جۇڭغارلارنىڭ دەۋرىدە مىس پۇل ئىشلەتكەن، ئۇ قىزىل مىستىن ياسالغان بولۇپ، ھەجمى كىچىك، قېلىن، شەكلى يۇمىلاق، چۆرىسى سەل - پەل نېپىز، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى يوق، پۈتەي ئىدى، سۇئان راپتاننىڭ دەۋرىدە، يۇزىگە ئۇنىڭ نام شەرىپى

چۇشۇرۇلۇپ قۇيدۇرۇلغاندى. ئارقا يۈزىدە ئۇيغۇرچە خەت بار ئىدى. غالدان سىرىن تەختكە چىققاندا، ئۇنىڭ نامى بىلەن قويۇدۇرۇلدى.» ⑱ سۆزان راپتان بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى غالدان سىرىننىڭ دەۋرىدىكى پۈتۈنلىكى خەت شەكلى ۋە قىممىتى توغرىسىدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت باشقا بىر تارىخىي ماتېرىيالدا تېخىمۇ ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلغان: «قەشقەر قاتارلىق جايلاردا مىس پۇل ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەجمى كىچىك، قېلىن قىلىپ ياسىلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى يوق، پۈتەي كېلىدۇ. ھەربىر پۈتۈنلىكى قىممىتى ئىككى يارماق ياكى ئۈچ ـ تۆت يارماق بولۇپ، دەرىجىسى ئوخشاش ئەمەس، بىر يۈزىدە، ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان پارس يېزىقى بىلەن يەركەن دېگەن خەت چۇشۇرۇلگەن. يەنە بىر يۈزىگە توت يېزىقى بىلەن سۆزان راپتان ۋە غالدان سىرىننىڭ ئىسمى چۇشۇرۇلگەن.» ⑲ دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن ناھايىتى ئېنىق سۆزان راپتان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تەختكە چىققان غالدان سىرىننىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا پۈتۈن قۇيدۇرۇپ تارقىتىشى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىقان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يەنە بىر دەھشەتلىك ئۇسۇلى ئىدى. ئۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى ئىقتىسادىي جەھەتتە تالان ـ تاراج قىلىشىنىڭ بارغانسىرى چوڭقۇرلىشىشى بىلەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا قارىتىقان ھۆكۈمرانلىق شەكلى ۋە ئۇسۇلىنىڭ پەيدىنپەي، بۇ كۆچمەن خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ، ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپادە قىلىنغىنى، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەرگىزمۇ بۇ بوستانلىقلاردىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنى قولدىن بېرىپ قويۇش نىيىتىنىڭ يوقلۇقىنى بىلەن ئۇنى مەڭگۈ چىڭ تۇتۇپ تۇرۇش ئىستىكى ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ جۇڭغار ۋاڭ ـ گوگلىرىنىڭ ئاسان قولغا كېلىۋاتقان تۇغما بايلىقلارغا ئىگە بولۇپ، داۋاملىق دۆلەتمەن ياشاش يولىدا ھازىرلىغان قىمـ

مەت قارىشى ئىدى، 1745 - يىلى غالدان سېرىن ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ بۇنداق تەييارغا ھەييا بولۇش ئاساسىدا شەكىل-لەنگەن قىممەت قارىشى، بىر كۆرۈنۈپ، بىر يىراقلاپ ئاخىرىدا بېرىپ، چىڭ سۇلالىسىگە ئەندىزىلا بولۇپ قالالىدى، خالاس.

ئىزاھلار:

①⑪⑮⑰ مۇھەممەد سادىق قەشقىرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 49 -، 69 -، 51 -، 77 - بەت.

② چوقان ۋەلىخا نوۋ «ئالتە شەھەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» «چوقان ۋەلىخا نوۋ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» Ⅲ توم، ئالمۇتا 1985 - يىلى نەشرى، ۋېي لياڭتاۋ يازغان «غەربىي يۇرت تارىخىدىكى خىيالىي كۆلەڭگە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دۆلىتى ياكى خوجىلار دەۋرى توغرىسىدا ئەملىي تەكشۈرۈش» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىللىق 4 - سانىغا بېسىلغان.

③ مىر خالىدىن ياركەندى «ھىدايەتنامە»، بىللېۋ يازغان «قەشقەر تارىخى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، فوسۇس «1873 - يىلى يەركەنگە قىلىنغان ئەلچىلىكتىن دوكلات» 176 - بەت؛ لىيۇ جېڭيەن «غالداننىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار» «مىللەتلەر تەتقىقاتى» نىڭ 1994 - يىللىق 5 - سانىغا بېسىلغان.

④⑦⑨ مولا مىرسالىھ قەشقىرى «چىڭگىزنامە» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 174 -، 178 -، 179 - بەتلەر.

⑤⑧ «چىڭ ئوردىسىنىڭ شىنجاڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 175 - جىلد، كاڭشىنىڭ 35 - يىلىدىكى مادىدىسى بىلەن 98 - جىلد، كاڭشىنىڭ 20 - يىلىدىكى مادىدىسى.

⑥ «شىمالىي دەشتنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 28 - جىلد.

⑫ ئاخاما (ئىتالىيە) «XVII ئەسىرلەردىكى خەنزۇ تىبەت مۇناسىۋىتى» Ⅶ — X بابلار، تەرجىمىسى «موڭغۇللارنىڭ ئويرات قەبىلىسىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ تەرجىمە توپلىمى» نىڭ 11 - قىسمىغا بېسىلغان، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى بىلەن

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى بىرلىشىپ تۈزگەن.

⑬ تېخن شەنىاۋ (ياپونىيە) «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇڭغۇللار-نىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى» سودا نەشرىياتى 1987 - يىل خەنزۇچە نەشرى 251 - بەت.

⑭ ب. ي. ۋىلادىمىرسوۋ «موڭغۇللارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈم تارىخى» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1980 - يىل خەنزۇچە نەشرى 266 - بەت.

⑯ «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 746 - جىلد، چېخنلۇڭنىڭ 30 - يىلىدىكى مادىدىسى.

⑱ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 35 - جىلد، پۈل قانۇنى.

⑲ رۇەن مىڭداۋ باش مۇھەررلىكىدە تۈزگەن «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى چۈشەندۈرۈپ ئىزاھلاش» 4 - جىلد يەنبېيەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1992 - يىل خەنزۇچە نەشرى 93 - بەت.

بەشىنچى باب

جۇڭغار خانلىقىنىڭ كورلا ۋە قاراشەھەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. جۇڭغار خانلىقى ۋە كورلا

يۇ ۋېيچىڭ يازغان «شىنجاڭنىڭ تۇزۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر ناملىرى ھەققىدە تەتقىقات» دا كورلا نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئىككى خىل رىۋايەت خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلگەن: «كورلا موڭغۇل تىلىدىكى سۆز. لاما دىنىنىڭ كېگەنلىرى نوم ئوقۇغان ۋاقتىدا دائىم بىر قولىدا پىرقىراتسا ئاۋاز چىقىدىغان ياغاچتىن ياسالغان ئەسۋابنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ تۇراتتى، بۇ موڭغۇل تىلىدا كوردى (Kordi) دەپ ئاتىلىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر لاما دەريا بويىدا كوردىنى پىرقىرىتىپ، نوم ئوقۇۋاتسا، ئېھتىياتسىزلىقتىن قولىدىكى كوردى سۇغا چۈشۈپ كەتكەن. ئۇ ئۇزۇلدۈرمەي يۇقىرى ئاۋازدا «كوردى»، «كوردى» دەپ توۋلاپ كەتكەن. كېيىن كىشىلەر بۇ دەريا بىلەن بۇ بايىنىڭ نامىنى كوردى دەپ ئاتايدىغان بولغان. كورلا دېگەن نام مانا مۇشۇ كوردىدىن ئۆزگىرىپ كېلىپ چىققانىدى.» ① بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، كورلا رايونىنىڭ يۇرت بولۇپ قۇرۇلۇش تارىخىدا، جۇڭغارلارنىڭ خېلىلا زور رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىلگەن دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا پەقەت، كورلا رايونىنىڭ تارىخىغا كېيىن قوشۇلغان بىر تارىخىي قىستۇرمىدىنلا ئىبارەت ئىدى.

كورلا تاريخنامىلەردە ئەڭ دەسلەپ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. شىبانىنىڭ تەرجىمھالى» دا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «شىبان ئۇيغۇردۇر، ئاتىسىنىڭ ئىسمى كۆل يىغىنچ، ئۆزىنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى 8 چى كېلەتتى، ئەقىل-لىق، باتۇر، ئادەم ئىشلىتىشكە ماھىر ئىدى. تەيزۇنىڭ شىمالغا جازا يۈرۈش قىلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قوشۇنلىرىغا باشچى-لىق قىلىپ، ئۆزلۈكىدىن ئۇنىڭغا قوشۇلغانىدى. مۇسۇلمانلار-نىڭ ئېلىگە قىلىنغان جازا يۈرۈشتە كۆپ قېتىم ئەجرى تۆھپە كۆرسىتىپ، كاتتا ئىنئام بېرىلمەكچى بولغاندا، ئۆز ئېلى بولغان كورلا شەھىرىنىڭ دارۇغالىقىنى تەلەپ قىلغانىدى، شۇڭا ئۇنىڭغا 200 تۆتۈن ئىجارىكەش سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەنىدى، ئۆزىمۇ شۇ جايدا ئالەمدىن ئۆتكەنىدى.» ② ئەمما، بۇ پەقەت كورلا نامىنىڭ خەنزۇچىدىكى بىرقەدەر يېقىن تەلەپپۇز شەكلى بىلەن كۆرۈلۈشلا بولۇپ، ھەرگىز ئۇنىڭ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوتتۇ-رىغا چىققانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى، بەلكى مۇئەييەن جەريان تارىخىنى باشتىن كەچۈرۈپ، يۇەن دەۋرىگە كەلگەندە كىشىلەر تەرىپىدىن مۇھىم بىر شەھەرنىڭ نامى سۈپىتىدە بىلىنگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىلگەنىدى. بۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك تەرەپ بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تاۋ باۋ لىيەن «خەنناما» بىلەن «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن «لېلۇ ياكى لىيۇلۇ شەھىرىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ھەممىسى كورلىنىڭ ئاھاڭىغا يې-قىن» ③ دەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇنىڭسىزكى بۇ بىر خىل زورۇ-قۇش بولسىمۇ، ۋاڭ خېپىڭ ئەپەندى ئۇنىڭ ئىلھامى بىلەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. شىبانىنىڭ تەرجىمھالى» دا تىلغا ئېلىنغان كورلا (坤阆) سۆزى بىلەن «لېلۇ» نىڭ ئاھاڭى ئوخشاش ۋە يېقىن دەپ، «تاۋ باۋلىيەن كۆرسەتكەن «لېلۇ» بىلەن «لىيۇلۇ» ئوخشاش بىر خىل ئاھاڭنىڭ پەرقلىق تەرجىمىسى جۈملىسىدىن» ④ دەپ يازغانىدى. بۇنداق قاراش يەنە بىر جەھەت-

تىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلىنغان قورۇقچىبەگ مەكتەپلىرىنىڭ ئورنىنى ھازىرقى كورلا شەھىرىنىڭ كونىشەھەر رايونىدا دېگەننى ئىلگىرى سۈرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كورلا تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ھازىرغىچە كورلا تەۋەسىدىن قەدىمكى خارابە ئىزلار بىلەن قەدىمىي شەھەر نۇقتىلىرى بىر قانچە ئورۇندىن تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى خارابە ئىزىدىن باش ئەگمەي سۇ ئېلىكتر ئىستانسىسىدىكى قەدىمكى خارابە ئىزى بار بولۇپ، «خارابە ئورنىدىن كۆپ مىقدارىدا ساپال پارچىلىرى يېغىۋېلىنغانىدى. ئۇلار پۈتۈنلەي چاقتا ياسالىپ، قۇم ئارىلاشتۇرۇپ، يۇقىرى ھارارەتتىكى ئوتتا پىشۇرۇلغان، ساپال پارچىلىرىنى ئۆزئارا بىر - بىرىگە تەگكۈزگەندە، تاڭ - تاڭ قىلىپ ئاۋاز چىقىرىدۇ. ساپاللارنىڭ قورساق قىسمىنىڭ قېلىنلىقى 0.65 - 2.45 مىللىمېتىر ئارىلىققىچە، قىزىل، كۈل رەڭ، قوڭۇر سېرىق ۋە ئاقتىن ئىبارەت بىرقانچە رەڭدىكىلىرى بار. ساپال پارچىلىرىنىڭ سىرتقى يۈزىگە بىنەپشە رەڭ بېرىلگەن، بەزىلىرىنىڭ رەڭلىرى تەكشى ئەمەس ياكى پەقەتلا ھېچنېمە سۈركىمىگەن، ئىنتايىن قوپال.

ئۇنىڭ يىل دەۋرى تاڭ، سۇڭ دەۋرلىرىگە ئائىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» ⑤ قەدىمىي شەھەر ئورنىدىن بىرقەدەر بالدۇرقى دەۋرىگە ئائىتلىرىدىن كورلىنىڭ جەنۇبىدىن 6 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بوتخۇنوڭچاڭ تەۋەسىدىكى شاقىردوڭ قەدىمىي شەھىرى بار بولۇپ، خارابە ئورنىدىن «ئوتتا كۆيدۈرۈلگەن قىزىل ۋە قارا، كۈل رەڭ توپا، ئاتنىڭ چىشى، ھايۋاناتلارنىڭ ئۈستىخانلىرىنىڭ پارچىلىرى ھەمدە ساپال ۋە تاش قورال قاتارلىقلار كۆرۈلدى. يېغىۋېلىنغان ساپاللار جەمئىي 26 پارچە بولۇپ، ئاساسەن قىزىل رەڭدە بەزىلىرى قوڭۇر رەڭدە. ساپاللار پۈتۈنلەي

قۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان، بەزىلىرىگە ئازراق ئارىلاشتۇرۇل-
غان، يۇقىرى ھارارەتتىكى ئوتتا پىشۇرۇلغان. ساپاللارنىڭ قور-
ساق قىسمىنىڭ قېلىنلىقى 0.45 ـ 0.95 سانتىمېتىرغىچە،
پۈتۈنلەي قولدا ياسالغان... تېپىلغان تاش قورال بىر دانە بولۇپ،
پۈتۈن گەۋدىسى سۈركەپ ياسالغان تاش پىچاقتىن ئىبارەت
ئىدى.» ⑥ بايىنغۇلىن تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىي يادە-
كارلىقلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە بۇ قەدىمىي شەھەرنى
«تاڭ سۇلالىسىدىن قالغان يادىكارلىق» دەپ قارالغانىدى. ئەمما
ئايرىم مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتىدا ئاللىبۇرۇن
«شەھەر ئىچىدىن تېپىلغان قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال
پارچىلىرى بىلەن كۈل رەڭ ساپال پارچىلىرى خەن ـ تاڭ سۇلا-
لىلىرىنىڭ ئۇسلۇبى» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى ھەمدە تېخىمۇ ئىل-
گىرىلەپ، «شاقىردۆڭ قەدىمىي شەھىرى كىچىك بىر ئەل بول-
غان ۋائىرىيە دۆلىتىنىڭ ئاستانىسى بولۇش ئېھتىمال» ⑦ دەپ
ھۆكۈم چىقارغانىدى، نۆۋەتتە بۇ توغرىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر
ئاساسەن ئورتاق بىر چۈشەنچىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئىلگىرىكى-
لەردىن خۇاڭ ۋېنبى «ۋائىرىيە قامانغۇلىنىڭ شىمالىدا» يەنى
«قۇرۇق تاغنىڭ شىمالىدا» ⑧ دەپ قارىغانىدى. دېڭ چېەن
«ۋائىرىيە شەھىرى باغراش كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قايدۇ
دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا، قەدىمىي
شەھەرنىڭ ئىزىنى ھازىر چېلىقتۇرغىلى بولمايدۇ» ⑨ دەپ يازغا-
نىدى، گەرچە ئۇلارنىڭ بۇ ھۆكۈملىرىدە خېلى كۆپ تولۇقلاشقا
تېگىشلىك تەرەپلەر بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بۇنداق چۈشەنچىگە كېلە-
شىدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بەزى تارىخ جۇغراپىيە
ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى يەكۈنلەر سەۋەبچى بولغانىدى. مە-
سىلەن، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» بىلەن
«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا
«قامانغۇل ۋائىرىيە شەھىرىگە تەۋە بولۇشى كېرەك، زىنبىچۈەنزە-

نىڭ بۇرۇنقى نامى قامانغولى ئىدى» ⑩ دەيسىلگەن. لى گۇاڭتىڭ يازغان «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيەسى ئۈستىدە تەھسىل» دە «ۋائىرىيە ئېلى چۇقو ئېلىنىڭ جەنۇبىدا، ھازىرقى قارا شەھەرگە قاراشلىق كورلا ھەربىي رايونىنىڭ شەرقىدە، باغراش بىلەن لوپنۇرنىڭ ئارىلىقىدىكى جايدا» ⑪ دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بەزى تارىخ جۇغراپىيەشۇناسلارنىڭ چۈشەنچىلىرىدىكى سەۋەنلىكلەر ئىلگىرىكىلەرنىڭ يەكۈنلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، ئەكسىچە ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ خەنزۇچە نامىنىڭ بېكىتىلىشىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

ئەمەلىيەتتە، ۋائىرىيە بەگلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر خەنزۇچە مەنبەلەردە بىرقەدەر بالدۇرلا كۆرۈلگەن بولۇپ، «خەنىنامە غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «ۋائىرىيە بەگلىكىنىڭ مەركىزى ۋائىرىيە شەھىرى»، «ئاگىنىنىڭ جەنۇبىدىن ۋائىرىيىگە 100 چاقىرىم كېلىدۇ» دېيىلگەن. «كېيىنكى خەننامە، بەن چاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا «مىلادىيە 94 ـ يىلى كۈزدە، بەن چاۋ كۈسەن، پىشامشان قاتارلىق سەككىز ئەلنىڭ لەشكىرىدىن جەمئىي 70 مىڭ ئادەمنى ۋە ئۆز قارىمىقىدىكى...1400 ئادەمنى يۆتكەپ، ئاگىنىغا جازا يۈرۈش قىلدى. قوشۇن ۋائىرىيە چېگرىسىغا كەلگەندە، يەنە ئاگىنى، ۋائىرىيە، چۇقو بەگلىكلىرىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇقتۇردى...ئاگىندا قۇمۇش كۆۋرۈك دېيىلىدىغان مۇھىم بىر ئۆتكەل بار ئىدى...لېكىن بەن چاۋ باشقا بىر يول بىلەن ئاگىنىغا باردى» دەپ يېزىلغان. «ۋېينامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «ئاگىنى ئېلى .....ئۆزىنىڭ يەر شارائىتىنىڭ ئەپلىكلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا تەزلەتكىلىكىنىڭ ئەلچىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، پادىشاھ شىزۇڭ بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، جۇ ببگى ۋەن دۇگۇينى يېنىكلا ئاتلىنىپ، ئاشلىق، ئوزۇق ـ تولۇكنى يول بويى تولۇقلاڭلار دەپ، ئاگىنىغا جازا يۈرۈش

قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋەن دۇگۇي ئاگىنىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا يېتىپ بېرىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چۇقۇ بىلەن ۋائىرىيىدىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، ئاندىن يان قەلئەسىگە يۇرۇش قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن ناھايىتى ئېنىققى، ۋائىرىيە بەگلىكى قەدىمكى ئاگنى ئېلىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بىلەن قەدىمكى چۇقۇ بەگلىكىگە يېراقراق مەنزىلگە جايلاشقان. ئۇنىڭ ئاگنى ئېلىنىڭ ئاستانىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 100 چاقىرىم-غىچە ئىدى. بۇ مۇساپە ئاگنى ئېلىنىڭ ئاستانىسى جايلاشقان ھازىرقى قاراشەھەردىكى دەنزىلدىن ۋائىرىيە بەگلىكىنىڭ ئورنى بولغان كورلىدىكى شاقىردۆڭ قەدىمىي شەھىرىگىچە بولغان يول ئارىلىقىغىمۇ ماس كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە شاقىردۆڭ قەدىمىي شەھىرى كورلا شەھەر تەۋەسىدىكى ئۇزگەن، توبۇرچى قەدىمى شەھەرلىرىگە قارىغاندا، بىرقەدەر بالدۇر بىنا قىلىنغان بولۇپ، كۆنچى دەرياسى ئۇنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنى ئايلىنىپ ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ چۈشەنچە «دەريالار تەپسىراتى» دا بېرىلگەن كۆنچى دەرياسىنىڭ ۋائىرىيە بەگلىكىنى ئايلىنىپ ئاقىدىغانلىقى توغرا-سىدىكى بېشارەتكىمۇ ئۇيغۇن بولۇپ، بۇ ھال كىشىگە قەدىمكى ۋائىرىيە بەگلىكىنىڭ كۆنچى دەرياسىنىڭ ئوچ بۇلۇڭلۇق ئەگمە رايونىغا جايلاشقانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر ئۇقۇمنى كۆر-سىتىپ بېرىدۇ.

كۆنچى دەرياسىنىڭ ئوچ بۇلۇڭلۇق ئەگمە رايونى توغرىسى-دىكى ئۇچۇر ئوخشاشلا «خەننامە» دىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «خەننامە، جېڭ جىنىڭ تەرجىمھالى» دا «مىلادىيەدىن بۇ-رۇنقى 60 ـ يىلى ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا پاراكەندىچىلىك تۇغۇلدى. باتىسقان شەنشەتچان خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولماق-چى بولۇپ، جېڭ جىغا ئادەم ئەۋەتتى. جېڭ جى چېدىر ۋە كۈسەن ئەللىرىدىن 50 مىڭ ئەسكەر توپلاپ، باتىسقاننى خېچۇيدە قارشى ئالدى» دېگەن خاتىرە ئۇچرايدۇ. شۇ سوئىنىڭ تەتقىقاتىغا

ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىكى «خېچۇي» يەر نامى ئەمەس ئىدى. «دەريانىڭ ئەگىپ ئاقىدىغان جايى خېچۇي (دەريا ئەگمىسى) دەپ ئاتىلاتتى.» ⑫ روشەنكى بۇ دەل كۆنچى دەريا ئېقىنىنىڭ ئېقىش يۆنىلىشىدىكى جايغا قارىتىلغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ هازىرقى بۇگۈر ناهىيە تەۋەسىدىكى چېدىر ئەتراپىدا تەسىس قىلىنغانلىقىدىن قارىغاندا، جېڭ جىنىڭ هونلارنىڭ باتىسقانىنى «دەريا ئەگمىسى» گە بېرىپ كۆتۈۋېلىشى، بۇ جايىنىڭ ئىلگىرى هونلارنىڭ باتىسقانى تۇرغان جايىدىن ئانچە يىراق ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بۇ ۋائىرىيە بەگلىكى توغرىسىدىكى يەنە بىر مۇهىم بېشارەت بولۇپ، «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، هونلارنىڭ باتىسقانى چاكارلار كاهىبگى ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلغان بولۇپ، چاكارلار كاهىبگىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئاگىنى، چۇقو ۋە ۋائىرىيە بەگلىكىنىڭ ئارىلىقىدا ئىدى. بۇنىڭ-دىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، هونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى باتىسقانىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى هازىرقى قاراشەهەر، لوپنۇر، كورلا شەهەر ئارىلىقىدا بولۇپ، جېڭ جى باتىسقانىنى كۆتۈۋالغان كۆنچى دەرياسىنىڭ ئەگىپ ئاقىدىغان جايىغا يېقىن ئىدى. شۇ-هىسىزكى بۇ جاي كۆنچى دەرياسىنىڭ باش ئەگمىدىكى تاغ ئېغىزىدىن چىقىپ غەربكە قاراپ ئېقىپ، قوشئېرىققا بارغاندا غەربىي جەنۇبقا قاراپ بۇرۇلۇپ، بوتخۇ نوڭچاڭغا يېقىن يەردە جەنۇبقا قاراپ ئاقىدىغان، ئاندىن ئۇ يەردىن پۈخۇي نوڭچاڭغا بارغاندا شەرققە قاراپ بۇرۇلىدىغان ئۇچ بۇلۇڭلۇق ئەگمە رايونىدا بولۇشى كېرەك. بۇ ئۇچ بۇلۇڭلۇق ئەگمە رايونىنىڭ ئەگمە نۇقتىسى بىر قەدەر گەۋدىلىكرەك جاي ـ يۇقىرىدا بىز قەدىمكى ۋائىرىيە بەگلىكىنىڭ ئورنى دەپ تىلغا ئالغان بوتخونوڭچاڭنىڭ جەنۇبىدىن بىر كىلومېتىرغا يەتمەيدىغان ئورۇنغا جايلاشقان شاقىردۆڭ قەدىمىي شەهىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

ئەمدى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تاۋ باۋلىيەننىڭ لېلۇ (娄坪) بىلەن لىيۇلۇ (柳驴) دىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنىڭ ئاھاڭى «كورلا» نىڭ ئاھاڭىغا يېقىن دەپ قارىغانلىقىغا كەلسەك، ئۇنىڭ ماتېرىيال ئاساسىمۇ ئوخشاشلا «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە كۆرسىتىلىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن مىلادىيە 10 - يىلى ئۇ شىن سۇلالىسىنى كېڭەيتىش بېگى جىن فىڭنى ئوڭ تەرەپ بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، دەرھال غەربىي يۇرتقا ئەۋەتتى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئارقا قۇشبېگى شۇ جەل ئوڭ سەركەردە قۇد ۋە سول سەركەردە شىنچىلار بىلەن مەسلىھەتلەشىپ، ..... ئەل كۇندىن - كۇنگە گادايلىشىپ كېتىۋاتىدۇ... دەپ نائىلاج ھونلارغا قاچماقچى بولدى. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ قالغان قۇرۇل چېرىكچىبېگى دىياۋخۇ، شۇ جەل بەگنى چاقىرتىپ سۆزۈشتۇردى. بەگ يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئىشلارنى ئىقرار قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن باغلانغان شۇ جەل بەگ قۇرۇقچىبەگ دەن چىن تۇرۇشلۇق لېلۇ شەھىرىگە ئېلىپ بېرىلدى.»

بۇ خاتىرىدە تىلغا ئېلىنغان «لېلۇ» (娄坪) شەھىرى قەدىمكى كورلا شەھىرى بولماستىن بەلكى ۋائىرىيە شەھىرى (城犁尉) بولۇشى كېرەك، «خەنزۇچە خەتلەرنىڭ قەدىمكى فۇنېما قوللانمىسى» غا ئاساسلانغاندا، « 坪 »، « 柳 » ۋە « 尉 » خەتلىرى ئوخشاش بىر خىل سۆزنىڭ پەرقلىق تەرجىمىسى بولۇپ، ھەممىسى « 尉 » خېتىنىڭ ئاھاڭى بولغان «ĭwăt» ⑬ سۆزىگە يېقىن كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كورلىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخى كۆنچى دەرياسىنىڭ ئوچ بۇلۇڭلۇق ئەگمە رايونىنى بۆشۈك ماكان قىلغان بولۇپ، ھازىرمۇ بۇ جاي كورلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ مەركەزلىك توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، يەنە بىر گەۋدىلىك تەرەپ شۇكى، «يۇەن سۇلالىسى تارى-

خى. شى باننىڭ تەرجىمھالى» دا تىلغا ئېلىنغان «كورلا شەھرى» (坤閫城) ئوخشاشلا مۇشۇ دائىرە ئىچىدە بولسىمۇ، ئۇنىڭ كورلىنىڭ زادى قايسى تەرىپىگە جايلاشقانلىقى ئېنىق ئەمەس. «قوچۇدىكى كيو جەمەتىنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇجمەل قىلىپ، «ئۇسمى ئايمىقىنىڭ غەربىدىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتا» ⑭ دەپ كۆرسىتىلگەن. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ بايان قىلىشچە، بۇنىڭدىكى ئۇسمى ئايمىقى كۇچانىڭ يېنىدىكى ئۇسمى تارىم ئىدى. «جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» دا ئۇنى تۇرپاننىڭ يېنىدا دەپ كۆرسەتكەن. بۇنداق بولغاندا، يۇەن دەۋرىدىكى كورلا شەھرىنىڭ ئورنىنى دەللىلىمەك تېخىمۇ قىيىن بولۇش بىلەن بىرگە، بۇ توغرىدا ئىشەنچلىك خاتىرىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنداقتىمۇ كورلا نامى گەرچە كورلىنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «ۋائىرىيە» دىن كېيىنكى يەنە بىر يەرلىك نامى بولسىمۇ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، كورلىغا نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى ئۆزىنىڭ نېمىتىنى ئايماي بېرىپ كېلىۋاتقان ـ كۆنچى دەرياسىنىڭ باش ئەگمىدىكى ئېقىش ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، كۆنچى دەرياسى تاغ ئارىسىدىكى تار قىستاڭدىن چىقىپ، باش ئەگمە ئېغىزىغا كەلگەندە، دەھشەتلىك شاقىراتما ھاسىل قىلىدۇ. بەزى كىشىلەرنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈشچە، كۆنچى دەرياسى «كورلىنىڭ ھازىرقى ئاقتاش، چاچى قاتارلىق ئورۇنلىرىنى كولاپ، چوڭ كۆل ھاسىل قىلغان. ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئەتراپتا ئازغىنە ئائىلە بولۇپ، بۇلار تېكىچى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان.» ⑮ بۇ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك تەرەپ بولۇپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەر دەريا ئېغىزىنىڭ بۇنداق نو شەكىللىك ئالاھىدىلىكىنى «كويلا» دەپ ئاتايتتى. بۇ چۈشەنچە كورلا ۋە لوپنۇر تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا خېلى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھازىرمۇ ئۇلار «كورلا» نى «kola» ۋە «koyla» دېگەن شەكىللەر

بىلەن ئاتايدۇ. بۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىئالېكتىكىدىكى بىر ئالاھىدىلىك دەپ قارىغاندىمۇ، ئۇنىڭ يەنە بىر ماتېرىيال ئاساسى «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، مەھمۇد قەشقىرى «كويلا ـ دەريا ئېغىزى» ⑯ دەپ چۈشەندۈرگەندى. قارىماققا بۇ تىل ماتېرىيالىرىنى جۇغراپىيىلىك ئورۇن نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈش بىرقەدەر قىيىندەك قىلسىمۇ، بىزنىڭچە دەريا ئېغىزىنىڭ نامى، تەدرىجىي دەريا دېلتىسىدىكى مەھەللىلەرنىڭ ئومۇمىي نامىغا ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق دەپ قاراشتىكى سەۋەب شۇكى، كۆنچى دەرياسىنىڭ باش ئەگمەدىكى ئېغىز ئەتراپى، تارىختىن بۇيان كارۋان يولىنىڭ ئۆتكەل ئىك ئالاھىدىلىكى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلگەنىدى. يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ بۇنداق ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ يېڭى ناملىرىنىڭ بەلىنىشى ياكى ئومۇملىشىشى ئۈچۈن يارىتىلغان يەنە بىر پايدىلىق ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، يەر ناملىرى تەشۋىقاتى خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى.

لېكىن، باش ئەگمىنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردىكى مۇھىم نۇقتىلىرىدا خاس ئۇنىڭ ئۆتكەللىك خاراكتېرىلا گەۋدىلەنگەچكە، كورلا توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆزلەر ئاساسەن تىلغا ئېلىنمىغان، مەسىلەن، باش ئەگمىنىڭ خەنزۇچىدىكى ھازىرقى «تېمىنگۇەن» （铁门关） دېگەن ئاتىلىشى ئەڭ ئاۋۋال «ئون ئالتە پادىشاھلىق. ئەمىنىيە» دە كۆرۈلگەن بولۇپ، «كېيىنكى خەننامە. بەن يوڭنىڭ تەرجىمھالى» دا «جۇلىگۇەن» （关离爵） دەپ خاتىرىلەنگەن. «جىن سۇلالىسى تارىخى. يات ئەللەر ھەققىدە قىسسە» دە «تېمىن» （铁门） ۋە «جېلىيۇگۇەن» （关留遮） دەپ، «يېڭى تاڭنامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە «تېمىنگۇەن» （铁门关） دەپ يېزىلغان. ئەمەلىيەتتە بۇ باش ئەگمە ئۆتكىلى ۋە ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 20 كىلومېتىرچە كېلىدىغان تار ئۆزۈن جىلغىنىڭ نامى بولۇپ، بەزىلەر بۇنىڭدىكى «关离爵»

ۋە « 关留遮 » دېگەن ناملارنى «كورلا» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ. بىزنىڭچە بۇ ناملارنىڭ ھەممىسى باش ئەگىم ئۆتكەلى ۋە ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جىلغىنىڭ ئوخشىمىغان نۇقتىلىرىنىڭ بىر خىل ئاھاڭىدىكى پەرقلىق ئاتىلىشلىرى بولۇشى كېرەك. «خەنزۇچە خەتلەرنىڭ قەدىمكى فونېما قوللانمىسى» غا ئاساسلانغاندا، « 爵 » خېتى بىلەن « 遮 » خېتىنىڭ ئاھاڭى «tsĭak» ۋە «tia» دەپ ئوقۇلغان بولۇپ، « 铁 » خېتىنىڭ ئاھاڭى بولغان «tiet» ⑰ غا يېقىن كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، باش ئەگمىنىڭ خەنزۇچىدىكى بىر خىل قانچە خىل ئاتىلىشلىرى يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىلىدىكى بىر خىل ئاھاڭدىن كەلگەن بولۇپ، «كويلا» ، «كولا» ۋە «كورلا» شەكىلىدىكى ئاتىلىشلىرى، ئالاھازەل ئەسلىدىكى يەرلىك تىلىدىكى ئاتىلىشى تاشلىنىپ قېلىنغاندا، ئوتتۇرىغا چىققان بولۇشى مۇمكىن.

كورلا نامىنىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «körunglar» ۋە تۈركىي تىلىدىكى پېئىللىق سۆز «kormek» نىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى بولغان «korle» دىن كەلگەن دېگەن ھازىرقى چۈشەندۈرۈشىگە كەلسەك، بۇ خىل يەكۈنلەرنىڭ ماتېرىيال ئاساسلىرىنىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرىدا كىتاب بولۇپ تۈزۈلگەن «غەربىي يۈرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» دە بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «كورلا ـ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بولۇپ، كۆرۈش، نەزەر سېلىش دېمەكتۇر. يەر شەكلى ئازادە ۋە كەڭ بولغاچقا، نەزەر سېلىشقا باب كېلەتتى. شۇڭا بۇرۇنقى ئاھاڭغا توغرىلىنىپ كورلا دەپ ئاتالغان.» ⑱ كورلا نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بۇنداق چۈشەندۈرۈش، مەنتىقىگە خىلاپ بولۇپ، شۇنجاڭ يەر نامىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىدە بۇنداق پېئىللىق خاراكتېر ئۇچرىمايدۇ. ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ھازىر قوللىنىۋاتقان يەرلىك نامىلار بىلەن بۇرۇنقى يەر نامىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زور دەرىجە-

دىكى ۋارىسلىق قىلىش خاراكتېرى سىڭگەن بولۇپ، ئۇلاردا مىللەتشۇناسلىق جەھەتتىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلەر بار. ئىپادە قىلغان مەدەنىيەت خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بىرقەدەر ئۆزگىچە بولۇپ، كۆپىنچىسىدە ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرەر تەرىپى بولسىمۇ نامايان قىلىنغانىدى. مەسىلەن، بەزى ئورۇنلار-نىڭ يەر نامىلىرى تارىختىكى بىرەر مىللەت ياكى قوۋمنىڭ كۆچۈ-شى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، بەزىلىرى شۇ ئورۇننىڭ جۇغرا-پىيىلىك ئالاھىدىلىكى ھەمدە ئالاھىدە مەھسۇلاتى ۋە شۇ ئورۇندا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئېتنىك ئايرىمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. مانا مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كورلا نامىنى - كۆنچى دەرياسىنىڭ باش ئەگىم دەريا ئېغىزىدىكى تۈگمەننىڭ نو شەكىلدىكى ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان «كويلا» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دېيىش، بىرقەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق ھېسابلىنىدۇ. ئەگەردە بۇ خىل پەرەز توغرا بولىدىغان بول-سا، ئۇ ھالدا كورلىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخىنى، جۈملىغار خانلىقى بىلەن پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتسىز دېيىشكە بولىدۇ.

«غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى چەشەندۇرۇپ ئىزاھلاش» بىلەن مىللەتشۇناسلىق جەھەتتە ئېلىپ بېرىلغان بەزى تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، كورلا چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىر-لىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدى - كەينىلىرىدە قارا شەھەرگە قاراش-لىق بىر يېزا ئىدى. ئاھالىلەرنىڭ تەركىبىمۇ ئۇيغۇرلارنى ئا-ساس قىلغان بولۇپ، «590 تۈتۈن، ئەر ئايال چوڭ - كىچىك بولۇپ، 1543 نوپۇس بار ئىدى». كېيىن دۇلان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچۈپ كېلىشى بىلەن 700 تۈتۈندىن ئاشقانىدى. بۇنىڭدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى كورلىنىڭ غەربىدىكى بۈگۈردىن كۆچۈپ كەل-گەنلەر بولۇپ، بۈگۈردە «ئەسلى ئۇيغۇرلاردىن 2 مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈن بار ئىدى.» خان خوجىنىڭ توپىلىڭدا «پۈتۈنلەي دېگۈدەك قېچىپ كېتىپ، ئاران 100 دىن ئارتۇق تۈتۈن قېلىپ، كورلىغا

كېلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. ۋەقە بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن تار-قىلىپ كەتكەن دولان ئۇيغۇرلىرىدىن 500 ئۆيلۈك ئادەم يەنە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى.» ⑲ چىڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار «خان خوجا ئۇچۇن ئات بېقىپ بېرىپ، بۇركۇت كۆندۇرۈپ بېرىدىغان، مىجەزلىرى غەلىتە، نەغمە-ناۋاغا ئامراق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى گەپكە كىرمەيدىغان» ⑳ لار دەپ قارالغاچقا، ھەم گۇمانلىق ھەم سىرلىق بىلىنەتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ چىڭ سۇلالىسى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆز يۇرتلىرىدا داۋاملىق تۇرۇشىنى خەۋپلىك دەپ ھېسابلىغاچقا، قېچىپ كەتكەن ۋە تارقىلىپ كەتكەنلىرىنى مەلۇم ساندا قايتۇرغاندىن تاشقىرى، كۆپ قىسمىنى يېڭى بارغان ئورۇنلىرىغا تارقاقلاشتۇرۇپ ئولتۇراقلاشتۇرغانىدى. ھازىر بۇگۇر ۋە كورلىدىكى دولان نامىدىكى ئۇيغۇرلار شۇ چاغدا يۇرتىغا قايتۇرۇلماي قېپقالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، جۇملىدىن ئۇلارنىڭ كورلىدا تۇرۇپ قالغانلىرى، كورلىنىڭ چىلانباغ، قوشئېرىق، بوتخۇ، قاراباغ، ئەلىك كەتمەن قاتارلىق يېزا ۋە كەنتلەرنى قۇرۇپ چىققانىدى. جۇڭغار خانلىقى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى كورلا يېزىسى نامدا چوڭ بىر يېزىنى كۆرسەتسىمۇ ئەمەلىيەتتە ھازىرقى ئاۋات، سايلىق، لەنگەر، غۇڭرات قاتارلىق يېزا-كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

كورلا تەۋەسىدىكى پېشقەدەملەردىن ئىگىلەنگەن ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، كورلا جۇڭغار خانلىقى مەزگىلىدە قارا شەھەردىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئېغىر قىسمەتلەرگە دۇچار بولمىغانىدى. پەقەت جۇڭغار خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، بىر يىلدىن كېيىن يەنى 1756 - يىلى قارا شەھەردە تۇرۇپ قالغان جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ماقاس ۋە شىراس نامىدىكى ئىككى ئوتۇخىنىڭ بىر قېتىملىق بۇلاڭ - تالىڭىغىلا ئۇچرىغانىدى، بۇ جەريان يازما مەنبەلەردىمۇ بىرقەدەر ئېنىق گەۋدىلەنگەن بولۇپ، خۇسۇسەن «مۇ-

سۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە: «ماقاس، شىراس..... كورلىدىكى بەگنىڭ مال باقىدىغان ئوتلىقىنىڭ يېنىدا ئۇلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغاچقا، توختى ئىنىسى ئابدۇللا، ئوغلى سىدىقنى ئېلىپ، لوپنۇر ئارقىلىق تۇرپانغا بېرىپ، ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى، ئۇنىڭغا پەخرى ئامبان، ئىككىنچى دەرىجىلىك بەگ دېگەن ئوتۇغات بېرىلدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ماموت دورغۇمۇ كورلىرىدىكى ئاھالىلەردىن يۇزدىن ئارتۇق تۇتۇننى ئېلىپ تۇرپانغا بېرىپ پەرمان بەردار بولدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قاچقانلار بولسا ئۇنى ئەۋەتتى» ㉑ دەپ قەيت قىلىنغانىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، كورلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا يۇز بەرگەن بۇ ۋەقە، دولان ئۇيغۇرلىرى كورلا تەۋەسىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشتىن ئاۋۋال سادىر بولغانىدى. ۋەقەنىڭ تەرەققىيات نەتىجىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يۇرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ كەتكەن بۇ بىر تۇركۇم ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي قايتا يەنە كورلىدىكى ماكانلىرىغا قايتىپ كەلگەنىدى. بۇنى بىز شۇ ۋەقە بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي كورلىدا بەگلىك تۇزۇمىنىڭ تۇرغۇزۇلغانلىقىدىن تامامەن ھېس قىلىۋالالايمىز. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ دۇچ كەلگەن بۇ قىسمىتى ئادەتتىكى بىر تىنىچ تۇرمۇشتىكى ئاھالىلەرگە نىسبەتەن زور بىر تالاپەت بولغاچقا، ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقانىدى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، بۇ قاراشەھەر ئويمانلىقىنى بازا قىلىۋالغان قالدۇق جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەمدىلىككە كەلگەندىمۇ داۋاملىق مۇشۇ جايلارنىڭ ۋەزىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىشىدەك قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمۇتلەقلىقىغا خاتىمە بېرىلگەن شارائىتتا، ئۇيغۇر ئاھالىلىرىگە قارىتا ئېلىپ بارغان ئاخىرقى بىر قېتىملىق بۇلاڭ ـ تالىڭى ئىدى. لېكىن ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، يېقىندا نەشر قىلىنغان «مەرىپەتلىك تۆھپىكار، ئادالەتپەرۋەر زو ھەزرەت غەربىي شىمالدا» ناملىق

ئەسەردە، كورلىنىڭ غەربىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاش-
قان چەرچى يېزىسىنىڭ نامى توغرىسىدا توختىلىپ، «جۇڭغار-
لارنىڭ پەرھىز سۆزى، بۇ جايدا كونا قەبرىلەر كۆپ بولغاچقا،
يولدىن ئۆتكۈچىلەر، كۆپىنچە كېسەل بولۇپ قالاتتى. يەنە بىر
نامى چاركۇ» ② دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ھال جۇڭغار خانلىقى
يەركەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن يۇز بەرگەن پۈتكۈل
تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ ۋەزىيىتىدىكى يېڭى يۈزلىنىش بىلەن
مۇناسىۋەتلىكتەك قىلسىمۇ، مۇھىمى تارىخنامىلەردە ئويراتلار-
نىڭ 1756 ـ يىلى كورلىدىكى ئاھالىلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان
ۋەقەسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا يېڭى جاي ئىزدەش ئۈچۈن كورلە-
دىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تېخىمۇ غەربكە قاراپ سىلجىغانلىقىغا ئائىت
بېشارەتلەر ئۇچرىمايدۇ. يەنە كېلىپ ھازىرقى چەرچى يېزىسىدە-
كى پېشقەدەملەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېيتىشىچىمۇ، بۇ جايلاردا ئىلە-
گىرى ئۇلارنىڭ نەزىرىدىكى «قالماق» لارنىڭ بىۋاستە تەسىرى
بولمىغانىدى. يۇرت ناممۇ بۇ جاينىڭ يول ئۈستىگە جايلاشقانلە-
قى ۋە ئۇيان ـ بۇيان ئۆتكۈچى يولۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا يارىتىلـ-
غان قۇلايلىقلار ئۈچۈن «چەرچى» (cər ci<car ci<cay ci) دەپ ئاتالغانىدى. بۇ نۇقتىنى بىز چەرچىنىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ
خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن « 车尔楚 » دېگەن
ئەسلى تەلەپپۇزىغا يېقىن شەكىلدىن كۆرۈۋالالايمىز. چىڭ سۇلا-
لىسىنىڭ بۇ جايغا ئەھمىيەت بېرىشى بولسا يېقۇپبېگنىڭ كـور-
لىدىكى تەسىرى تازىلانغاندىن كېيىن باشلانغانىدى. 1878 ـ
يىلى لىيۇجىنتاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ۋالىڭ يۇلىن بىر يىڭ ئەس-
كەرنى باشلاپ كېلىپ چەرچىدە مۇداپىئىدە تۇرۇپ شۇ يەردىكى
ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، 40 چاقىرىم كېلىدىغان بىر ئۆس-
تەڭ قازدۇرۇپ، چەرچىنىڭ سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىنى ياخشـ-
لىغانىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ
جايغا «چەرچىنىڭ سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاش توغرـ-

سىدىكى ياغاچ ئابىدە»（库尔楚兴修水利木碑）دېگەن بىر پارچە ياغاچ تاختا ئورناتقانىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چەرچىنىڭ نامىمۇ خەنزۇچىدا ئەسلىدىكى يېقىن تەلەپپۇزى «车尔楚» شەكلىدە ئەمەس، بەلكى «库尔楚» شەكلى بىلەن تۇراقلاشقان-دى. شۇڭا بۇنىڭلىق بىلەن خەنزۇچىدىكى «库尔楚»نى مۇڭغۇل تىلىدىكى «查尔库» بىلەن بىر قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، شۇ نەرسە ئايانكى، كور-لا ئېتىزلىقى بولۇپ، قۇرۇلۇش جەريانى جۇڭخار خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، خۇسۇسەن «كورلا» نامىمۇ موڭغۇل تىلى (ئويرات موڭغۇل تىلى) دىكى سۆز ئەمەس ئىدى. يەنى بۇ نام خەنزۇچە مەنبەلەردە ئەكس دەسلەپ كۆرۈلگەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى شى باننىڭ تەرجىمىھالى» دىكى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئېلىگە قىلىنغان جازا يۈرۈشتە» دېگەن سۆزنىڭ ئۇقۇم مەنىسىلا، بۇ نامنىڭ چىڭگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇللار غەربتىكى خارەزم خانلىقىغا قارشى جازا يۈرۈش قىلغاندا، ئاللىقاچان مەۋجۇت ئە-كەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. يەركەن خانلىقىدىن كېيىنكى جەريانى بولسا شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاشلا، ئۇتكۇنچى بىر تارىخ بولۇپ، كورلىنىڭ تۇزۇلمىسى ۋە ئاھالىلەرنىڭ تەركە-بىگە ھېچقانداق زور تەسىر ئېلىپ كېلەلمىگەنىدى.

ئىزاھلار:

①يۇ ۋېيچىڭ «شىنجاڭنىڭ تۇزۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر ناملىرى ھەققىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىل خەنزۇ-چە نەشرى 36 ـ بەت.

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. شى باننىڭ تەرجىمىھالى» جۇڭخۇا نەشرىياتى 1974 ـ يىل نەشرى 6 ـ كىتاب 3246 ـ بەت.

③ تاۋ باۋلىيەن «توشقان يىلىدىكى سەپەر خاتىرىسى» 52 جىلد؛ ۋاڭ خېپىڭ يازغان «شىنجاڭ ھەققىدە پارچە ـ پۈرات مۇھاكىمە» دە كەلتۇرۇل-

گەن نەقىل، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىياتى 1996 - يىل خەنزۇچە نەشرى 102 - بەت.

④ ۋاڭ خېپىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە پارچە - پۈرات مۇھاكىمە» 102 - بەت.

⑤⑥ «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى مەدەنىي يادىكار-لىقلارنى تەكشۈرۈش ماتېرىيالى»، «شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى خەنزۇچە 1993 - يىللىق 1 - سان.

⑦ چېن گې «ئاگنى، ۋائىرىيە، چۇقو بەگلىكلىرىنىڭ ئاستانىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە»، «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى» ژۇرنىلى 1985 - يىللىق خەنزۇچە 2 - سان.

⑧ خۇاڭ ۋېنبى «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل خەنزۇچە نەشرى 281 -، 283 - بەتلەر.

⑨ دېڭ چېيەن «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسىنىڭ جۇغراپىيىسى-نى تەكشۈرۈپ دەلىللەش»، «جىجيالىڭ كۇتۇپخانا مەجمۇئەسى» دەسلەپكى توپلاپ؛ چېن گې يازغان ماقالىدە كەلتۇرۇلگەن نەقىل.

⑩ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» چېگرا - زېمىن VIII بىلەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» يوللار III.

⑪ لى گۇاڭتىڭ «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ جۇغرا-پىيىسى ئۇستىدە تەھسىل» 1 - جىلد.

⑫ شۇسوڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە»، ۋاڭ خېپىڭ يازغان «شىنجاڭ توغرىسىدا پارچە - پۈرات مۇھاكىمىلەر» دە كەلتۇرۇلگەن نەقىل، 101 - بەت.

⑬⑰ گۇشىلياڭ «خەنزۇچە خەتلەرنىڭ قەدىمكى فونېما قوللانمىسى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى 114 -، 41 - بەت.

⑭ ئو ياڭشۇەن «قۇچۇدىكى كېيۇ جەمەتىنىڭ تەرجىمھالى»، لېيۇ پېڭ-شىڭ يازغان «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەر ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1992 - يىللىق خەنزۇچە 4 - سان.

⑮ غېنى سايىم «كورلا ناھىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا»،

«بوستان» ژۇرنىلى 1987 ـ يىللىق 1 ـ سان.

⑯مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تى Ⅲ توم 1984 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى 599 ـ بەت.

⑱«غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى»، شەرقىي ئوكيان مەدەنىيەت خەزىنىسى باسمىسى.

⑲«غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى چۈشەندۈرۈپ ئىزاھلاش» يەنبىيەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1992 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 24 ـ بەت.

㉑خي نىڭ «مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» 10 ـ جىلد، تەيۋەن ژېنخەي نەشرىياتى جۇڭخۇا مىنگونىڭ 55 ـ يىل نەشرى 324 ـ بەت.

㉒ چىن خەنسەي «مەربىيەتلىك تۆھپىكار، ئادالەتپەرۋەر زو ھەزرەت غەربىي شىمالدا» يۆلۈ نەشرىياتى نەشرى 238 ـ بەت.

2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ قاراشەھەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلار ئېلىپ كەلگەن تەسىر

قاراشەھەر شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم رول ئويناغان مەشھۇر قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە «ئاگنى»، «سۇلمى»، «چالىش» دېگەن ناملار بىلەن كۆرۈلۈپ، پەقەت چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن قاراشەھەر دەپ ئاتالغان. ئەمما يەرلىك خەلقلەر ھازىرغىچە داۋاملىق «قاراشەھەر» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

قاراشەھەرنىڭ تارىختىكى بىرقانچە خىل ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئالمىشىشى، قاراشەھەرنىڭ ئۆتمۈش تارىخىنىڭ ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردا قاراشەھەر رايونىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخلىرى بىلەن بۇ جايلاردىكى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە ۋاراسلىق قىلغان تارىخىي جەريانلىرى يوشۇرۇنغانىدى. بۇ شىنجاڭنىڭ تارىخىدىكى بىرقەدەر ئومۇمىي جەريانلارنىڭ بىرى بولۇپ، خۇسۇسەن قاراشەھەرنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئاۋۋالقى مەزگىلىدىكى، جۇڭغارلار دەۋرىدىكى ئۆزگىرىشلىرى بۇ يۇرتنىڭ تارىخىدا ناھايىتى زور داۋالغۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى.

قاراشەھەر ئەسلى غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولۇپ، «4 مىڭ تۆتۈنگە، 32 مىڭ 100 نوپۇسقا، 6 مىڭ يارامليق ئەسكەرگە ئىگە» بىر يۇرت ئىدى. بەگلىكنىڭ قارمىقىدا غۇزلارغا زەربە بەرگۈچى، غۇزلاردىن قوغدانغۇچىبەگ، ئوڭ ۋە سول سانغۇن، قۇسلارنى بەيئەت قىلدۇرغۇچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلاردىن ھەرقايسىسىدىن بىردىن بولغاندىن سىرت، ئۇچ نەپەر تىلماچىبېگى، ئىككى نەپەردىن غۇزلارغا زەربە بەرگۈچى كاھىبەگ

قاتارلىق ئەھۋالدارلىرى بار ئىدى. بۇ قاراشەھەرنىڭ خەن سۇلالە-سىنىڭ تەسىرى غەربىي يۇرتقا يېتىپ كېلىشتىن ئاۋۋالقى مەز-گىللىدىكى تارىخىي جەريانىنى ئەسلەتسىمۇ، بۇنىڭدىكى «غۇزلار» (胡) ھونلارنى كۆرسىتەتتى. ئەھۋالىيەتتە ھونلار قاراشەھەرنى مودۇن تەخرىقۇت مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 176 ـ 177 ـ يىللار مەزگىللىدە توخرىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئو-غۇز، كروراەن، ئۇسۇن قاتارلىق 26 ئەلنى بويسۇندۇرغاندىلا، ئاللىقاچان ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزگەنىدى. شۇ سەۋەبلىك تارىخنامىلەردە ھونلارنىڭ قاراشەھەرگە بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى بىلدۇرىدىغان خاتىرىلەردىن «ھونلار ئۆزلىرىنىڭ باتىسقانى جاكارلار كاھىيگى ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلاتتى. جاكارلار كاھىيگى دائىم ئاگىنى، چۈقۇ ۋە ژائىرىيە بەگلىكلىرىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى بەگلىكلەردىن باج ـ سېلىق ئالاتتى» ① دېگەن گەپ ـ سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ.

ھونلارنىڭ قاراشەھەرگە قاراتقان بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقى تاكى مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 60ـيىلغىچە داۋاملاشقان بولۇپ، قارا شەھەرنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە كۆرۈلگەن «يەنجى» (焉耆) دېگەن نامىمۇ دەل مۇشۇ جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققانىدى. يەنى قاراشەھەرنىڭ ھونلار دەۋرىدىكى جەريانى قارا شەھەردىكى مىللەت-لەرنىڭ تەركىبىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغاچقا، بۇ مەزگىلدە بۇ جايغا ھونلاردىن زەربە يەپ غەربكە كۆچكەن توخرىلاردىن بىر تۈركۈم ئاھالىلەر ماكانلىشىپ تۇ-رۇپ قالغانىدى. ھالبۇكى توخرىلار قاراشەھەرنىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلىرى ئەمەس ئىدى. قاراشەھەردىن تېپىلغان مىلا-دىيەنىڭ ئالدى ـ كەينى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت قەدىمىي قەبرىلەر بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا بولغان رايونلاردىن كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان ئىنسانشۇناسلىققا ئائىت ماتېرىياللاردىن قارىغاندا،

كرورەننىڭ يەرلىك ئاھالىلىرى بىلەن مەلۇم ئوخشاشلىقلارغا ئىگە ئىدى. تىل نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قەدىمكى كۇسەدىنىڭ ئاھالىلىرى بىلەن بىر تىلدا سۆزلىشەتتى. بۇنى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراشەھەر، تۇرپان، كۇچا رايونلىرىدىن تېپىلىپ بىرمەھەل «توخرى تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان قەدىمكى كۇسەن، قاراشەھەر تىللىرى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار-دىن كۆرۈۋېلىش بىلەن بىرگە، قاراشەھەرنىڭ شۇەنزاڭ تەرىپە-دىن خاتىرىلەنگەن «ئاگنى» دېگەن يەرلىك نامىمۇ، قاراشە-ھەردە ياشىغان يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىلىدىكى ئاتىلىشىنىڭ سانسكرىتچىلاشتۇرۇپ ئېيتىلىشىدىن كەلگەنلىكى. يەنى تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ شۇەنزاڭنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ قەدىمكى يەر جاي ناملىرىغا سانسكرىت تىلىنى ئاساس قىلىپ، تەبىر بەرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

قاراشەھەرنىڭ قەدىمكى نامى قاراشەھەر، كۇسەن تىللىرىدە-كى ۋەسقىلەردە «Arsi» دەپ ئاتالغانىدى. گېرمانىيە ئالىمى سېيگ (E. Seige) «ئا» خىل شۇندىكى فراگمېنت ھۆججەتلەردە-كى Arsi تىلى بىلەن Arsi دېگەن جاي توغرىسىدىكى كەمتۈك جۈملىلەرگە ئاساسەن «ئارسى تىلى يەنى ئا خىل شۇندىكىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتاشتىكى ئەسلى نامى» ② دەپ ھۆكۈم قىلغانىدى. بۇ خىل ھۆكۈم نۆۋەتتە قەدىمكى قاراشەھەر، كۇسەن تىللىرى توغرىسىدىكى تەتقىقاتتا بىرقەدەر ئومۇملىشىپ قالغان يەكۈنگە ئايلاندى. «Arsi» قەدىمكى كارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسقىلەردە «Argiya» دەپ، خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەردە «Arginva» دەپ، مانى دىنىغا ئائىت ۋەسقىلەردە «Arkcik» دەپ، قەدىمكى تۇرك يېزىقىدىكى يازما يادىكار-لىقلاردا «Toquz Arsin» دەپ، قەدىمكى پارس يېزىقىدىكى جۇغراپىيەۋى ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» دە «Ark» دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە كارۇشنى يېزىقىدىكى ئاتىلىشى بىر-

قەدەر بالدۇرقى دەۋرگە ئائىت بولۇپ، ۋاقىت جەھەتتە ھون دەۋرىدە كۆرۈلگەن خەنزۇچىدىكى «يەنجى» دېگەن ئاتىلىشىغا يېقىن كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قاراشەھەرنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان «يەنجى» دېگەن نامىنىڭ ئەسلى ئاھاڭى «Arsi» دېگەن سۆز ئىكەنلىكى بىلەن باشقا ناملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بۇ جايدا يۇز بەرگەن مىللەتلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ بىۋاستە نەتىجىسىنىڭ يەر ناملىرىدا ئەكس ئېتىشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك تەرەپ بولۇپ، بەزىلەر ئوتتۇرىغا قويغاندەك: «قەدىمقى باشلىغان توخرىلار شەرقىي قىسىمدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ، غەربكە ئىلگىرىلىدى، ئۇلارنىڭ ئەجدىكى ۋۇشى (乌氏) قەبىلىسى قاراشەھەر ئويمانلىقىدىكى يەرلىك خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇپ، يېڭى دۆلەت قۇردى. قۇرغان دۆلىتىنىڭ نامى ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىسىنىڭ نامى بويىچە «ۋۇشى» دەپ ئاتالدى. جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغاندىن كېيىن «يەنجى» (焉耆) دەپ ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلىنىدى» ③ دېگەن قاراشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭدا غەربكە كۆچكەن توخرىلارنىڭ قاراشەھەر ئويمانلىقىدا تۇرۇپ قالغانلىقى ئىنكار قىلىنمىغان بولسىمۇ، «تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن غەربىي رۇئىلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولغان ۋۇشىلارنى توغرىدىن - توغرا توخرىلارنىڭ بىر قەبىلىسى قىلىۋالغان. «قەدىمكى خەنزۇچە خەتلەرنىڭ فونېما قوللانمىسى» گە ئاساسلانغاندىمۇ، « 乌氏 » دېگەن ئىككى خەتنى «Arsi» دەپ دەللىلىمەك بىرقەدەر قىيىن بولۇپ، « 乌 » خېتى «ǒk,uk» ياكى «a» دەپ ئوقۇلىدۇ. « 氏 » خېتى «zǐe» دەپ ئوقۇلىدۇ. بۇنى « 焉耆 » دېگەن ئىككى خەتكە سېلىشتۇرساق، پەرق تېخىمۇ زور بولۇپ، « 焉 » خېتى «ǐan» ④ دەپ ئوقۇلىدۇ. ھالبۇكى « 耆 » خېتى بولسا سانسكرت تىلىدىكى «gi» گە

توغرا كېلىدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، قاراشە-
ھەرنىڭ تارىختىكى بىرقانچە خىل نامليرىنىڭ ھەممىسى «
Arsi »نى مەنبە قىلغان بولۇپ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق si
ياكى gi/ki لارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىدى. «ئارسى» دېگەن
نامنىڭ قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىدا كۆرۈلگەن «Toquz
Arsin» دېگەن ئۆزگەرتىلىپ ئاتىلىشىغا كەلسەك بۇ قەدىمكى قارا-
شەھەر تىلىدىكى ئاتىلىشىغا بىرقەدەر ھۆرمەت قىلىنغان ئاتىلىش
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بۇ توغرىدا ۋاڭ جىڭرۇ تەكشۈرۈش
ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، «ۋېينامە»، «سۇينامە» ۋە «جۇنامە»
قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئومۇملاشتۇرۇپ، «ئاگنى ئې-
لىنىڭ ئىچىدە توققۇز شەھەر بار» دېيىلگەن. «ھودۇدۇلئالەم»
دە بولسا ئۇنى «دەريانىڭ قىرغىقىدىكى كىچىك شەھەر»، «ئۇ-
نىڭ قارىمىقىدا يەتتە كەنت بار» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن ھېس
قىلىشقا بولىدۇكى، كېيىنكى تۈرك خانلىقى (744 ـ 680)
نىڭ يازما يادىكارلىقلىرىدا قاراشەھەرنى «توققۇز ئارسىن» دەپ
ئاتىشى، بۇ جايدا توققۇز شەھەر ياكى توققۇز قەلئەنىڭ بولغانلىقى
بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئالاھازەل X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلە-
رى «ھودۇدۇلئالەم» يېزىلغان ۋاقىتتا، دائىرىسىنىڭ ئەسلىدە-
كىسىدىن كۆپ كىچىكلەپ، پەقەت يەتتە كەنت بىلەن چەكلەنگەن-
لىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ
قاراشەھەرنىڭ بۇ مەزگىلدىكى تارىخىدىكى يەنە بىر زور ئۆزگىرە-
شى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىلگىرىكىدەك تەپرىقىچىلىك
ھالىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتە-
نىڭ تۈرپان ئويمانلىقى بىلەن بىرگەۋدىلىشىشىنىڭ باشلىنىشى
ئىدى.

قاراشەھەرنىڭ ھونلارنىڭ ھاكىمۇتلەقلىقىدىن كېيىنكى
دەۋرى ئەمەلىيەتتە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ
ئۇستۇنلۇك دەۋرى بولۇپ مىلادىيە V ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن

باشلاپ، بۇ جايلاردا ياپپان، جۇرجان، قاڭقىل، ئېفتالىت قاتارلىق خەلقلەر ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن زوراۋانلىق تالاشقاندى. مىلادىيە 552 - يىلى تۈرك خانلىقى قۇرۇلغاندا، ستەمى قاغان ئاكىسى ئاشىنا تۇمەننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن قاراشەھەرنىڭ شىمالىدا ئوردا قۇرۇپ، غەربىي يۇرتتىكى غۇزلارنىڭ دۆلىتىنى تىنجىتىپ تۇرغاندى. مىلادىيە 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوچۇدىكى كېيۇ جەمەتى خاندانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، 644 - يىلى قاراشەھەر تىنجىتىلىپ بۇ جايدا قاراشەھەر تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغاندى. VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، تۇبۇتلەرنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتقا سىڭىپ كىرگەچكە، 670 - يىلىغا كەلگەندە تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتا 18 ئايماقنى ئىشغال قىلىۋالدى. ھەمدە ئۇدۇن بىلەن بىرلىشىپ، كۈسەن بىلەن بارخانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى كۈسەن، ئۇدۇن، قاراشەھەر، سۇلى قاتارلىق جايلاردا تۆت قۇرغان تەسىس قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي چېتىنى تالىشىپ كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلغاچقا، قاراشەھەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. بولۇپمۇ «ئۆڭلۈك سۆيگۈن توپىلىڭى» دىن كېيىن تۇبۇتلەر ئەمدىلىكتە ئۇيغۇرلار بىلەن دۇشمەنلەشكەچكە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئورنىنى ئىگىلىگەن ئۇيغۇرلار، تۇبۇتلەر بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلدى. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى «تۇبۇتلەرنىڭ قۇدرەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن تۆت Toxri قوشۇنلىرى ۋە باشقا نۇرغۇن جايلارنىڭ قوشۇنلىرىنى» ⑤ پۈتۈنلەي يوقاتقاندى. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «تۆت Toxri» ئەمەلىيەتتە قاراشەھەرگە قارىتىلغان بولۇپ، ئەينى چاغدا قاراشەھەر مانى دىنىنىڭ شەرقتىكى دىنىي رايونىنىڭ

4 ـ تارقىتىش رايونىغا تەۋە ئىدى. ئاتىلىش جەھەتتىمۇ قەدىمكى «Arsi» دېگەن نامىدىن كېلىگەن «يەنجى» نامىمۇ خەنزۇچە مەنبە-لەردە كۆرۈلۈشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى يېڭى بىر تارىخىي نام — «سۇلمى» دېگەن نام ئىگىلىدى.

قاراشەھەرنىڭ سۇلمى دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەن دەۋرى ئەمەلىيەتتە قاراشەھەرنىڭ توخرىلارنىڭ غەربكە كۆچۈش ۋەقەسى-دىن كېيىنكى يەنە بىر يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى. بۇ دەۋردە ئورقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچ-كەن 15 قەبىلىسىنىڭ پان تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر تارمىقى قاراشەھەر ئويمانلىقىغا كېلىپ ماكانلاشقانىدى. شۇنىڭدەك VI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاق تاغنىڭ ئېتىكە-گە كېلىپ ماكانلاشقان ئۆزلىرىنىڭ «ز» دېئالېكتىكىدا سۆزلە-شىدىغان تارمىقىدىكىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، كەڭ ـ كۆلەملىك مىللىي ئاسسىمىلياتسىيىگە ئاساس سالغانىدى. ھەمدە ئىدىئولو-گىيە جەھەتتىمۇ بىرگەۋدىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغانىدى. بۇ جە-ھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار زور بىر مۇقىم نىسپىي ۋەزىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، يەرلىك خەلقلەرمۇ ئۇلارنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. ناھايىتى روشەنكى بۇ غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئاز كۆرۈلگەن ئەھۋال بولۇپ، بۇنىڭدىن قەدىمكى «ئارسى» ئېلىنىڭ تارىخىي جەريانى ۋە ئۇنىڭ داۋامىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى چۈشەن-گىلى بولىدۇ.

قاراشەھەرنىڭ سۇلمى دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەن دەۋرى، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇاستە ھۆكۈمرانلىق جەريانى بولۇپ، بۇ جەريان تاكى XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمە-نى چاغاتاي خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغانغا قەدەر داۋاملاش-تى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاراشەھەر بىرمەھەل دوغلات جەمەتىگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن «ئافتاپ رۇي» دېگەن زېمىنىنىڭ

تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، «XIV - XV ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى بۇ جايغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن چالىش دەپ ئاتالدى.» ⑧ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر يازغان «تارىخىي رەشىدىيە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، «چالىش» دېگەن نام ئالاھازىل تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلۈپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىنى دوغلات ئەمىرلىرىدىن بولا جىنىڭ ئىنىسى قەمىردىن ئىگىلىۋالغان ۋاقىتلاردىلا مەۋجۇت ئىدى. يەنە شۇ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر تەمىنلىگەن ئۇچۇرلاردا كۆرسىتىلىشىچە، قەمىردىن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىلياس خوجا باشلىق 18 ئوغلىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، كىچىك ئوغلى خىزىر خوجىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولغاندا، خىزىر خوجىنى بولاجىنىڭ ئايالى يەنى خۇدايدادىنىڭ ئانىسى مىرزا ئاغا يوشۇرۇپ ساقلاپ قالغانىدى. بۇ ھەقتە مىرزاغىنىڭ خىزىر خوجىنى ناھايىتى سىر تۇتۇپ ساقلىغانلىقىغا ئائىت بىر ھېكايە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجا خان، قۇچاقتىكى چېغىدا، ئەمىر خۇدايدادىنىڭ ئانىسى مىرزاغا تەرىپىدىن قەمىردىننىڭ دەھشەتلىك زىيانكەشلىكىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنغانىدى. خىزىر خوجاخان 12 ياشقا تولغان ۋاقىتىدا (ئۇنىڭ يېقىنلىرى)، ئەمىر قەمىردىننىڭ داۋاملىق زەھەرلىك قول سېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇنى ئېلىپ قەشقەردىن ئايرىلغانىدى. ئەمىر خۇدايدات بىرقانچە سادىق ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ بىرگە ئەۋەتمەكچى بولدى. بىراق، مىرزاغا بۇ پىلانغا قوشۇلماي، ..... شۇڭا ياتلارنى ئەۋەتىشكە بولمايدۇكى، ھەرگىز ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى ئەۋەتىشكە بولمايدۇ، دېدى. بۇنىڭ بىلەن خۇدايدات 12 ئادەمنى ئۇنى قوغداپ مېڭىشقا ئەۋەتتى، كېيىن بۇ 12 ئادەمنىڭ ھەممىسى ئەمىر بولدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئەۋلادلىرى ھازىرغىچە ياشىماقتا. بۇ ئادەملەرنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ ئېتى ئارجىراق ئىدى، ئۇ ئىتارجى ئەمىرلىرىنىڭ

ئەجدادى ھېسابلىنىدۇ. يەنە خارازملىق تاجارمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى خۇنزا ئەمىرلىرىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بىرى چالىش قەبىلىسىدىن بولغان سەئىد ئىدى، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ئەمىر بولغانىدى، لەقەمى قوشچى ئىدى. لېكىن ئۇلارنى يەنە بوكۇلداش (قېرىنداش) دەپمۇ ئاتىشاتتى. بۇ بىرقانچە ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئەمىرلىك ئورنىغا ئېرىشكەنىدى. قالغانلىرىمۇ ئۇلارغا ئوخشاش ئەمىرلىككە ئېرىشتى.» ⑦

دېمەك، يۇقىرىدىكى خاتىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، چالىش دېگەن نام تۆغلۇق تۆمۈرخان ئۆلۈپ، خىزىر خوجا سىرتلاردا سەرسان بولۇپ يۈرگەندە، يەر نامى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى قەبىلە ياكى قوۋم نامى سۈپىتىدە كۆرۈلگەنىدى. «تارىخىي رەشىدىيە» نىڭ ئىنگلىزچە نەشرىنى تەييارلىغۇچىلىرى ئۇنى «قەبىلە نامى» دەپ ئىزاھلىغانىدى. قارىماققا بۇ مۇھىم بىر يېڭ ئۇچىدەك قىلسىمۇ، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئېسەن بۇقاخان II توغرىسىدىكى يەنە بىر بايانىدا، «تۆرپان ۋە چالىش» دەپ يەر نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، «چالىش» قاراشەھەر ئويمانلىقىدا ياشاپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قانداقتۇ بىر يەرلىك قوۋمنىڭ نامى بولۇپ، ئېسەن بۇقاخان II نىڭ ئوغۇل ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە يەر نامى سۈپىتىدە مەلۇم بولغانىدى. بۇ ۋاقىت ھىجرىيىنىڭ 873 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە يەنى مىلادىيەنىڭ 1468 ـ 1469 ـ يىللىرى ئۆپچۆرىسىگە توغرا كېلىدۇ.

قاراشەھەرنىڭ «چالىش» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان دەۋرى بۇ جايدا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلغانلىقىدىن دېرەك بېرەمىدۇ. بەلكى ئۇنىڭغىچە ناھايىتى ئۇزاق جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. بۇ جەريانىدا قاراشەھەر خىزىر خوجا تەرىپىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ «بېشبالىق» نامىدىكى گەۋدىسىنىڭ ئەمەلىي ئىگىدارچىلىقىدا

بولدى. كېيىن بۇ ھاكىمىيەتنىڭ داۋامى بولغان «ئېلبالىق» ۋە تۇرپان سۇيۇرغاللىقى تەرىپىدىن ئوخشىمىغان نۇقتىدىن كونترول قىلىنغان بولسىمۇ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ تەركىبىدە ئۇنچىۋالا كۆپ ئۆزگىرىش بولمىغاندى. چاغاتاي سۇيۇرغاللىقىغا قاراشلىق موڭغۇل قوۋملىرىمۇ ئاساسەن يەرلىكلىشىپ، خۇددى پەخىرلىك تارىخشۇناسىمىز مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئېيتقاندەك ئەمدىلىككە كەلگەندە ئۆزلىرىنى قايتا «موغۇل» دەپ ئاتاشتىنمۇ خىجىل بولۇپ قالىدىغان بولغانىدى. لېكىن ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، «تارىخىي رەشىدىيە» نىڭ ئىنگلىزچە نەشرىنى تەييارلىغۇچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىن دائىرىسىنى تىلغا ئېلىپ كېلىپ، «شىمال تەرەپتە تەڭرى تاغ تىزمىسىنىڭ ئارىلىقلىرى بىلەن يۇلتۇز دەريا ۋادىلىرى ئەتراپىنىڭ XVI ئەسىردىكى ئاھالىلىرى پۈتۈنلەي ئويراتلار يەنى قالماقلار بولۇشى كېرەك، بەلكىم ئۇزۇندىن بېرىلا شۇنداق بولۇشى مۇمكىن» ⑧ دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنداق قاراش ئىلمىي ئاساسسىز پىكىر بولغانلىقى ئۈستىگە، ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە قاچانلاردىن باشلاپ كەلگەنلىكىگە دىققەت قىلىنمىغانىدى.

شاھ مەھمۇد جۇراس يازغان «تارىخ» بىلەن موللامىر سالىھ يازغان «چىڭگىزنامە» دە خاتىرىلىنىشچە، ئابدۇرەشىتخانلىقنىڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇرېھىمخان مۇھەممەتخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى شۇ جائىدىن ئەخمەتخان (1609/10—1619/20) نىڭ دەۋرىدە ئۆزبىگە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن تۇرپان بىلەن چالىش رايونىدا ئىككى نۆۋەت ئويراتلار بىلەن ئۇچراشقانىدى. بىرىنچى نۆۋەتتە تۇرپانغا يېتىپ بېرىپ، ئويراتلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان قۇرەيش سۇلتان-نىڭ ئوغلى خۇدا بەندى سۇلتانغا قارشى تۇرغانىدى. ئىككىنچى نۆۋەتتە بولسا چالىشتا ئويراتلاردىن ياردەم سورىغان مۇھەممەدخان-نىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد ھاشىم سۇلتانغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى كۆزدىن يوقاتقانىدى. دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى،

جۇڭغارلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بولغان ئويراتلارنىڭ قاراشەھەر-نىڭ شىمالىدىكى يۇلتۇز ۋادىسىغا كۆچۈپ ماكانلىشىشى، ئەڭ بالدۇر بولغاندىمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ خانى شۇ جائىدىن ئەخمەت-خاننىڭ سەلتەنەت دەۋرى بولغان XVII ئەسىرنىڭ 10 ـ ۋە 20 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا ئەمەلگە ئاشقان بولۇشى مۇمكىن، ئەمما بۇ ئۇلارنىڭ شۇنىڭدىن باشلاپ، ھازىرقى قاراشەھەردە ماكانلىشىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ شۇ جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىغا ئاساس سال-غانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. ئەھۋال دەل شۇنداق ئىكەن، ئۇنداقتا جۇڭغار خانلىقىنىڭ قاراشەھەر رايونىغا قاراتقان ھۆكۈم-رانلىقى زادى قاچاندىن باشلاپ ئورنىتىلغان؟!

جۇڭغار خانلىقىنىڭ قاراشەھەرنى ئىگىلىشى، ئويراتلارنىڭ يۇلتۇز ۋادىسىدىكى كېيىنكى تەرەققىياتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى. ئۇلار يەركەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللا ۋە ئىسمايىلخان ھەم جۇڭغار خانلىقىنىڭ خانلىرىدىن سېڭگى ۋە غالدانىنىڭ دەۋرى-دىمۇ داۋاملىق يۇلتۇز ۋادىسىدىن قاراشەھەرگە قاراپ كېڭەيمىگە-نىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يەر نامىلىرى ئىلمىي نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، «يۇلتۇز» دېگەن سۆز ئويراتلار قاراشەھەر ۋە يۇل-تۇز ۋادىسىغا كېلىشتىن بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىدى. مەسىلەن، تارىخنامىلەردە بۇ نام «婆膺» (يېڭشا) دەپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ بۇ ھەقتە «سۇينامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «جۇر-لۇق قاغاننىڭ مۇقىم تۇرۇشلۇق ئورنى يوق، كۆپىنچە ئۇسۇنلار-نىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىدا تۇراتتى، ئۇ ئىككى كىچىك قاغاننى تەختكە چىقىرىپ، شۇلار ئارقىلىق قوۋملىرىنى بۆلۈپ ئىدارە قىلغان، قاغانلارنىڭ بىرى شاشنىڭ شىمالىدا تۇرۇپ، شۇ جايدە-كى غۇزلارنىڭ ئېلىنى ئىدارە قىلغان، يەنە بىرى كۈسەننىڭ شىمالىدا تۇراتتى، بۇ جاي يېڭپۇ (婆膺) دەپ ئاتىلا-تتى» ⑨ دېيىلگەن. بۇنىڭدىكى جۇرلۇق قاغان ستەمى قاغانىنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان يانسۇ تېكىنىنىڭ ئوغلى نېيۋات چۇرلۇق قاغان-

دى. يىڭپو (婆膺) بولسا « 婆膺 » نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى ئىدى. ليۇيىتاڭ ئەپەندى ئۇنى «كۆسەننىڭ شىمالىدا، يۇلتۇز (Yülduz) ژادىسى دەپ ئاتىلىدۇ» ⑩ دەپ كۆرسىتىدۇ. يۇلتۇز ژادىسىنى يەنە 1389 - يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا ئاقساق تۆمۈرلەڭ-نىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە ھېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ زېمىن-غا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، چالىش ژە يۇلتۇز ژادىسىغىچە بارغان شەرىپىدىن ئەلى يەزدىمۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۆۋەندىكىدەك تەرىپلەپ يازغانىدى:

«يۇلتۇز ئادەتتىن تاشقىرى گۈزەل ژە كۆڭۈللۈك جاي ئى-كەن، بۇ جايدا نۇرغۇنلىغان ياخشى بۇلاقلار بولغاچقا، مال بېقىش بىلەن ئادەملەرنىڭ تۇرۇشىغا ناھايىتى قۇلايلىق ئىكەن. ئۇنىڭ ناملىرى بۇ گۈزەل بۇلاقلارنىڭ نامىغا ئاساسەن، «سەھەردىكى يۇلتۇز» دېگەن مەنىدە «يۇلتۇز» دەپ ئاتالغانىكەن. بۇ جايىنىڭ ئوت - چۆپلىرى ئىنتايىن بولۇق ھەم قۇۋۋەتلىك بولغاچقا ئورۇق ئاتلىرى بىر ھەپتىلا يايلاقسا، سەمرىپ، كۈچلىنىپ كېتى-دىكەن. » ⑪

دېمەك، شەرىپىدىن ئەلى يەزدى ئاقساق تۆمۈرلەڭنىڭ قو-شۇنلىرى بىلەن بىرگە يۇلتۇز ژادىسىغا بارغاندا، ئۇنىڭغا ئەڭ تەسىر قىلغىنى، ھېشبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كۈچ-لۈكلۈكى بولماستىن، بەلكى يۇلتۇز ژادىسىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسى ئىدى. يەنە كېلىپ، ئۇ چاغلاردا ئويراتلاردىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ بالدۇر ئىدى. «يۇلتۇز» سۆزىنىڭ مەنىسىمۇ، بۇ جايدىكى ئوتلاقلارنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇلاق سۈلىرىنىڭ يۇلتۇزلاردەك توختىماي جىمىرلاپ ئېقىشىغا تەقلىد قىلىپ ئېيتىلىشىدىن كەلگەنىدى. شۇ سەۋەبلىك چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن شۇسوڭ «يۇلتۇز - ئويغۇر تىلىدىكى سۆز بو-لۇپ، يۇلتۇز (星) دېمەكتۇر. چۈنكى دەريانىڭ مەنبەسى خۇد-دى يۇلتۇزلارغا ئوخشايدىغان بۇلاقلاردىن باشلىنىدۇ» ⑫ دەپ

تەبىر بەرگەننىدى.

ئەمدى يۇلتۇز ژادىسىغا XVII ئەسىرنىڭ 10 ـ ژە 20 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان ئويراتلارغا كەل-سەك، «ئويراتلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇ-لار ئويرات قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى خويىتلار ئىدى. «مىڭ سۇلالە-سىنىڭ ئاخىرى ژە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، خوشۇت، جۇڭغار، تۇرغۇت، دۆربىت قەبىلىلىرىنىڭ كۈچلىرى پەيدىنپەي زورايدى، ئەمما خويىتلار بولسا كۈندىن ـ كۈنگە ئاجىزلاپ كەتتى.» ⑬ بۇ مۇقەررەر ھالدا قالغان ئويرات قەبىلە-لىرىنىڭ چەتكە قېقىشىنى، بولۇپمۇ جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ يەك-لىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقتىن، خويىتلار مۇستەقىل قەبە-لىگە ئايلىنالمىغانلىقى ئۈستىگە، بىر قىسىملىرىنىڭ يۆتكىلىشە-نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئاساسىي قىسمى تارباغاتايدا تۇرۇپ قېلىپ، دۆربىتلەرگە تەۋە بولغاندىن تاشقىرى، شۇ چاغدا بىر قىسمى، ئۆزلىرىنىڭ XVI ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىكى مەشھۇر يول باشچىسى ئېسىلبەي قىيانىڭ نەۋرىسى سۇلتان نەيشىنىڭ باش-چىلىقىدا يۇلتۇز ژادىسىغا كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. شاھ مەھمۇد جۇراس تەمىنلىگەن بەزى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، ئۇلار بىلەن يەركەن خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش بىرقانچە قېتىملا كۆ-رۈلگەن بولۇپ، ئاساسەن چالىشتىكى ئاھالىلەر بىلەن بىرقەدەر تىنچ ئۆتكەنىدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئۇلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردىن بىر قەدەر يىراقراق جايغا بېرىپ ئورۇنلاشقاچقا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۇلارغا قارىتىقان كونترولىلۇقى سەل بوشراق ئىدى. گاھىدا جۇڭ-غار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا قارىتىقان بۇلاڭ-تالىڭىغا ئاۋاز قوشسا، گاھىدا قارشى سەپكە ئۆتۈۋالاتتى. مەسە-لەن، جۇڭغار خانلىقىنىڭ خانى سېڭگى ئاشكارا ھالدا يەركەن خانلىقىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، يولۋاسخاننى تەختكە

چىقارماقچى بولغاندا، يۇلتۇز ۋادىسىدىكى خويىتلارنىڭ ئاتامانى سۇلتان تەيشى ئىسمايىلخاننىڭ تەختكە چىقىشىنى قوللاپ، ئىسمايىلخان تەرەپتە تۇرغانىدى. بۇنىڭدىن ئايانكى ئىسمايىلخاننىڭ سەلتەنەت دەۋرىدىمۇ يۇلتۇز ۋادىسىدىكى ئويراتلار بىلەن چالىشىنىڭ يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىرقەدەر مۇقىم تىنچ ۋەزىيەت ئورنىتىلغانىدى. يەنى ئىلگىرى ئۇلار بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەزى سۇركىلىشلەر بولۇپ تۇتكەن بولسىمۇ، ئەمدىلىكتە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنىڭ ئورنىنى دوستلۇق كەيپىياتى ئىگىلىگەنىدى. قارىماققا بۇنى ھېس قىلىش بىرقەدەر قىيىنىدەك بولسىمۇ، بۇ نۇقتىنى بىز شاھ مەھمۇد جوراس ئېيتقان «ئابدۇللاخان ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ پايتەختى بىلەن خوشلىشىپ، ھىندىستان يولىغا راۋان بولدى... ئەنۇەربەگ باشچىلىقىدا ئاقسۇ ئەمەلدارلىرى بىرلىشىپ، يىلداڭ تەيجىگە كىشى ئەۋەتتى، مەزمۇنى مۇنداق: ئىسمايىلخاننى ئاقسۇغا ئەكەلسۇن» ⑭ دېگەن سۆزلەردىن تامامەن چۈشىنۈالالايمىز. شۇنىڭدەك خويىتلارنىڭ ئاتامانى سۇلتان تەيشىنىڭ «يىلداڭ تەيجى» دەپ ئاتىلىشىمۇ، ئۇنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ كەڭ جامائەتچىلىكىنىڭ نەزىرىدىكى ئويلىمىغان يەردىن پەيدا بولىدىغان ياكى ھەرىكىتىنىڭ «يەلدەك» تېز ئىكەنلىكىگە ئاساسەن شۇنداق دەپ ئاتىلىپ قالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەك ئىدى. ھالبۇكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختكە غالدان چىققاندىن كېيىنكى ئەھۋال بولسا تامامەن باشقىچە بولۇپ، ئېھتىمال يۇلتۇز ۋادىسىدىكى خويىتلارمۇ باشقا ئويرات قەبىلىلىرىگە ئوخشاش ، پۈتۈنلەي غالدانىنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنغان بولۇشى مۇمكىن.

يۇلتۇز ۋادىسىنىڭ غالدان تەرىپىدىن تىزگىنلىشى، قارا شەھەر رايونىغىمۇ زور خەۋپ ئىدى. لېكىن غالدانىنىڭ يەركەن خانلىقىنى مۇنتەزەم قىلىش پىلانىنىڭ ئاۋۋال يەركەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى سۇيۇرغاللىقىدىن باشلانغانلىقىدىن قارىغاندا

دا، ئەزەلدىن «تۈرپان، چالىش» دېگەن نام بىلەن بىرگەۋدە بولۇپ كېلىۋاتقان قاراشەھەر، 1678 ـ يىلى تۈرپان بويسۇندۇرۇلغاندىلا، ئاللىقاچان ئۆز سالاھىيىتىدىن قالغانىدى. تەركىدۇنياچى نەقىشبەندىچىلەرنىڭ تۈمانلىرىدا قالغان يەركەن ھۆكۈمرانلىرىمۇ، بۇ ئەھۋالغا قارىتا بىرەر تەدبىر قوللانمىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن 1680 ـ يىلى غالدان تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا كەلگەندە ـ كۆلەمدە يۈرۈش قىلغاندا، قاراشەھەر قارشىلىقسىز ئىگىلەنگەن جايلارنىڭ ئالدىنقى نامزاتى سۈپىتىدە، ھەمىدىن بۇرۇن جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىپ، يېڭى بىر تارىخىي قىسمەتنى كۈتۈۋالدى.

قاراشەھەرنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغان دەۋردىكى يېڭى قىسمىتى، قاراشەھەرنىڭ ئىلگىرىكى ئاگىنى، سۈلمى، چالىش دېگەن ناملار بىلەن كۆرۈلگەن تارىخىي جەريانىغا زادىلا ئوخشاشمايدىغان بىر جەريانى بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن «چالىش» دېگەن نامىمۇ ئاستا ـ ئاستا ئۇنتۇلۇپ كېتىلىدى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئاردىدىن ئاز كەم يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يېڭى بىر تارىخىي نام «قاراشەھەر» دېگەن نام ئىگىلەپ، بۇ رايوننىڭ تارىخىدا باشقىچە بىر سەھىپە ئاچتى. بىزنىڭ بۇ يەردە تىلغا ئالىدىغانلىرىمىزمۇ پەقەت جۇڭغارخانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاشۇ يىللار ماباينىسىدىكى قاراشەھەرنىڭ تارىخىدىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تېپىدىكى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ قاراشەھەرگە قارىتان ھۆكۈمرانلىقى، تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى باشقا جايلارغا ئوخشاش، دەسلەپ غالدان يۈرگۈزگەن «ۋاكالىتەن ھۆكۈمرانلىق قىلىش» ئۇسۇلى بىلەن باشقۇرۇلغانىدى. مولا مىر سالىھ قەشقىرى يازغان «چىگىگىزنامە» دىكى ئايرىم دەلىللەرگە ئاساسلانغاندا، غالدان تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرغاندا، ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى يۈرۈ-

شىگە زور ياردەم قىلغان يەركەن خانلىقنىڭ شەرقىي قىسىم سۈيۇرغاللىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بابىخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەتئىمىنگە تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى بەرگەنىدى. «چىڭ ئوردىسىنىڭ شېڭزۇ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە كۆرسىتىلىشىچە، مۇھەممەتئىمىن شەرقىي قىسمىغا قايتىپ، تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى بولغاندا، چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي قىسمىنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرغانىدى. بۇنىڭدىكى شەرقىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىش، ئەمەلىيەتتە ئەزەلدىن تۇرپان رايونى بىلەن بىرگەۋدە بولۇپ كەلگەن چالىش يەنى قاراشەھەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ قارا شەھەردىكى پۇقرالارنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ باشقا جايلاردىكى پۇقرالىرىغا ئوخشاش جۇڭغار خانلىقى ئۈچۈن ئېغىر ئىقتىسادىي مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتۈشى ھەممىگە ئايان پاكىت ئىدى. لېكىن 1682 ـ يىلى يەركەن خانلىقىنىڭ تەختكە ئاپىئاق خوجىنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشى بىلەن تەختكە چىققان مۇھەممەتئىمىننىڭ دەۋرىدىن باشلاپ خانلىق دائىرىسىدە نىسپىي مۇستەقىللىق ۋەزىيەت كېلىپ چىقتى. گەرچە ئۇنىڭ دەربىسى دەسلەپ ئۇنچىۋالا گەۋدىلىك بولمىسىمۇ، 1688 ـ يىلى غالدان پۈتۈن كۈچى بىلەن شەرقىي مۇڭغۇللارنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلانغاندا كۆرۈلۈپ، ئۇ يىلدىن ئارتۇق ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇش ھالىتىگە قايتتى. بۇ جەريانداً قاراشەھەرنىڭ تۈزۈلمىسىدىمۇ ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى.

1700 ـ يىلى سېڭگىنىڭ ئوغلى سۈڭان راپتان جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى قايتا ئىگىلىگەندە، ئۇ غالدانىنىڭ دەۋرىدىكى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، ھەربىر شەھەرگە بىردىن ھاكىم بەگ تەينىلىگەنىدى. ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن قاراشەھەرمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. لېكىن قاراشەھەرنىڭ تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىش-

لەر جۇڭغار خانلىقىغا مانا مۇشۇ سۈژان راپتان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (1727 ـ 1697) دە كۆرۈلگەنىدى. ئەينى مەزگىل- دە جۇڭغار خانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچلىرىنىڭ شەرقىي شىنجاڭ رايونىغا سىڭىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن يەنە تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنى قاراشەھەرگە كۆچۈرگەنىدى. بۇ ۋەقە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغىغاچقا، بىر قەدەر ئەھمىيەت بېرىپ، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچۈپ بارغان ئورنىنى «چالىش» دەپ تىلغا ئالماي «قاراشەھەر» دەپ تىلغا ئالغانىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى «قاراشەھەر» دېگەن نامنىڭ ئوتتۇرىغا چىققان ۋاقتى چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئاتلانغان 1757 ـ يىلى بولماس- تىن، بەلكى سۈژان راپتان تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنى قارا شەھەرگە مەجبۇرىي كۆچۈرگەن 1720 ـ 1721 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينى ئىدى.

جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن قاراشەھەرگە كۆچۈرۈلگەن بۇ ئاھالىلەر قاراشەھەردە ئانچە ئۇزاق تۇرمىدى. ئۇلار ھەدىسلا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتكەچكە، سۈژان راپتان ئۇلارنى يەنە قاراشە- ھەردىن تېخىمۇ يىراق بولغان ئۈچقا كۆچۈرگەنىدى. بۇ تەبىئىيكى قاراشەھەرنىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا خا- تىرجەمسىزلىك ئېلىپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ تەركىبىدە زور دا- ۋالغۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاراشەھەر- نىڭ يەرلىك ئاھالىلىرى ئازلاپ كەتسە كەتتىكى، ھەرگىز كۆپەي- مىدى. قاراشەھەرنىڭ بۇ مەزگىلدىكى يەرلىك ئاھالىلىرى توغرا- سىدا «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى چۇشەندۈ- رۈپ ئىزاھلاش» دا بىرقەدەر ئىشەنچلىك خاتىرە قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «قاراشەھەر ئەسلى لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ- رۇنقى ماكانى ئىدى» ⑮ دېيىلگەن. قارىماققا بۇ سۆز شۇنداقلا دېيىلىپ قالغاندەك بىلىنسىمۇ ئۇنىڭدا مۇھىم بىر مەسىلە يەنى

سۇان راپتاننىڭ دەۋرىدە ئويرات چارۋىچىلىرىنىڭ قاراشەھەرگە كەلگەن - كۆلەمدە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىملىقلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنداق بولغاندا، بەزى ئەسەرلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان: «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، ئويرات موڭغۇللىرىدىن بولغان غالدان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنى بېسىۋالغاندا، قاراشەھەرنىمۇ ئىشغال قىلىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مال باقىدىغان جايلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالغان» ⑯ دېگەن ھۆكۈمنىڭ سەل بالدۇر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت بەزى تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئويرات چارۋىچىلىرىنىڭ قاراشەھەرگە كېلىپ ماكانلىشىشى، سۇان راپتاندىن كېيىن تەختكە چىققان غالدان سېرىنىڭ دەۋرى (1745 - 1727) دە يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق دەپ قاراشتىكى سەۋەب شۇكى، غالدان سېرىنىمۇ ئوخشاشلا ئاتىسى سۇان راپتاننىڭ سىياسىتىنى يۈرگۈزگەچكە، چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى زىددىيىتى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتكەنىدى. گەرچە غالدان سېرىن تۇرپان ۋە قۇمۇل رايونىغا قارىتا بىرقانچە قېتىم ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ھەممىسىدە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانىدى. بۇ جەريانىدا ئۇ چىڭ سۇلالىسى بىلەن داۋاملىق تىركىشىش ئۈچۈن بىر قەدەم چېكىنىپ، ئاتىسى تۇرپان ئاھالىلىرىنى كۆچۈرگەن قاراشەھەرنى بىر قەدەر مۇھىم دەپ بىلدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇ 1737 - يىلى چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئالتاي تېغىنى پاسىل قىلىپ، سۇلھى تۈزگەنگە قەدەر قاراشەھەرگە ئويرات ئاھالىلىرىدىن ئىككى ئوتۇخ (Otox) بىرلىكتىكى نوپۇسىنى كۆچۈردى. شۇسوڭنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا قاراشەھەرگە كۆچۈرۈلگەن بۇ ئويرات

ئاھالىلىرى غالدان سېرىنغا بىۋاستە قاراشلىق جۇڭغار قوۋمى-
دىن بولۇپ، «قاراشەھەر شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جۇڭغار قەبىلە-
سىنىڭ ماكانلىرىغا ئايلاندى.» ⑰ قاراشەھەرگە كۆچۈپ بېرىپ
ماكانلاشقان بۇ ئىككى ئوتوخنىڭ نامى تارىخى ماتېرىيالىدا ئاي-
رىم - ئايرىم ماقاس (Maqas) ۋە شىراس (Sira s) دەپ خاتىر-
لەنگەن بولۇپ، ماقاسنىڭ قارمىقىدا 5 مىڭ تۈتۈن، شىراسنىڭ
قارمىقىدا 3 مىڭ تۈتۈن بار ئىدى. ئۇلار «قاراشەھەردىكى قايدۇ
دەرياسىنىڭ غەربىدە ئولتۇراقلاشقانىدى» ھەتتا كېيىنچە تېخىمۇ
كېڭىيىپ كورلىدىكى ئاھالىلەرنىمۇ ئەنسىزلىككە سالغانىدى.

ئۇنداق بولسا يەنە جۇڭغار قوۋملىرى قاراشەھەرگە كۆچۈش-
نىڭ ئالدى ۋە كەينىدە بۇ جايىنىڭ يەرلىك ئاھالىلىرى قايسى
جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن؟ بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئىلگىرىكىلەردىن
ئىزدىنىش ئېلىپ بارغانلا ئانچە كۆپ ئەمەس. «غەربىي يۇرتتا
كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە» دە مۇجمەللە قىلىپ، «قارا
شەھەر ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھىرى ئىدى.» مىڭ سۇلالىسى-
نىڭ ئاخىرى «جۇڭغارلار ئۆزلىرىنىڭ كۆچلۈكلۈكىگە تايىنىپ،
ئۇ جايلارنى مەجبۇرىي ئىگىلىۋېلىپ، مال باقىدىغان ئوتلاقلارغا
ئايلاندۇرۇۋەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئۆزلۈكسىز ئۇلارنىڭ
ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ، ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، قاچىدىغانلىرى قې-
چىپ، زېمىنلىرى بوش قالغان» ⑱ دېيىلگەن. شۇنداقتىمۇ «مۇ-
سۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە بېرىلگەن كورلە-
دىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراشەھەردىكى جۇڭغارلارنىڭ تەھدىتى تۇپەي-
لىدىن 1756 - يىلى توختى مامۇت دورغىنىڭ باشچىلىقىدا
لوپنۇرغا كۆچۈپ بېرىپ پاناھلانغانلىقى ۋە «غەربىي يۇرتنىڭ
جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى چۈشەندۈرۈپ ئىزاھلاش» دا خاتىرە-
لەنگەن «قاراشەھەر ئەسلى لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇرۇنقى ما-
كانلىرى ئىدى» دېگەن ئۇقۇمغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئاھالىلەرنىڭ
كۆپ قىسمىنىڭ لوپنۇر تەۋەسىگە قېچىپ بېرىپ جان ساقلىغانلە-

قىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

بۇ خىل ھالەت قارا شەھەردە تاكى 1756 ـ 1757 ـ يىللار ئۆپچۆرىسىگىچە داۋام ئەتكەنىدى. ئاندىن كېيىن بۇ جاي جۇڭغار خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتۈش، يېڭى بىر يۇزلىنىشتىن دېرەك بەرسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى بۇ جاينىڭ سۈڭان راپتاننىڭ دەۋرىدىن تارتىپ دۇچ كەلگەن ھەر خىل قىسمەتلىرىنى ياخشى ئىگىلىگەچكە تاشلىۋېتىپ قاراپ تۇرمىدى. ئەكسىچە، بۇ جاينىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئالدى بىلەن كونا شەھەرنى رېمونت قىلىپ، تارقىلىپ كەتكەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئىز ـ دېرىكىنىڭ تەرەددۇتىنى قىلدى. بۇ ھەقتە «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى چۈشەندۈرۈپ ئىزاھلاش» تا مۇنداق كۆرسىتىلگەن:

«چېگرىنى تىنجىتقۇچى سانغۇن جاۋخۇي قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنى تىنجىتقاندىن كېيىن مەكتۇپ يوللاپ، ئىلىدا ئۇزاق تۇرغان، لېكىن ئوغرىلارغا ئەگەشكەن بېزىرگان دەپ ئاتالغان سودىگەرلەر، تارىئانچىن دەپ ئاتالغان يەر تېرىيدىغانلار، ئۇشاق دەپ ئاتالغان ئۇرۇش قىلالمايدىغانلاردىن ئىبارەت ئۇچ خىل تاغلىق ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، (قاراشەھەرگە) ئورۇنلاشتۇرماقچى بولدى. يەنە داۋاملىق بۇرۇنقى ئورۇنلىرىدىن باشقا شەھەرلەرگە تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇلارنىمۇ قايتۇرۇپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرماقچى بولدى. چوڭ قوشۇن زەپەر قۇچقاندىن بۇيان چاقىرتىپ كەلگەنلەرنى بوز يەر ئاچقۇزۇپ، ئىككى ئورۇنغا ئورۇنلاشتۇردى. ھەمدە كونا شەھەرنى رېمونت قىلىپ، قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپىدە ئىككى دەرۋازا ئاچىتى. دائىرىسى ئۇچ چاقىرىمدىن ئاشاتتى.» ⑲

دەرۋەقە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى دائىرىلىرىنىڭ

قاراشەھەردە يولغا قويغان بەزى سياسەتلىرى راستىنلا ئۇنۇم بېرىپ، چېگىلىۋىتىلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە كەلگەندە، قارا شەھەرنىڭ تارقىلىپ كەتكەن ئاھالىلىرىدىن 1330 تۇتۇن، 5390 نوپۇس توپلانغاندى. جياچىڭنىڭ دەۋرى (1821 ـ 1796) گە كەلگەندە كۆپەيىپ 1377 تۇتۇن، 11.920 نوپۇسقا يەتكەنىدى. بۇ ۋاقىتتا قاراشەھەر تەۋەسىدىكى ئويرات پۇقرالىرىنىڭ نوپۇسىدىمۇ زور ئاۋۇش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ئۇلار 1771 ـ يىلى ۋولگا دەريا بويىدىن كۆچۈپ كېلىپ، يۇلتۇز ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان تۇرغۇنلار بىلەن 1773 ـ يىلى شەرقتە ئۇششاقتالدىن جەنۇبتا قايدۇ دەرياسىغىچە، غەربتە كىچىك يۇلتۇزغىچە، شىمالدا چاغان توڭگا تېغىغىچە بولغان جايلاردا ئولتۇراقلاشقان خوشۇتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەسلىدىكى غالدان سېرىنىڭ دەۋرىدە قاراشەھەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقان جۇڭغار قوۋمىنىڭ ئىككى ئوتۇغى بولسا، 1757 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلانغاندىلا ئاللىقاچان، باشقا جايلارغا كېتىپ قالغانىدى.

يۇقىرىدا بىز جۇڭغار خانلىقىنىڭ قاراشەھەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر مەزمۇنلارنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئۇلاردا قاراشەھەردە ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن قاراشەھەرنىڭ تۇزۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئەكس ئەتكەنىدى. بۇ ئارقىلىق شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، قاراشەھەرنىڭ «سۇلمى»، «چالىش» دېگەن نام بىلەن كۆرۈلگەن جەريانى ئەمەلىيەتتە «ئاگنى» دېگەن نامدىكى ئاتلىش جەريانىنىڭ داۋامى ئىدى. بۇ جەريان كېيىن «لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ماكانى» ياكى «ئۇيغۇرلارنىڭ شەھىرى» دېگەن جەريان بىلەن داۋاملىشىپ، تەخمىنەن جۇڭغار خانلىقىغا غالدان سېرىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (1745 ـ 1727) دە ئۇزۇلۇپ قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە

قايتا يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چىڭ سۇلالىسى قاراشەھەرنىڭ ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تېپىگە مەلۇم جەھەتتىن ئەھمىيەت بەرگەن دېيىشكە بولىدۇ.

قاراشەھەر رايونىنىڭ جۇڭغار قوۋملىرى كۆچۈپ كېلىشىنىڭ ھارپىسىدىكى ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تېپىگە كەلسەك، بۇ جاي ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئىزچىللىقى ئاساسىدا ھەم دېھقانچىلىقى ھەم چارۋىچىلىقى ۋە باغۋەنچىلىكى تەرەققىي تاپقان ئاۋات بىر شەھەرگە ئايلانغانىدى. بولۇپمۇ بۇ جاينىڭ سۇ مەنبەسىنىڭ تولۇق، ئوت - چۆپلىرىنىڭ ئەلۋەك بولۇشى، بۇ جايدا ياشىغان خەلقلەرنى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتكەنىدى. بىراق جۇڭغار قوۋملىرى قاراشەھەرگە كۆچۈپ كەلگەن مەزگىلدە يۇز بەرگەن بەزى سۇنئىي ئاپەتلەر بۇ جاينىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تېپىدا مۇلچەرلىگۈسىز ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ كېتىش ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تەپسىراتى» دا خاتىرىلىنىشىچە، قاراشەھەر ئەسلى «ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپلۈكى، مېۋىلىك دەرەخ ۋە زىرائەتلىرىنىڭ ياخشىلىقى، دالا-لىرىنىڭ كەڭ ۋە چەكسىزلىكى بىلەن ھەقىقىي بايلىقات ماكان دەپ تەرىپلەنگەنىدى.» ⑳ دېمەك، بۇ خاتىرىدىن ئايانكى، XVIII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئىلگىرى، قارا-شەھەرنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تېپىدا، دېھقانچىلىق بىلەن باغ-ۋەنچىلىكى تەرەققىي قىلغان، چارۋىچىلىقى زور ئاساسقا ئىگە بولغان، ئوچ خىل ئىگىلىك شەكلى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

قاراشەھەرنىڭ بۇ خىل ئىگىلىك شەكلى، قارا شەھەر رايو-نىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەل-گەن بولۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى قاراشەھەرنىڭ ئىش-لەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىدا مۇھىم سالماقنى تەشكىل قىلغانىدى.

يەنە كېلىپ بىز بۇ نۇقتىنى «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» دە چۈشەندۈرۈلگەن «قاراشەھەر» (哈喇沙) توغرىسىدىكى «شەر ئۇيغۇر تىلىدا شەھەر دېگەنلىكتۇر. شەھەر-نىڭ سېپىلى قارا بولغاچقا شۇڭا قارا شەھەر دەپ ئاتالغان» ② دېگەن تەبىرىدىنمۇ روشەن كۆرۈۋالالايمىز. بۇ چۈشەنچە قاراشەھەرنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە بېسىپ ئۆتكەن جەريانلىرىغىمۇ تامامەن ماس كېلىدۇ. شۇڭا قاراشەھەر دېگەن نامنى جۇڭغار قوۋملىرى قاراشەھەرگە كەلگەندىن كېيىنكى ئىقتىسادىي مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈش ② بۇ جايىنىڭ شۇ چاغدا قانداق ھالەتكە كېلىپ قالغانلىقىنى بىلمەسلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

ئىزاھلار:

① «خەننامە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 849 - بەت.

② E. Siege «تۇخرى تىلىنىڭ ئېسلى نامى» SPAW، 1918 - يىل نەشرى 560 - بەت، خۇاڭ شېڭجياڭ يازغان «ئاتالمىش توخرى تىلى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تارىخ جۇغراپىيە ۋە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «غەربىي يۇرت تارىخ مەجمۇئەسى» 2 - كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى 248 - بەت.

③ چۈەن بو چۈەن «ۋۇشىلارنىڭ كۆچۈشى ۋە ئاگىنى دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى»، «گەنسۇ مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1997 - يىللىق 2 - سان.

④ گو شىلياڭ «خەنزۇچە خەتلەرنىڭ قەدىمكى فونېما قوللانمىسى» ھېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى 199 - بەت.

⑤ خۇاڭ شېڭجياڭ يازغان «ئاتالمىش توخرى تىلى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تارىخ جۇغراپىيە ۋە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

⑥جى شيەنلىن قاتارلىقلار ئىزاھلاپ نەشرگە تەييارلىغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلىنغان سياھەت خاتىرىسىگە ئىزاھ» جۇڭخۇا نەشرىياتى 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 49 ـ بەت.

⑦⑧مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر «تارىخى رەشىدىيە» 1 ـ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 223 ـ، 224 ـ، 115 ـ بەت.

⑨ «سۇينامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» 84 ـ جىلد.

⑩لىيۇ يىتاڭ «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات» تەيۋەن دۆلەتلىك سىياسىي ئۇنىۋېرسىتېتى مەجمۇئەسى 45 ـ بەت.

⑪E. Bretschneider «Mediaeval Researches» Vol Ⅱ P,230, LONDON,1910.

⑫⑰شۇسوڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» 2 ـ جىلد، لوپنۇرغا قويۇلىدىغان دەريالار.

⑬ «ئويراتلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 ـ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 151 ـ بەت.

⑭ شاھ مەھمۇد جۇراس نامىدىكى «سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 187 ـ بەت.

⑮⑲ «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى چۈشەندۈرۈپ ئىزاھلاش» يەنبيەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1992 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى 24 ـ بەت.

⑯ «قارا شەھەرنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى» 8 ـ بەت.

⑱ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىم» 2 ـ جىلد.

⑳ «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تەپسىراتى» 3 ـ جىلد.

㉑ «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» 1 ـ كىتاب 2 ـ جىلد، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يەر ناملىرى.

㉒ يېقىندا نەشر قىلىنغان «قاراشەھەرنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى» دە «قاراشەھەر جۇڭغار تىلىدىكى سۆز بولۇپ، خالا ـ قارا دېگەنني، شەر ـ تۈزلەڭلىك دېگەنني بىلدۈرىدۇ، يەنى قارا رەڭدىكى ياكى كەڭ كەتكەن تۈزلەڭلىك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ ئىزاھلانغان. شۇ كىتاب 8 ـ بەت.

ئالتىنچى باب

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرەشلىرى ۋە جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنەرەز بولۇشى

1. كۆرەشنىڭ باش ئاخىرى ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىرىدە كۆرۈلگەن ئۇچ خىل ئەھۋال

جۇڭغار خانلىقى يەركەن خانلىقىنى مۇنەرەز قىلغاندىن بۇيان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۆرىشى زادىلا توختاپ قالمىغاندى. كۆرەشنىڭ خاراكتېرى ۋە ئېلىپ بېرىلىش كۆلىمى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ پەرق مەۋجۇت بولۇپ ھەم ئىستىخىيىلىك ھەم تەشكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. ئىستىخىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇشى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، يەركەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يۈز بەرگەن، شىنجاڭ تارىخىدىكى بەزى تۆپلۈك ئۆزگىرىشلەر، خەلق ئاممىسىنى ئېغىر ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرگە دۇچار قىلغانىدى. ئىدىئولوگىيە جەھەتتە قاتتىق قايمۇقتۇرغان كىشىلەر، ئەمدىلىكتە دۇچ كېلىۋاتقان ھەر خىل ئىقتىسادىي كونترولۇقتا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ھەر خىل تاللاشلارنى ئېلىپ كەلدى. بۇ تاللاشلارنىڭ بىرى، ئۇلار ئەڭ ئاۋۋال دۇچ كەلگەن، ئۆزلىرىمۇ سەزمىگەن ئاساستا، نەقىشبەندىچىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن زىممىلىرىگە يۈكلىنىپ قالغان غايەت زور مىقدارىدىكى تۆلەم ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇيغۇر خەلقى ھەر يىلى مۇشۇ تۆلەمنىڭ ۋاقتى كەلگەن ھامان تېخىمۇ ئېغىر كۈنگە چۈشۈپ قالاتتى.

قانچىلىك كىشىلەرنىڭ مۇشۇ تۆلەم تۆپەيلىدىن ۋەيران بولىدىغاد-لىقىنى مۆلچەرلەش قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ قاقتى ـ سوقتىغا ئۇچرايدىغان باشقا زىيانلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «غەربىي يۇرت خاتىرىلە-رى» دېگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى سې-لىق يىغقىلى كەلگەندە، ئۇيغۇرلار «ئاشلىق ۋە مال ـ مۈلۈكلە-رىنى يوشۇرۇپ قوياتتى»، شۇ ئارقىلىق جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرە-نىڭ ئۆكتەملىكىدىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئالاتتى ياكى بولمىسا توپلىشىپ بەرگىلى ئۇنىمايتتى. بەزىدە بولسا جۇڭغار ئاقسۆڭەك-لىرى ئەۋەتكەن باج يىغقۇچىلارنى كۆرگەن هامان ۋە ئۇلارنىڭ دېرىكىنى ئالغان هامان بىر ـ بىرىگە خەۋەر قىلىپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالاتتى. دالدىغا ئېلىش ئۈسۈللىرىمۇ هەر خىل بولۇپ، «قورغان ۋە لەخمە ياساپ يوشۇرۇنۇۋالاتتى»، چارۋا ـ مالىلىرىنى كۆزدىن نېرى قىلىپ، ئازگال ۋە جىلغىلارغا ئاپىرىپ يوشۇرۇپ قوياتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئىش تېرىغۇچى «ئىسيانكار ئۇيغۇرلارنى جۇڭغارلار ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆل-تۈرۈۋېتەتتى.» ① بىراق بۇ كۆرەشلەرنىڭ هەممىسى ناهايىتى تارقاق شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغاچقا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارانتقان زۇلۇمىنى توسۇپ قېلىشقا قادىر ئەمەس ئىدى. نەتىجىدە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈستىدە-كى زۇلۇم كۈچەيسە كۈچەيدىكى هەرگىز يېنىكلەپ قالمىدى، سېلىقنىڭ تۈرلىرىمۇ ئاۋۇپ، بېكىتىلگەن نورمىسىمۇ كۆپىيىپ باردى.

كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ دەسلەپتىلا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئىستە-خىيىلىك هەرىكەتلىرى، ئەمەلىيەتتە مانا مۇشۇ ئىقتىسادىي جە-هەتتىكى قاقتى ـ سوقتى يۈزىسىدىن كېلىپ چىققانىدى. بۇنىڭدا

هېچقاچاندا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ «بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ھەر يىلى ئالىدىغان 100 مىڭ تەڭگە تارتۇقنى ئېلىش بىلەن كۇپايىلىنىش» ھەم «بۇنداق ھۆكۈمرانلىقنىڭ بىرقەدەر كەڭچىلىكتىكى ھۆكۈمرانلىق» ② ئىكەنلىك مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ھۆكۈمرانلىقىنى بۇنداق چۈشەنىش، تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈستىدىن يۈرگۈزۈپ كەلگەن ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيەسىنى ئانچە ئېغىر بولمىغان دەرىجىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە دەپ چۈشىنىش ئىدى. ماتېرىيال نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، گەرچە بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئاپتورلىرى ئانچە كۆپ توختىلىپ ئۆتمىگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ قارىشىدا سېلىقنىڭ ئېغىرلىقى ھەققىدە ئەزەلدىن ئورتاق چۈشەنچە مەۋجۇت ئىدى. بۇ نۇقتىنى بىز ئايرىم ئاپتورلارنىڭ قەلەمدە يارىتىلغان «ئۇل ۋەقىتتىن تابۇ ۋەقىتقىچە رەئايا ۋە پۇقرالار باشلىرىدىن ئۇلۇغ ئالبان خالى بولمىدى»، «بۇ سېلىق - تۆلەملەرنىڭ مىقدارى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. ئۇ زاماندا بۇنداق يامان ۋە نالايىق مەجبۇرىيەتلەر مۇسۇلمانلارنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى» ③ دېگەن تەسۋىرلەردىن تېخىمۇ روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ئىقتىسادىي زۇلۇمىنىڭ ئىنتايىن ئېغىرلىقى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان بەزى ئەسەرلەردىمۇ بىرقەدەر ئېنىق دەللەلەنگەنىدى. مەسىلەن، جۇڭغارلار «ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىر ئەركىشىسىنى بىر تۈتۈن ھېسابلايتتى، ھەربىر تۈتۈن بازارلىق قىلغاندا، بىر توپ-تىن بۇزخام ياكى بىرقانچە پارچە تېرە ۋە بىر پارچىدىن سۆلەسۈن تېرىسى تاپشۇراتتى. پۈتۈن يىل ھېسابى بويىچە داۋاملىق ئېلىپ تۇراتتى، شال ۋە پۇرچاق تېپىدىكى ئاشلىقلارنىڭ ھەممىسى يىغۋېلىنغان ھامان ئاۋۋال تەڭدە تەڭ بۆلۈشۈپ، ئاندىن كېيىن

ئىشلىتىشكە قالدۇرۇلغان قىسمىدىن $\frac{1}{10}$ ئۇلۇش ئۆسۈلى بويىچە قايتا ئاشلىق بېجى ئالاتتى.» ④ «ئۇيغۇرلار ئوما مەزگىلىدە كۆپلەپ بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرايتتى. يىللىق ھوسۇلنىڭ ئوندەن ئۇچ ۋە تۆت قىسمىنى تاپشۇرۇش ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەندى.» ⑤

جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان زۇلۇمى غالدان سېرىنىڭ دەۋرى (1745 ـ 1727) دە ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەنىدى. 1732 ـ 1733 ـ يىللار مەزگىلىدە روسىيىلىك مايۇر ئۆگرامۇۋ بىلەن بىرگە غالدان سېرىنىڭ ئوردىسىغا بارغان ئۆلچەش خادىمى ياكوف فىلىسوۋنىڭ خاتىرىلىشىچە، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى كۆچا، ئاقسۇ، ئۆچتۇرپان، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلاردىن ئاشلىق بېجى ئالغاندىن سىرت، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بوز خام، مىس، قاش تېشى، باسما خام، ئالتۇن قاتارلىق ماددىي نەرسىلەرنى ئالاتتى. يەركەن، قەشقەر، خوتەن ۋە كېرىيىدىن ئىبارەت تۆت شەھەرلا ھەر يىلى جۇڭغارلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىغا سېلىق ئۆچۈن 700 سەر ئالتۇن تاپشۇراتتى ⑥. ئەلۋەتتە بۇنداق قوشۇمچە ئېلىنىدىغان سېلىقنىڭ كۆپ بولۇشى، شۇبھىسىزكى، كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ يۈكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. بولۇپمۇ يۇقىرىدىكى خاتىرىلەردە كۆرسىتىلگەندەك، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىر تۇتۇنىدىن سېلىق ئېلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆستىدىكى زۇلۇمنى ھەقىقەتەن تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەگەردە بىز مۇشۇ يىپ ئۇچى بويىچە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇرلارغا قارىتا تۇتۇن سېلىقىنى يولغا قويغان دەپ قارىساق، ئۇ ھالدا بىز ئاپئاق خوجا «قالماقلار بۇ خىزمەتكە قۇرۇق يانمۇسۇن» دەپ بەرگەن «100 مىڭ تەڭگە» نى ھەقىقەتەن ئاز بولۇپ قالغان دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز.

مىز. ئەمەلىيەتتە بولسا ئەھۋال دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، بۇنىڭدىكى «100 مىڭ تەڭگە» ئاپئاق خوجىنىڭ «يۇرت يۇرتلار-دىن بوز خام يىغدۇرۇپ قالماقلارغا ئەھۋالىنىڭ يېتىشىچە تەقدىم ۋە ئىنئام قىلغان» ⑦، ئالدىراشلىقتا يىغىپ بەرگەن مىننەتدار-لىق سوۋغىسى ئىدى. بۇ نۇقتىنى بىز جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى تۇتۇن ھېسابى بويىچە باج ئالغان دېگەن ئۇقۇملار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، ئاز بولۇپ قالغانلىقى ئۈستىگە، دالاي V ئېيتقان «غالدان بوشۇقتۇخان يەركەن باشچىلىقىدىكى 1500 شەھەر، بازار بىلەن 2 مىليون نوپۇسنى ماڭا ئىنئام قىلىپ بەردى» دېگەن سۆزىدىكى باج ئوبيېكتىنىڭمۇ ناھايىتى ئاز بىر قىسىملا بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇيغۇر-لارغا قارىتقان زۇلۇمىنى يىلدىن - يىلغا كۈچەيتىپ بارغانلىقى ئىشىنىشكە بولىدىغان پاكىت بولۇش بىلەن بىرگە، بۇنداق ئەھ-ۋالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتالمىش «كەڭچىلىكتىكى ھۆكۈمرانلىق» تىن مىننەتدار بولۇپ قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكى مۇمكىن بولماي-دىغان جەريان ئىدى. قارشىلىق كۆرۈشمۇ بۇ نۇقتىنى تامامەن ئىسپاتلاپ بەرگەن بولۇپ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى پەيدىنپەي تو-نۇپ يەتكەنىدى.

ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشتا، دەسلىپىدىلا ئىستىخىيىلىك قېچىپ كېتىش ئۇسۇلى-نى قوللانغان بولۇپ، بۇنىڭدا يىراق ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كېتىش بىلەن ئۆز يۇرتلىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايلارغا قېچىپ كېتىش ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. بولۇپمۇ ئەينى ۋاقىتتا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ شەرقىگە كېڭىيىشىنى ئۇنۇملۇك چەكلەۋاتقان، چىڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كېتىش ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك جاي ئىدى. شۇڭا ئىچكىرى جايلارغا قېچىپ بارغانلارنىڭ قېتىم سانى

كۆپ بولۇش بىلەن بىرگە، ئايرىملىرى زور مەقسەت ۋە مۇددىئانى كۆزلەپ بارغانىدى. مەسىلەن، 1696 ـ يىلى غالداننىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىق پۈرستىدىن پايدىلىنىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا قېچىپ بارغان يەركەن خان جەمەتىدىن بولغان ئابدۇرەشىت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەركا سۇلتان قاتارلىقلار شۇنداق كىشىلەردىن ئىدى. لېكىن يەركەن خانلىقىنىڭ دائىرىسىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا قېچىپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئاز بولۇپ، كۆپ بولغاندا نەچچە ئون ئادەمدىن ئاشمايتتى. ئۇلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى بىرگە ئېلىپ بارغاچقا، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئېرىشەتتى. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غالدان سېرىرىنىڭ ئۆلگەنلىك خەۋىرىنى تۇرپاندىن قېچىپ چىققان ئۇيغۇر ھېيدىل ئارقىلىق ئېرىشكەنىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بوھران كۆرۈلگەن، دۆلەت كۈچى قاتتىق خورىغان شارائىتتا، ئۇزلۇكسىز قوراللىق كۈرەشلەرنى قانات يايدۇردى.

جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بوھران، غالدان 1688 ـ يىلى شەرقىي مۇڭغۇللارنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلانغاندا كۆرۈلگەن بولۇپ، ئۇ شەرقىي مۇڭغۇللارنى ھامىللىقىغا ئالغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولغانىدى. بۇ شەكسىزكى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئېزىشىگە ئەڭ ئېغىر ئۇچراۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىگە ياخشى پۈرسەتلەرنى ئېلىپ كەلگەچكە، ئالدى بىلەن يەركەن دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندى. شۇنىڭدەك بۇ چاغدا ئۇيغۇرلارغا ئابدۇرەشىت كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەتئىمىن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە ۋاكالىتەن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقاچقا، ئۇلارمۇ بۇ پەيتنى ياخشى پۈرسەت

دەپ قاراپ، خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرۈشىگە مايىل بولدى ھەمدە كۆرەشكە ئۆزلىرى بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىپ، تىغ ئۇچىنى بىۋاستە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ گۇماشتىلىرىغا قارىتتى. مۇھەممەد سادىق قەشقىرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەتئىمىنخان ۋەزىيەتكە ماسلىشىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ كاتتىۋېشى ئاپئاق خوجا بىلەن يارىشىپ ئۇنى ئۆزىگە تارتتى. «ھەزرەتكە دەستى ئىرادەت قىلىپ، ئىلىغا لەشكەر تارتىپ، ئىلا مەۋزەئىنىڭ قالماق يۇرتىنى تاراج ئەيلەپ، 30مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ ئەردى.»⑧ بىراق، بۇ قېتىمقى كۆرەش ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە بىۋاستە خەۋپ سالغاچقا، بولۇپمۇ كۆرەشكە ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرى ئومۇمىيۈزلۈك سەپەرۋەر قىلىنغاچقا، ئاخىرىدا كۆرەشنىڭ خاراكتېرىدە كەسكىن ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ئىككى تەرەپنىڭ ئىچكى نىزاسىغا ئۆزگىرىپ كەتتى. كەڭ خەلق ئاممىسى ئەسلى مەقسەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلمىگەچكە، مۇھەممەتئىمىنخاننى يېتەرلىك كۈچ بىلەن قوللىيالمىغانلىقى ئۈستىگە، ئۇنىڭ كۆرەشنى يەككە - يېگانە ھالدا داۋاملاشتۇرۇشىغا قاراپ تۇرۇش بىلەن بىرگە، بۇ قېتىمقى كۆرەش كەيپىياتىنىڭ مۇشۇنداق ئاياغلىشىشىغا سۈكۈت قىلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇھەممەتئىمىنخان باشچىلىقىدىكى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۆرىشى، XVII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن تاكى 1692 - يىلىغىچە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، بۇ جەريانداا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئەجەللىك زەربە بەرگەنىدى. گەرچە كۆرەش جۇڭغارپەرەس كۈچلەرنىڭ قارشى تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئىچكى نىزاغا ئۆزگىرىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۆرەشلەر ئۈچۈن قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. مەسىلەن، مۇھەممەتئىمىنخان

قاغىلىقتىن چېكىنىپ قۇلاغانغا كېلىپ، ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ مۇرىتلىرى تەرىپىدىن شېھىت قىلىنغاندا، ئاپئاق خوجا ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى يەھيا خوجىنى خان كۆتەرتىپ، «يەھياخان» دەپ خۇتبە ئوقۇغانىدى⑨. شۇنىڭدىن بىر يېرىم يىل كېيىن ئاپئاق خوجىمۇ ئۆلۈپ، سەككىز ئايدىن كېيىن يەنە يەھيا خوجىمۇ ئۆلتۈرۈلگەنىدى. يەھيا خوجىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، يەركەن دائىرىسىدىكى قارشى كۈچلەرنىڭ جۇڭغارپەرەس كۈچلەرنىڭ ئۈستىدىن قازانغان بىر قېتىملىق غەلىبىسى ئىدى. گەرچە بۇ جەريان ئاپئاق خوجىنىڭ يەركەن خان جەمەتىدىن بولغان ئايالى خانىم پادىشاھنىڭ قولى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، بۇ نۇقتىنى بىز خانىم پادىشاھ يەھيا خوجىغا ئېيتقان «سىزلەرنىڭ قايسى ئاتاڭىزلار پادىشاھ بولۇپ كەلگەن؟ سىزلەرنىڭ ئاتا ـ بابا-مىزغا دۈشمەن بولۇپ كەلگەن ئەمەسمۇ؟» ⑩ دېگەن سۆزىدىن تامامەن ھېس قىلىۋالالايمىز. دېمەك، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر جۇڭغارپەرەس ئىشقىيە سۇلۇكى پىرلىرىنىڭ قىلمىشلىرىنى پەيدىنپەي تونۇپ يەتكەن بولۇپ، ئەمدىلىكتە ئۇلارنىڭ ۋەز ـ نەسىھەتلىرىگە ئانچە قۇلاق سالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئەمما مۇھەممەتئىمىننىڭ سىڭلىسى خانىم پادىشاھنىڭ تاللىشى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ ئاپئاق خوجىدىن تۇغۇلغان ئوغلى مەھدى خوجىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن بولغاچقا، ئۇمۇ يەھيا خوجا ئۆلتۈرۈلۈپ، ئالتە ئايدىن كېيىن، قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى.

خانىم پادىشاھنىڭ ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ يول باشچىسى يەھيا خوجىغا ئېيتقان يۇقىرىدىكى سۆزى، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەسلىدىكى يەركەن خانلىقى دائىرىسىدىكى بىر بۆلۈم يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭمۇ يۈرەك سۆزى ئىدى. دەل شۇنداق بولغاچقا، بۇ چاغدا يەركەن بەگلىرى بىلەن تۇرپان بەگلىرى ئۆزئارا بىرلەشتى. ئۇلار بابىخاننىڭ ئۇچىنچى ئوغلى مۇھەممەتمۇمىن ئاقباشخاننى «ئابائى كىراملارنىڭ ئورنىدا خان كۆتۈر-

دى. » ⑪ ئاقباشخان يەركەن خانلىقىنىڭ تەختىنى ئۆز جەمەتىگە ۋاكالىتەن ئاخىرقى قېتىم ئىگىلىگەن خانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ تەختكە چىقىشى بىلەن ئاكىلىرى ئابدۇرەشىت ۋە مۇھەممەتئىمىن لەرنىڭ ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەكلەش سىياسەتلىرىنى قاتتىق يۈرگۈزۈپ، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ جاھىل، توپىلاڭچى مۇرتىلىرىدىن بىر تۈركۈم كىشىلەرنى قەتلى قىلدى. بۇ توغرىدا «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا قىزىقارلىق قەلەم، «مۇھەممەتئىمىنخاننىڭ ئىنىسى ئاقباشخان كېلىپ، بۇ دىيارلارنى ئالىپ يارىكەندە مىڭ دۇئانىلەرنى قويدەك بوغۇزلىدى. قانىدە تۆگىمەن يورۇتۇپ، ئون تارتىپ يېدى» ⑫ دەپ كۆرسىتىدۇ. قارىماققا مۇھەممەد سادىق قەشقىرى ئېيتقان بۇ سۆزدە بەكلا ئاشۇرۇۋېتىلگەن تەرەپلەر بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئاقباشخاننىڭ ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنى قاتتىق باستۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە داۋاملىق يانتاياق بولۇش شەرتىن چۈشىنى بەرىبات قىلىۋەتكەنلىكى ئىپادە قىلىنغانىدى. ئەمەلىي ئەھۋالمۇ شۇنداقراق بولۇپ، ئاقباشخان ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ بازىسى قەشقەرنى ئىگىلەپ، بۇ جايغا ئۆرنىنىڭ ئوغلى سۇلتان ئەخمەتنى مەسئۇل قىلىپ، ئۇنى قەشقەر خانى دەپ جاكارلىغاندى. قىرغىزلاردىن كېلىپ چىققان ئارزۇمۇھەممەدنى بولسا ئۇنىڭغا ئاتالىق قىلىپ بەرگەنىدى. لېكىن ئەزەلدىن يەركەن بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدىكى سۇركىلىشلەردە ئىككى ئارىدىن نەپ ئېلىپ ئۆگىنىپ قالغان قىرغىزلار، بۇ ۋاقىتتىمۇ سۇلتان ئەخمەتخان خان قىلىپ، تۇرپان بەگلىرىگە قارشى تۇرۇش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. نەتىجىدە ئويغۇر خەلقىنىڭ بۇ نۆۋەتتىكى ئاقباشخانلىنىڭ باشچىلىقىدىكى كۆرىشىمۇ يېرىم يولدا ئىچكى نىزاغا ئۆزگىرىپ كېتىپ، ئاقباشخانلىنىڭ ئۆزىمۇ، قەشقەرگە قىلغان جازا يۈرۈشىدە ئەسىرگە چۈشۈپ، يېڭىساردا ئارزۇ مۇھەممەد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاقباشخان باشچىلىقىدىكى جۇڭغار ئاقسۆ-
ڭەكلىرىگە قارشى كۈرىشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تەڭرى
تېغىنىڭ جەنۇبى قايتا جۇڭغار خانلىقىنىڭ كونترولىلۇقىغا چۈ-
شۈپ قالغان بولسىمۇ، بەزى جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان
جۇڭغار خانلىقىنىڭ كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلغانىدى. مەسىلەن،
قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار شۇنداق قىلغان بولۇپ، ئۇلار ئەبەيدۇللا
تارخانبەگنىڭ باشچىلىقىدا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈم-
رانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، جۇڭغار خانلىقىغا قارشى كۈرەشكە پائال
قاتناشقانىدى. «شىمالىي دەشتنى تىنچىتىش چارە تەدبىرلىرى»
بىلەن «مۇسۇلمان يۇزلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دىكى خا-
تىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەبەيدۇللا بىر تەرەپتىن جۇڭغار خانلى-
قى بىلەن دۈشمەنلىشىۋاتقان چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ
قوغدىنىشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزبېكنىڭ چىڭ
سۇلالىسىگە بولغان ئىخلاسىنى بىلدۈرۈش ھەم جۇڭغار ئاقسۆ-
ڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى پاراكەندىچىلىكىگە قارشى تۇرۇش ئۈ-
چۈن ئوغلى گوپابەگنى باربكۆلگە ئەۋەتىپ، ئۇ جايدا پائالىيەت
ئېلىپ بېرىۋاتقان غالدانىنىڭ ئوغلى سەپتىن بالجۇرنى قولغا چۈ-
شۈرگەنىدى.

قۇمۇلدىن كېيىن 1720 ـ يىلى قۇمۇلغا قوشنا بولغان
تۇرپان بىلەن پىچاندىكى ئۇيغۇرلار ئىمىن خوجىنىڭ باشچىلىقى-
دا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ سۈڭان راپتانغا جازا يۈرۈش قىلغان
پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانـ
لىقىدىن ئايرىلدى. ئۇلار قارا خوجا، لۈكچۈن قاتارلىق جايلاردا
جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئاخىرىدا كۈچ ئېلىشالمىغاچقا، بىر بۆلۈملىرى كېيىن ئۆز يۇرت-
لىرىدىن ئايرىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوغدىنىشىنى تەلەپ
قىلدى. قالغانلىرى بولسا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن
دەسلەپ قارا شەھەرگە، كېيىن ئۈچقا كۆچۈرۈلگەنىدى. دېمەك،

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختكە سۇيقەست قىلىشىغا ئاساسەن ئاخىرلاشقان بولۇپ، خەلق جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەنىدى. كۆرەشنىڭ شەكىللىرىمۇ كۆپ خىللىشىش بىلەن بىرگە، پۈرسەت بولسىلا ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇشنى ئىستەيتتى. مەسىلەن، 1753 - يىلى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىنى ئىگىلىگەن داباچى بىلەن ئۇنىڭ شېرىكى ئامۇر سانانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق يىمىرىلگەندە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا كۆرۈلگەن ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرىدىن بولغان يۈسۈپ خوجىنىڭ ياشچىلىقىدىكى كۆرەش شۇ خىلدىكى كۆرەش جۈملىسىدىن ئىدى. كۆرەش جەريانىدا قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلار بىرمەھەل جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلغانىدى.

يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئۇلاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئېغىر ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى زۇلۇملىرىغا ئۇچراش دەرىجىلىرى ئەكس ئېتىلگەن بولۇپ، ئەينى مەزگىلدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ دەۋرنى ئىنتايىن جاپالىق رەۋىشتە ئۆتكۈزگەنلىكى، ئازراقلا ئىمكانى بولسا ئۆزلىرىنىڭ يەلكىسىگە سېلىنغان ئاشۇ بويۇنتۇرۇقلارىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەنلىكى ئىپادە قىلىنغانىدى. ئەمما، يەركەن خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى ھالەتلەر، بولۇپمۇ خىلمۇخىل ئۆزگىرىشلەر ئۇلارغا قارىتا بىرەر چىقىش يولى ئېلىپ كېلەلمىگەنىدى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ئەجدادلىرىمىز بىر مەزگىللىك مەدەنىيەت ئۈزۈكچىلىك دەۋرىدە تۇرۇپ قالغاچقا، ئېغىر دەرىجىدە ئەۋج ئالغان نادانلىق تۈپەيلىدىن، كىمگە ئەگىشىپ مېڭىشنىمۇ بىلەلمىگەنىدى. نەتىجىدە ئۇلار ھەر خىل مەقسەت مۇددىئالارنى كۆڭلىگە پۈككەن كىشىلەرنىڭ ئارقىدىن

سىدىن ئەگەشكەچكە، خاس مۇشۇ جۇڭغار ئاقسۇڭكەكلىرىگە قار-
شى ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشنىڭ يېتەكچىلىرىدىلا بىر - بىرىگە
ئوخشىمايدىغان ئۇچ خىل ھالەت گەۋدىلەنگەنىدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۇڭكەكلىرىگە قارشى ئېلىپ
بارغان كۈرىشىنىڭ يېتەكچىلىرىدە كۆرۈلگەن بىرىنچى خىل ئەھ-
ۋال، دەسلەپتە بۇ كۈرەشكە يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن
بولغان خان سۇلتانلارنىڭ باشچىلىق قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلە-
نىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ خان سۇلتانلار يەركەن
خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىلخانىنىڭ ياكى ئۇنىڭدىن ئاۋ-
ۋالقى خان ئابدۇللاخانىنىڭ ئۆز پۇشتى بولماي، ئۇلارنىڭ شەرقىي
قىسمىدىكى تۇرپان بىلەن چالىشنى ئىداره قىلىپ تۇرغان قېرىن-
دىشى بابىخانىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇشى، خەلق ئاممىسىنى بىر
مەھەل گاڭگىرىتىپ قويغانىدى. چۈنكى، غالدان يەركەن خانلە-
قىنى مۇنقەرز قىلىشتا، دەل ئۇلار بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ
خانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سۇركىلىشتىن پايدىلانغاچقا، مەلۇم مە-
نىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا يەركەن خانلىقىنى
ئۇلار قالماقلار بىلەن بىرگە مۇنقەرز قىلغان دېگەن چۈشەنچە
مەۋجۇت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ كەڭ خەلق ئاممىسى دەسلەپتە
بىراقلا قوزغىلىپ، بۇ خان سۇلتانلار باشلىغان ئۇلۇغ ئىشقا
دېگەندەك ھەمدەم بولمىدى. بەلكى ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلە-
رى بىلەن ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىغا ئەگەشىسە ئەگەشتە-
كى ئۆزلىرى بىلەن شەرقىي قىسمىدىن كەلگەن خان سۇلتانلار-
نىڭ ئوتتۇرىسىدا سەل - پەل ئارىلىق ساقلاپ كەلدى. قىسقىسى
چۈشەنمەسلىك كەيپىياتى مەۋجۇت بولۇپ، بۇنىڭدىن كۆپ ھاللار-
دا ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرى پايدىلىنىپ كېتىلگەنىدى.
ئەمما، شەرقىي قىسمىدىن كەلگەن بۇ خان سۇلتانلار بولسا ھەر-
گىز ئۇنداق قارىمايتتى، ئۇلارنىڭ غالدانغا ھەمدەم بولۇپ يەر-
كەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇشىمۇ، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يەركەن خان-

لىقىنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى ئىگىلەشكە ئۇرۇنۇش ئىدى. بىز بۇنى سەيىت بىلەن مەنسۇر ئوتتۇرىسىدىكى سۆركىلىشتىن تاكى ئابدۇللاخان بىلەن ئىبراھىمخان ئوتتۇرىسىدىكى سۆركىلىشلەرگىچە بولغان جەريانلاردىن خېلى ئېنىق بىلىۋالالايمىز. مۇھىمى بۇ نۆۋەتمۇ ئۇلار مەسىلىنى ئاشۇنداق تار نۇقتىدىن كۆزىتىپ، ئاۋۋالقىدەكلا «قالماقلارنىڭ ياردىمىنى ئىلىش» دەپ چۈشىنىۋالغاچقا، ئىنتايىن ئېغىر سەۋەنلىكلەرگە يول قويغانىدى. شۇ سەۋەبلىك خەلق ئۇلار ئەس - ھوشىنى تېپىپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغاندا، ۋاقتىدا قوللىيالمىدى. رەسمىي قوللاشقا ئۆتكەندە بولسا، پۈرسەتنى ئاللىقاچان قولدىن بېرىپ قويغانىدى. لېكىن، بىر نۇقتا ئايانكى بۇ خان سۇلتانلار ئۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىيەتلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئورۇندىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل پائالىيەتلىرى باشتىن - ئاياغ يەرگەن خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى. ئۇمىدىنى داۋاملىق جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بوھران ياكى باشقا كۈچلەرگە باغلىغانىدى. بۇنىڭدىكى باشقا كۈچلەر ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ ياردىمىنى ئىلىش، ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرى بىلەي يارىشىشتىن تاشقىرى، يەنە بىر كۈچ چىڭ سۇلالىسى ئىدى. بۇ توغرۇلۇق دەسلەپتىلا جۇڭغار خانلىقىنىڭ كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلۇشقا ھەرىكەت قىلىپ، كېيىن غالدان تەرىپىدىن تۇنقۇن قىلىنىپ نەزەربەند قىلىنغان ئابدۇرەشىت چىڭ سۇلالىسىگە قېچىپ بارغاندا مۇنداق دېگەنىدى:

«يېقىندا ئويراتلاردىن ئاڭلىشىمچە غالداننىڭ يېنىدا گورىان تامىرغۇل دېگەن جايدا 2 مىڭچە ئادەم قالغان، ئۇلارنىڭ چېدىر بارگاھلىرىمۇ قالماپتۇ. غالدان ئوزۇق - تۇلۇكتىن قىينىلىۋاتقاچقا، تامىردا ئۇزاق تۇرالمايدۇ. ئېھتىمال چىڭخەيگە قېچىشى مۇمكىن. قۇمۇل، تۇرپان، يەركەندىن ئىبارەت ئۈچ جايغا بېرىشتىن باشقا بارار يېرى يوق. قۇمۇلغا بارارمىكىن دېسەك،

قۇمۇل بىلەن جيا يۇيگۇەن ئۆتكىلىنىڭ ئارىلىقى بەكلا يېقىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە جيا يۇيگۇەندە خان ئالىيلىرىنىڭ زور قوشۇنى تۇرۇۋاتقاچقا، ئۇ جايغا بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. تۇرپانغا بېرىش-نىڭمۇ زۆرۈرىيىتى يوق. يەركەننى ئالساق ئۇ جايدا مېنىڭ ئۇيغۇرلاردىن 20 مىڭ ئەسكىرىم، تۇرپاندا 5 مىڭ ئەسكەر، قۇمۇلدا 500 ئەسكەر بار. سۇئان راپتان بورتالادا تۇرۇۋاتىپتۇ. بىز ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن غالدانىڭ قولىدا نەزەربەندتە تۇرۇپ، 14 يىل ئازاب چەكتۇق. مەن ھازىر ياشىنىپ قالدىم. گەرچە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە تۇرۇۋاتقان بولساممۇ، تەڭرىقۇت ئالىيلىرى-نىڭ چەكسىز شاپائىتىگە مۇشەررەپ بولۇپ تۇرۇپتىمەن. بۇنىڭغا تېخى جاۋاب قايتۇرغۇدەك بولالمىدىم. غالداندا مېنىڭ تۇنقۇن قىلىنىپ نەزەربەند قىلىنغان ئاداۋىتىم بار، ئېلىمنىڭ بولسا ئۇنىڭدا دۆلەت قىساسى بار. ھازىر غالدان مەغلۇپ بولۇپ، سەرسان بولۇپ يۇرۇۋاتىدۇ. كەمىنە مەن ئۇغلۇم بىلەن كېلىنىم ۋە نەۋرىلىرىمنى قالدۇرۇپ قويۇپ، جورام مۇمىن بېكەنى بىرگە ئېلىپ، تۇرپانغا بېرىپ، مۇقەددەس پەدەرىمىزنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىنى قول ئاستىمدىكى ئۇيغۇرلارغا بىلدۇرمەكچىمەن. سە-ۋەن راپتان تۇرۇۋاتقان بورتالانىڭ تۇرپان بىلەن بولغان ئارىلىقى يېقىن، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىشكە ئادەم ئەۋەتسەك بولىدۇ. غال-دان بىلەن بىرگە كېلىدىغان ئادەملەر ئاز بولغاچقا، ئۇ چاغدا ئۇنى ئاسان قولغا چۈشۈرگىلى بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا ئاتا ـ بالا ئىككىيلەننىڭمۇ 14 يىل نەزەربەندتە تۇرغان خورلۇقىنىڭ قىساسىمۇ ئېلىنغان بولاتتى.» ⑬

«شىمالىي دەشتنى تىنجىتىش چارە ـ تەدبىرلىرى» دە تىلغا ئېلىنغان يۇقىرىقى مەلۇمات، ئابدۇرەشىتنىڭ ئاغزاكى بايانلىرى بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قانداق مەقسەت بىلەن چىڭ سۇلالىسىگە قېچىپ بارغانلىقى بىلىنىسمۇ، بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر تەرەپ شۇكى، ئۇنىڭ قايتىپ بېرىپ، قۇمۇل، تۇرپان، يەركەن قاتار-

لىق جايلاردىكى قوشۇنلاردىن پايدىلىنىپ، غالداندىن ئىنتىقام ئالماقچى بولغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ جايلاردا خېلى زور دەرىجىدىكى ئىناۋەت ۋە ئابرۇيىنىڭ بارلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمىدىن ئۇزۇل - كېسىل قۇتۇلۇش ئىستىكىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ھالبۇكى ئۇ ئېيتقان «سۇڭان راپتان تۇرۇڭاتقان بورتالانىڭ تۇرپان بىلەن بولغان ئارىلىقى يېقىن، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىشكە ئادەم ئەۋەتىسەك بولىدۇ» دېگەن سۆزىدە ئۆزىنىڭ ئىلگىرى سادىر قىلغان سەۋەنلىكلىرىنى پۈتۈنلەي ئەستىن چىقىرىپ، جۇڭغار ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن ئىتتىپاقچى ئىزدەشكە داۋاملىق ئۇمىدلىنىپ تۇرغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇنداق ئىدىيە ئىنتايىن خەتەرلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئاقىۋىتىنى شۇ مەقسەت بىلەن يەركەنگە قايتىپ بارغان بولسىمۇ، ھېچقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىدى. ئەكسىچە ئۇنىڭ كۆرگىنى ئۆزى ئۇمىد كۈتكەن سۇڭان راپتاننىڭ غالدانىنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسەتلىرىگە ئەمەل قىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا يېڭىۋاشتىن بەزى تەرتىپلەرنى ئورناتقانلىقى بولدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ يېتەكچىلىرىدە كۆرۈلگەن ئىككىنچى خىل ئەھۋال، بۇ كۈرەشكە يەركەن خان جەمەتىدىن بولغان خان سۇلتانلار باشچىلىق قىلىش بىلەن تەڭ بىر قىسىم يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭمۇ باشچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بۇ شەكىلدىكى كۈرەش شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن كۆرە، قۇمۇل بىلەن تۇرپاندا بىرقەدەر گەۋدىلىك كۆرۈلگەن بولسىمۇ، بۇ قېتىمقى كۈرەشكە يېتەكچىلىك قىلغان ھۆكۈمرانلارنىڭ مەقسەت - مۇددىئالىرىدىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ ئىدىيىلىرى بىرقەدەر مۇرەككەپ ئىدى. مەسىلەن، دەسلەپتىلا جۇڭغار

ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇمۇلغا قاراتقان پاراكەندىچىلىكىگە قارشى تۇرغان ئەبەيدۇللا تارخانبەكنى ئالساق، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «خەتەر ئىچىدە قالغاچقا، ئەمىنلىكنى قوغداشقا موھتاج بولۇش» ئىدى. مانا بۇ ئۇنىڭ تولۇق يۈرەك سۆزى بولسىمۇ، يەنە بىر جەھەتتىن قۇمۇل رايونىدا كۆرۈلگەن ئىجتىمائى داۋالغۇش كەڭ خەلق ئاممىسىغا زور ئەندىشىلەرنى ئېلىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ بابىخاندىن بۇيانقى تەپرىقىچىلىك ھالەت قۇمۇل بىلەن تۇرپاننى ئۆزاقتىچە يەركەن خانلىقى دائىرىسىدىكى خەلقلەر گەۋدىسىدىن ئايرىۋەتكەچكە، ئەمدىلىكتە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدىكى بىردىنبىر يېتەكلىگۈچى، ئەبەيدۇللا تارخانبەگ ۋە ئۇنىڭ جەمەتى ئىدى. يەنە كېلىپ بۇ جەمەت قويۇق دىنىي تۇس بىلەن بېزەلگەن بولغاچقا، روھىيەت جەھەتتە كىشىلەرنىڭ قەلبىدە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىشقىيە ياكى ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ پىرلىرىدەك يۇقىرى ئورۇندا ئىگە بولمىسىمۇ، رەھىمسىز رېئاللىق كىشىلەرنى تەدرىجىي ھالدا شۇنىڭغا ئىشەندۈرۈۋاتاتتى. نەتىجىدە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى بۇ جەمەتكە مەھكەم باغلىنىش بىلەن بىرگە، يېتەكچىلىكىگە تامامەن ئۆتتى.

چىڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېخىچىلا بۇ جايلارغا قارىتا باشقىچە نىيەتتە بولمايۋاتقان شارائىتتا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە تەنھا قارشى تۇرۇۋاتقان يات جايدىكى بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ يېتەكچىسىنىڭ توغرىدىن - توغرا ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىشى، دەسلەپتە سەل - پەل غەلىتىلىك بولغان بولسا، كېيىنچە ئۇنى ئۇيغۇرلار يۈرتى توغرىسىدىكى سىياسىتىنىڭ باش-لىنىشى قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چىڭ سۇلالىسى بۇ جەمەت-كە ئىزچىل گۇمانىي پوزىتسىيە بىلەن قاراپ كەلگەن بولسىمۇ، پەقەت جۇڭغارلار بىلەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى سىياسىتىنى تۈزگەندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلىپ

پایدىلاندى. ھالبۇكى ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ جەمەتى بولسا بۇنى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە داۋاملىق قارشى تۇرۇش دەپ بىلدى.

تۇرپان تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىگە يېتەكچىلىك قىلغان ئىمىن خوجىغا كەلسەك، نەسەب جەھەتتە يەركەن خان جەمەتىدىكىلەر بىلەن ئالاقىسى بولمىسىمۇ، تۇرپاندا «سوفى خوجام دەپ ئاتالغان ھەزرەت مىرھەبىپ ئاللاھ ۋەلىئۇللاھنىڭ نەۋرىسى ئىدى». بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد ئاخۇنلۇق قىلغان چوڭ بىر دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى بىلەن باشقىلارنىڭ ئۇنى «بىزنىڭ سۇلتان سەردارىمىز ئەمىر ئەل - مۇمىن ئىمىن خوجا-بەگ» دەپ تەرىپلىگەنلىكىدىن، تەخمىنەن جۇڭغار خانلىقى تۇرپانىنى ئىشغال قىلىۋالغان ۋاقىتتىن باشلاپ نوپۇزنىڭ تىكلىنىشىگە باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى نوپۇز مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئورنىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن تاشقىرى، تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئىلگىرىكى بابىخانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان خان سۇلتانلارغا ئىشەنچ قىلالمىغان شارائىتتا، ئېرىشىشكە باشلىغان نام - ئابرۇيلار ئىدى. بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، خەلق جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشنىڭ بىرەر چىقىش يولىنى تېپىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقاندا، ئۇ ناھايىتى تېز-لىكتىلا ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك يېتەكچى نامزاتقا ئايلانغانىدى. بىراق تۇرپان تەۋەسىدە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن مىننەتدار بولۇپ كېلىۋاتقان ئېزىز خوجا باشلىق يەنە بىر گۇرۇھمۇ بار بولۇپ، بۇ گۇرۇھ چىڭ سۇلالىسى سۇۋان راپتانغا زەربە بېرىش ئۈچۈن تۇرپانغا قوشۇن تەۋەتكەندە، جۇڭغار ئاقسۆ-ڭەكلىرىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلارنى ئۆز يۇرتلىرىدىن تارقاقلاشتۇرغانىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ تۇرپاندىكى جۇڭغارپەرەس كۈچلەر بىلەن جۇڭغارلارغا قارشى كۈچلەرنىڭ

ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش بولۇپ، كۆرەش جەريانىدا ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ جەمەتى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرە-شىپ، پىچاندىكى ئۇيغۇرلاردىن 300 ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىمۇ، دەل مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپلا، بۇ جايلارغا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىغان بولسىمۇ، بىرىنچىدىن، جۇڭغار خانلىقىنىڭ قايتۇرما زەربە بېرىشىدىن ئەندىشە قىلسا، ئىككىن-چىدىن، يەرلىك خەلقلەرنىڭ كۆڭلىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ما-يىل ياكى ئەمەسلىكىدىن ئەندىشە قىلغاچقا، ئۇزاق ئۆتمەيلا قو-شۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ كەتكەنىدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئىمىن خوجىمۇ قۇمۇلدىكى ئەبەيدۇللا تارخانبەگكە ئوخشاش، تۇرپاننىڭ رەسمىي بېگى بولمىغاچقا، شۇ پۇرسەت كۇتكىنىچە، 1731 ـ يىلى 6 ـ ئايدا غالدان سېرىن لۇكچىنگە كەلگ ـ كۆلەمدە قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئاندىن قايتا يەنە ئوتتۇرىغا چىقىپ، چىڭ سۇلا-لىسىدىن رەسمىي قوغدىنىشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئاھالىلىرىنى ئېلىپ، گۇاجۇغا كۆچۈشىگە قوشۇلدى. بۇ توغرىدا «مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە «يوڭجېڭنىڭ 4 ـ يىلى (1726) ئاقساقال توختى مامۇت ئۇي-غۇرلاردىن 600 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئېلىپ، ئىچكىرىگە كۆچ-تى. لۇكچىندە 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى. ئۇلار كۆچۈشنى خالىمىغاچقا، ئىمىن خوجا ئۇلارنى قورقۇتتى. 8 ـ يىلى (1730 ـ يىلى)..... ئىمىن خوجا بوز يەر ئېچىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، كۆموش بىلەن تارتۇقلاندى. 9 ـ يىلى (1731ـ يىلى) جۇڭغارلار لۇكچىن بىلەن قارا خوجىغا بېسىپ كىرگەندە، ئىمىن خوجا شەھەرنى مەھكەم قوغداپ، ئوغرىلارغا زەربە بېرىپ، چېكىنىدۇردى» ⑭ دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن ئىمىن خوجىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە قانداق چىققانلىقىنى كۆرۈش

بىلەن بىرگە، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆز يۇرتلىرىدىن ئالدىراپ ۋاز كەچمىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ نۇقتا ئىمىن خوجىغىمۇ ئايان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆزلىگىنى باشتىن - ئاياغ ئۆز جەمەتىنىڭ شۆھرىتى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ كېيىن جۇڭغارلارنى تىنجىتىشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن پىچاتدىن تاكى قارا خوجىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، 1756 - يىلىدىكى مەڭلىك ۋەقەسىدىن كېيىن پۈتكۈل تۇرپاننىڭ خوجىسى بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىمىن خوجا ئېرىشكەن بۇ ئالاھىدە ئىمتىياز، خەلق ئامما سىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى كۈرىشىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى نەتىجىسىدە قولغا كەلگەنىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ۋە ئۇنىڭ جەمەتى بۇ ئىمتىيازنى ئالاھىدە قەدىرلەپ، كېيىنچە ئايرىم جايلاردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىغا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە تۇتقان پوزىتسىيىسىنى تۇتتى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ يېتەكچىلىرىدە كۆرۈلگەن ئۇچىنچى خىل ئەھۋال شۇكى، خوتەن، قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىلىق كۈرىشىگە ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ پىر-لىرىدىن يۈسۈپ خوجا قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىق قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەلۇمكى ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرى ئابدۇ-رەشىت ۋە مۇھەممەتئىمىن بىلەن مۇھەممەتمۇمىن ئاقباشخان قاتارلىقلارنىڭ ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ ئىمتىيازىنى چەكلەش ھەم يەركەن خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكەتلە-رىنى قىزغىن قوللىغانىدى. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار قارا نىيەتچى ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىدىن روشەن پەرقلە بولۇپ، توغرىسىنى ئېيتقاندا، خەلقنىڭ قارشىلىق كۈرىشىنى قوللاش تەرەپدارلىرى ئىدى. ئەما مۇھەممەتمۇمىن ئاقباشخان-نىڭ ئۇلۇمىدىن كېيىن ئۇلار بىردىنلا باشقىچە كەيپىيات بىلەن

ئوتتۇرىغا چىقىپ، خەلقنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇلار-
نىڭ گۇماشتىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىگە يېتەكچى
بولۇۋېلىش بىلەن بىرگە، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ شاھلىق دەۋاسى
قىلدى. مەسىلەن، يۈسۈپ خوجىنىڭ ئاتىسى دانىيال خوجا شۇنداق قىلغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ يەركەن بەگلىرىنىڭ مەمـ
لىكەت خانىسىز قالمىسۇن دەپ قازاق خانلىقىدىن ھاشىم سۇلتاننى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، تەختكە چىقىرىش ئىشىنى قوـ
لاپ، نەچچە مۇددەتتىن كېيىن بۇ يوچۇن سۇلتانغا بېسىم قـ
لىپ، «ۋەھىمە خەۋىنى بەردى». نەتىجىدە ھاشىم سۇلتان ئۇنىڭ
ۋەھىمىسىدىن قورقۇپ، قازاق سەھراسىغا كېتىشكە مەجبۇر بولـ
دى. دېمەك، يەركەن دائىرىسىدىكى قارشى كۈچلەر مۇھەممەتمۇـ
مىن ئاقباشخانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنمۇ، داۋاملىق جۇڭغار ئاقسۆـ
ڭەكلىرىگە قارشى كۈرەشنى توختاتماي، قازاق خانلىقىنىڭ يارد-
ىمىگە ئېرىشىشنى نىيەت قىلغاندا، دانىيال خوجا ئۆزبېنىڭ قارا
نىيىتىنى ئاشكارا قىلغانىدى. ھەتتا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى يەر-
كەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى قايتا ئىگىلىگەندە بولسا، خەلقـ
نىڭ كۈرىشىنى بېسىپ، خۇددى ئاپئاق خوجا ئوينىغاندەك كومپـ
دىيىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئالۋاننى ئۆزۈلدۈرمەي يىغىپ،
جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن جان پىدالىق كۆرسىتىشتە ۋاستە
تاللاپ ئولتۇرمىغانىدى. خەلقمۇ ئۆنى ھەممىگە قادىر دەپ بىلـ
گەچكە، «بۇ بالايىئەزىمنىڭ دەفىغە ھەزرەتلەر بىر تەۋەجۈھ قىلـ
غايلا» دەپ ئىشىنىپ يۈردى. ئەكسىچە ئۆزى بولسا جۇڭغار
ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن تۆت شەھەر ئارىلىقىدا قاتناپ، خورلۇق
تارتىپ يۈرسىمۇ، «ھەزرەت ياكى پادىشاھىم» دېگەن سۆزلەردىن
سۆيۈنۈپ يۈردى. سەكراتقا چۈشۈپ قالغىنىدا بولسا، ئوغۇللىرـ
ىغا بۇ خىل بەيئەتچىلىكنىڭ دۇرۇس ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ،
ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنى «قارا يۈزىمىزنىڭ خىجالەت شەرمەندىلىكى
زايىل بولغاي» دەپ ئاتىغانىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئۇنىڭ جۇڭغار

ئاقسۆڭەكلىرى ئۇچۇن بىر ئۆمۈر ئىشلىگەن خىزمىتى ئۇستىدە ئېلىپ بارغان يەكۈنى بولۇپ، كېيىن ئۇنىڭ بۇ سۆزى ئوغۇللىرىنىڭ ئىدىيىسىدە زور بۇرۇلۇش ياسىغاندى.

دانىيال خوجا ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇرلارغا قارىتا بۆلۈپ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنى ھەربىر شەھەرگە مەسئۇل قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۈسۈپ خوجىنىڭ تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك ئىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ ئۇستىدىكى زۇلۇم سىتەملەرنى يېنىكلىتىشكە ۋە ئۇنى مەنئى قىلىشقا تىرىشسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىلغا بارماق كەلمەك باھانىسى بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھالىنى چاغلاپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرەر تەپرىقىچىلىك ۋەزىيەت كېلىپ چىقسا، شۇ پۇرسەتتە قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. 1753 - يىلى داباچى ئامۇرسانا بىلەن بىرلىشىپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىنى ئېگىلەپ، ئۇزاق ئۆتمەي ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەخت ماجىراسى كېلىپ چىققاندا، يۈسۈپ خوجا پۇرسەت كەلدى دەپ قاراپ، ئاۋۋال ئىلىدا تۇرۇۋاتقان خوش كېپەكبەگنى مۇداپىئە تەييارلىقى بىرىنى ئىشلەپ تۇرۇشقا قەشقەرگە ئەۋەتىپ، ئارقىدىن ئىلىدىكى ئۆمەر مىرزا باشلىق قىرغىزلارنى خوتەنگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش قىياپىتىگە كىرىۋېلىشنى تاپىلىدى. ئاندىن قەشقەردىكى بەگلەرنىڭ جۇڭغا ئاقسۆڭەكلىرىگە يالغاندىن يوللىغان «تامام ئەتراپ جەنۇبتىكى قىرغىزلار بىر بولۇپ مەسلىھەت ئەيلەپ ئورلەركى ..... قەشقەرنى تاراج قىلىپ ئەسىر قىلايلى دەپ بولجاق قىلىپ تۇر» ⑮ دېگەن مەلۇمات بويىچە، بۇ ۋەقەنى ئوغلۇم بىر ياقلىق قىلسۇن دەپ، ئوغلى ئابدۇللا خوجىنى كۆزدىن نېرى قىلىپ، قەشقەرگە يولغا سالدى.

يۈسۈپ خوجىنىڭ بۇنداق قىلىشى ئەمەلىيەتتە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇنىڭ ئاتىسى ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىدىن

پايدىلىنىش ئىدى. ئۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بىخۇدلۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇزاق ئۆتمەي مۇز داۋان ئارقىلىق قەشقەرگە باردى ھەمدە ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغىنى بويىچە دەرھال قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جۇڭغارپەرەس ئاقسۆڭەكلەرنىڭ توسقۇنلۇقلىرىنى يېڭىپ، تۆت شەھەرنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. روشەنكى، بۇ خەلق ئامېمىسىنىڭ قارشىلىق كۆرۈشىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ، كۆرەش جەريانىدا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسىلىككە بولغان كۆچلۈك ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەنىدى. ھالبۇكى بۇ كۆرەش يۈسۈپ خوجىنىڭ ئۆلۈش بىلەن ئوخشاشلا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، داۋالغۇش پەيدا قىلىشتىن قالغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ كۆرگىنى باشقا بىر يېڭى تەرتىپ بولدى. ئۇ بولسىمۇ، خوجا جاھان ئەرشى بىشارەت بەرگەن «مەشرىق تەرەپدىن چىقىپ كەلگەن» چىڭ سۇلالىسى ئىدى. گەرچە يۈسۈپ خوجىدىن كېيىن بۇ كۆرەشكە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇللا ۋە ئاكىسى خوجا جاھان ئەرشى قاتارلىقلار باشچىلىق قىلغان بولسىمۇ، 1755 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئامۇرسانانىڭ ياردىمىنى ئالغان ئاپئاق خوجىنىڭ نەۋرىسى بۇرھانىدىن خوجا تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلدى. ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىمۇ تامامەن جەمەتى بىلەن باستۇرۇلۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ تارىخىدىكى پائالىيەتلىرىنى ئەڭگۈگە ئايالاشتۇردى. ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرى بولسا ۋاقتىنچە يېڭى تاللاش ۋە سىناققا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، بۇنىڭغا قارىتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى ئۇلگە ئالغاچقا، ئاۋۋال كۆزىتىپ بېقىپ، رائاندىن يېڭى گۇماشتا ئىزدەپ، كەسكىن پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئۇلاردىن كۆرە، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كەتمىنىنى چاپقان بىر بۆلۈم يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە ئەھمىيەت بەردى.

ئىزاھلار:

①④چۈن يۈەن «غەربىي يۈرت خاتىرلىرى» 7- جىلد، «قوشۇمچە خاتىرلەر».

②ۋېي لياڭتاۋ، لىۋجىگيەن «غەربىي يۈرتتىكى خوجىلار جەمەتى توغرىسىدا تەتقىقات»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1998 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 206 - بەت.

③ مۇھەممەد سادىق قەشقىرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» 51 - بەت بىلەن موللا موسا سايرامى يازغان «تارىخى ھەمىدى» 131 - بەت.

⑤ «غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 39 - جىلد، «ئۆرپ - ئادەتلەر».

⑥ بادالاي «روسىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭگو» سودا نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى، I توم 1 - كىتاب 341 - بەت.

⑦ موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 130 - بەت.

⑧⑩⑫⑮مۇھەممەد سادىق قەشقىرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 51 -، 71 -، 70 -، 62 -، 64 - 135 - بەت.

⑨⑪موللا مىرسالىھ قەشقىرى «چىڭگىزنامە» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 76 -، 177 - بەت.

⑬ «شىمالىي دەشتنى تىنچىتىش چارە - تەدبىرلىرى» 28 - جىلد.

⑭خې نىڭ «مۇسۇلمان يۈرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» 4 - جىلد، «ئىمىن خوجىنىڭ تەرجىمھالى».

2. جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى

1745 ـ يىلى جۇڭغار خانلىقىنىڭ خانى غالدان سېرىنىڭ ئۆلۈشى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇش مۇقەددىمىسىنىڭ ئوت پىلتىسى بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇل قوۋملىرى-نىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۆچمەن ئىمپېرىيىسى بولغان، بۇ خانلىقنىڭ تەختى بىر تۇركۈم قارا نىيەتچى سۈيىقەستچىلەرنىڭ ئۆز نەپسىنى دەپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سور ۇنىغا ئايلىنىپ قالدى. ۋەھا-لەنكى، غالدان سېرىنىڭ ئاتىسى سۈڭان راپتانمۇ ئۆزىنىڭ كۈ-چىك خوتۇنى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن بو-لۇپ، بىر ـ بىرىنى قەستلەش جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى دائىملىق ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ نۆۋەت غالدان سېرىن ئۆل-گەندە، بۇ ھالەت قايتا يەنە تەكرارلىنىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان سۈڭان دورجى نامجال قۇرامىغا يەتمە-گىنىگە قارىماي، باشقا قېرىنداشلىرىنى كۆزدىن يوقىتىشقا تە-رىشتى. بۇ سۆزسىزكى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بوھراننى ئۈلگايتىپ، تەخت ماجىرالىرىنىڭ ئۈزۈلدۈرۈلمەي كې-لىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. نەتىجىدە بۇ خىل ھالەتكە چىداپ تۇرالمىغان بىر قىسىم جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزئارا كېڭە-شىپ، غالدان سېرىنىڭ چوڭ ئوغلى لامدارجانىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشۈپ، لامدارجا ئارقىلىق جۇڭغار خانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈن-لۈكىنى ساقلاپ قېلىش نىيىتىدە بولدى. بۇنىڭ بىلەن لامدارجا سۈڭان نامجالنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئاقسۆڭا سۈرگۈن قىلىپ، ئۆزى جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىنى ئىگىلىدى.

لامدارجانىڭ تەختكە چىقىشى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى ۋاقتىنچە پەسەيتىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى ئاۋۇالقىدەكلا تىزگىنلەپ تۇرغان بولسىمۇ،

ئۇنىڭ ئانا جەمەت ئەسەبىنىڭ تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىقىشى، چوڭ سانغۇن چوڭ ـ كىچىك سېرىن دۆندۈپنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. ئۇلار كىچىك سېرىن دۆندۈپنىڭ ئوغلى داش داۋا ۋە خويىت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئامۇرسانانىڭ باشچىلىقىدا غالدان سېرىنىنىڭ كەنجى ئوغلى سۇان داشنى تەختكە چىقارماقچى بولدى. بىراق، لامدارجا ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى ئالدىنئالا سېزىپ قالغاچقا، سۇان داش بىلەن داش داۋانى ئۆلتۈرۈۋەتتى ھەمدە چوڭ سېرىن دۆندۈپنىڭ نەۋرىسى — تارباغاتاي سۇيۇرغاللىقنىڭ ھۆكۈمرانى داباچىدىن گۈمان قىلدى. داباچى ئامۇرسانانىڭ قوللىشى ۋە ماسلىشى بىلەن بىرلىكتە غەلىيان قىلىپ، 1753 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئىلىغا تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ، لامدارجانى ئۆلتۈرۈپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىنى ئىگىلىدى.

داباچىنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىنى ئىگىلىشى، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئامۇرسانا بىلەن بولغان ئىتتىپاقىنىڭ بىر قېتىملىق مۇۋەپپەقىيىتى ئىدى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق مۇۋەپپەقىيەت داباچى كىچىك سېرىن دۆندۈپنىڭ يەنە بىر نەۋرىسى نامكۆر جىرغىر تەرىپىدىن تارباغاتايدا مەغلۇپ قىلىنغاندا، ئامۇرسانا قوشۇنلىرى بىلەن نامكۆر جىرغىرنى مەغلۇپ قىلىپ، داباچىنىڭ ئىلىغا قايتىشىغا ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بەرگەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئامۇرسانا ئۆزىگە قاتتىق تەمەننا قويۇش بىلەن بىرگە، ئۆزىنى جۇڭغار خانلىقىنى تىزگىنلىيەلەيدىغان بىردىنبىر قابىل كىشى دەپ قارىدى، شۇ سەۋەبتىنمۇ ئۇ ئۆزىگە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىقنى ئاز كۆرۈپ، داباچىدىن ئىلىنىڭ شىمالىدىن ئالتايغىچە بولغان كەڭ جايلارنى ئايرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. داباچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزىنى پۈتكۈل تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى خەلقلەرنىڭ تۆرىسى دەپ قارايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئامۇر سانانىڭ بۇ تەلىپى ئىنتايىن ئورۇن-

سىز بولغانلىقىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ تەختىگە بولغان ئاشكارا خەۋپ ئىدى، شۇنىڭ بىلەن ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ۋاقىتلىق دوستلۇقنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي ئاداۋەت ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە يول قويمايدىغان ئەشەددىي رەقىبلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئامۇرسانا دەسلەپتە ئۆزىنىڭ ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ، داباچىنىڭ جازالاشقا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىدىن غالىب كەلگەنىدى. لېكىن داباچى ئارىدىن يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ، 30 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئۇنىڭغا قايتۇرما زەربە بەرگەندە، ئامۇرسانا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، 1754 - يىلى 7 - ئايدا ئاكىسى بەنجۇر قاتارلىقلار بىلەن بىرگە خالخا موڭغۇللىرىنىڭ زېمىنى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. ئامۇرسانانىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشى جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇش قەدىمىنى تېزلەتكەن سىلىنغان يەنە بىر قەدەم بولۇپ، بۇ ۋەقە چىڭ سۇلالىسى ئۈچۈن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەھدىتىنى ھەل قىلىشىنىڭ ياخشى پۇرسىتى بولدى، نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چېيەنلۇڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بارلىق ئىچكى ئىشلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان بۇ سۈيقەستچىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭغا كۆپ ئىلتىپات كۆرسەتتى. يەنە كېلىپ بۇ چېيەنلۇڭخان ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، «مەيلى راست ياكى يالغان بولسۇن جۇڭغار تەختىدە سىمۇزوللۇق ۋارىسلىق ھوقۇقى بولغان بىر ئادەمنى ئالىقىنىدا تۇتۇپ تۇرۇش شەكسىزكى، بىر كاتتا ئىش ئىدى.» ① دەل شۇنداق بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئامۇرساناغا «قوش چىنۋاڭ» لىق ئوتۇغات ۋە «شىمالنى تىنجىتقۇچى ماۋېن سانغۇن» دېگەن نامنى بېرىپ، 1755 - يىلى 2 - ئايدا، سانغۇن بەندى، يوڭ چاڭ ۋە سارلى قاتارلىقلار بىلەن بىرگە داباچىنغا جازا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى. بۇ چاغدا داباچىمۇ بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «غالدان

سەرىنغا ئوخشاش كۆتۈۋىلىنىشقا ئەرىشىشنى، شىزاڭغا بەرمەپ كۆجە كۆيدۇرۇشكە رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى.» ② ئەلۋەتتە بۇ كۆندىن - كۆنگە كۆچمىيۋاتقان چىڭ سۇلالىسى ئۇ-چۇن ئورۇنسىز بىر تەلەپ بولسىمۇ، يەنە بىر جەھەتتىن داباچىغا جازا يۈرۈش قىلىشنىڭ ياخشى بىر باھانىسى بولدى. شۇنداق قىلىپ، داباچى ئۆزىنىڭ سابىق دوستى باشلاپ كەلگەن بۇ قوشۇن-لارغا ھېچقانداق تاقابىل تۇرالمىغانلىقىدىن ئوستىگە، بورتالانى تاش-لاپ بەرمەپ، موڭغۇلكۇرەدىكى گېدىن تېغىغا قېچىپ بەرمەپ، شۇ جايدا ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ مۇداپىئەدە تۇردى. شۇ يىلى ئامۇر-سانا ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى گېدىن تېغىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ قورشاۋدىن بۆسۈپ چىقىپ، مۇز داۋان ئارقىلىق ئۆچتۇرپانغا قېچىپ بارغاندا، ئۆچتۇرپانلىڭ ھاكىمىيە-گى خوجىس تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇلۇپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭغار ھۆ-كۈمرانلىرىنىڭ بىر ئەسىردىن ئارتۇق داۋاملاشقان بۇ مىللىي ھاكىمىيىتى ئۆزۈل - كېسىل ئاياغلىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئىگىلىدى.

ئامۇرساناغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىر-لىككە كەلتۈرۈشى، ئۇ تېخى تەسەۋۋۇر قىلمىغان ئەھۋال ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ كۆزلىگىنىمۇ ئۆزى باشچىلىق قىلغان خويىت قەبىلىسىنىڭ خانلىقى بولماستىن، بەلكى تۆت ئويرات قەبىلىسە-نىڭ خانلىق ھوقۇقى ئىدى. بۇ نۇقتا ئامۇرسانا ۋە ئۇنىڭ ئەگەش-كۈچلىرىدىن كۆرە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىەن لۇڭغە-مۇ ناھايىتى ئايان بولغاچقا، ئۇ باشلىنىشتىلا جۇڭغار خانلىقىنىڭ كېيىنكى تەقدىرى توغرىسىدا ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بول-غانىدى. ئەمدىلىكتە ئامۇرسانانىڭ ئالدىغا كېلىشى، چىڭ سۇلا-لىسى ئۈچۈن ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىك ھەم ئۇنىڭ جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى چاقىرىق كۈچىدىن

پايدىلىنىشى بولغاچقا، قانداق شەكىلدە پايدىلىنىش تامامەن ئۆز-لىرىنىڭ ئىلكىدىكى ئىش ئىدى. شۇ سەۋەبلىك چىڭ سۇلالىسى ئامۇرسانانى تۆۋەن مۆلچەرلەپ، ئۇنى بويسۇنسا ئەتىۋارلايدىغان، بويسۇنمىسا داباچىدەك تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كېتەلەيدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرغانىدى. بولۇپمۇ ئامۇرساناغا تەسىر قىلغىنى ئۇنىڭ يېڭىدىن ئېرىشكەن ئىلگىرىكىدىن ھېچقانچە پەرقلەنمەيدىغان مەنسەپىدىن سىرت، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى سابىق دوستى ھازىرقى ئەشەددىي رەقىبى بولغان داباچىنى ساق قالدۇرۇپ، بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىشى بولغاچقا، ئۇ بۇنىڭدىن ھەم گۇمانلاندى ھەم چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەقىقىي مەقسىتىنى چۈشەن-گەندەك بولدى. قىسقىسى، ئۇ ئەتراپىدا يۈز بېرىۋاتقان بىر قاتار ئىشلارنى كۆزىتىپ، 1755 - يىلى 8 - ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدا قالدۇرۇپ كەتكەن بەندى، ئېرۇئىئەن باشلىق ئاز ساندىكى ئەسكەرلىرىنى قىرغىن قىلىپ، ئاشكارا ئىسيان كۆتۈرگەندە، ۋەزىيەتنى ئاللىقاچان قولدىن بېرىپ قويغانىدى. گەرچە ئۇ بۇ جەريانىدا، قازاق خانلىقى ھەم ئۆزى سانغۇن بەن دېگە خىزمەت ئىشلەپ شاپائەت قىلىپ قويۇپ بەرگۈزگەن ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ پىرلىرى بۇرھانىدىن قاتارلىقلاردىنمۇ پايدىلانماقچى بولغان بولسىمۇ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا تاللىۋالغان قىممەت قاراشلىرى بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چوڭراق داۋالغۇش پەيدا قىلالماي، ئەڭ ئاخىرىدا چارۇسىيىنى ئۆزىگە ھىمات قىلىپ، 1757 - يىلى 9 - ئايدا چارۇسىيىنىڭ زېمىنىدا ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىمۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئېلىپ بارغان بۇ قارشىلىقلىرىنى پۈتۈنلەي تىنجىتىپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنى تامامەن ئۆزىنىڭ ئىلكىگە ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ھەمدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ بۇرۇن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىلكىدە بولۇپ كەلگەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئامۇرسانا ۋەقەسىدىن بۇيانقى

يېڭى ئۆزگىرىشكە يېقىندىن دىققەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن كەڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئالدىغا يېڭى بىر يۈزلىنىشنى ئېلىپ كەلىپ، قىسقىغىنە بىرقانچە يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا زور تارىخىي ۋەقەلەرنى سادىر قىلىپ، ئىدىئولوگىيە جەھەتتىمۇ قاتتىق تەۋرىنىشلەرنى پەيدا قىلدى.

بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۈسۈپ خوجا باشچىلىقىدىكى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى ئۈستىدە توختالغان ۋاقتىمىزدا، بۇ كۈرەشنىڭ چىڭ سۇلالىسى ۋە ئامۇرسانانىڭ ياردىمىنى ئالغان چوڭ خوجا بۇرھانىدىن تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلگەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق. دەرۋەقە، بۇنىڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجا بۇرھانىدىن قاتارلىقلار تارىخىمىزدىكى مەشھۇر «چوڭ - كىچىك خوجا»لار بۇرھانىدىن بىلەن خان خوجىنى كۆرسەتتى. ئۇلار ئاپئاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەخمەت خوجىنىڭ ئىلدا تۇرۇۋاتقان چېغىدا تۇغۇلغان بالىلىرى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئامۇرسانانىڭ قوشۇنلىرى داباچىنى يوقاتقاندا، يېڭى ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ، چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئامۇرساناغا بەيئەت قىلغانىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئۇلارنىڭ يېڭى تالاشقا دۇچ كېلىشى بولۇپ، تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، تەلىيىنىڭ ئوڭدىن كېلىشى ئىدى. ئۇلارنى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتۇرغانلارمۇ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى جۇڭغارلاردىن بولغان قارانچۇقلىرى ئىدى. جامائەتچىلىك ئارىسىدىكى تەسىرىنىڭ چوڭقۇر ياكى ئەمەسلىكىدىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنلىرىدىن سالارغا ئېيتقان: «سەۋان راپتاننىڭ دەۋرىدە ئاتىمىزنى تۇتقۇن قىلىپ تۇرغاقلىقتا تۇتۇپ تۇردى، شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە يۇرتىمىزغا قايتالمىدۇق. بىز قول ئاستىمىزدىكى 30 دىن ئارتۇق، ئائىلىنى باشلاپ ئۇلۇغ خان ئالىيلىرىنىڭ قۇلى بولۇشقا رازىمىز» ③ دېگەن سۆزى ھەم بورتالاغا بېرىپ، سانغۇن بەندى قاتارلىقلارغا

ئېيتقان: «بىز ئاكا ـ ئۇكا ئىككىمىز قوشۇن باشلاپ تۆھپە يارىتىشنى خالايمىز، شۇڭا خان ئالىيلىرىنىڭ شاپائىتىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن، خادان بىلەن بىرگە ئاۋۋال 40 ئەسكەر بىلەن كەلدۇق» دېگەن سۆزنىڭ ئۇرانىدىن، يالغۇز ئىلىدىكى ئۇيغۇر-لارنىڭ ئارىسىدىلا زور چاقىرىق كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈ-ۋالغىلى بولىدۇ.

چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئىلىغا داباچىنى تىنجىتىشقا كەلگەن سانغۇنلىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىك خوجىلارغا ئەھمىيەت بېرىشىدىكى سەۋەبمۇ دەل ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىكى تەسىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ «بىز ئەسلىدە قەشقەر جەمەتىدىكى خوجىلاردىن ئىدۇق، ئەگەر ئىلى تىنجىتىلغاندىن كېيىن يۇرتىمىزغا قايتىشقا مۇشەر-رەپ بولالىساق، قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار-نى قايىل قىلىپ، بىرلىكتە بەيئەت قىلىشقا ئېلىپ كېلىمىز» ④ دېگەن سۆزلىرى بۇ يوچۇن خوجىلارنى دەسلەپكى قەدەمدە چىڭ سۇلالىسىگە يېقىنلاشتۇرۇشقا تاشلانغان بىر قەدەم ئىدى. شۇ سەۋەبلىك چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭغا يېڭىدىن قەدەم باسقان سانغۇنلىرى ئوردىغا ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسـ-ىدىكى تەسىرىنى توختىماي مەلۇم قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇلار ئارقىلىق يىراقلا بىر چالمىدا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنىڭ تەۋە-لىك مەسىلىسىنىمۇ ھەل قىلىشقا ئۇرۇنۇش ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ پۈرسەت كۈتۈپ كەلگەن چوڭ ـ كىچىك خوجىلارغا نىسبەتەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشنىڭ ياخشى بىر پۈرسىتى بولسىمۇ، بۇ چاغدا ئۇلار ئىككى خوجايىنلىق بولۇپ قالغاچقا، ھەر ئىككى كۈچىنىڭ يارىدىمىگە ئېرىشىشنى نىيەت قىلدى. بولۇپمۇ بۇنىڭدىكى كىچىك خوجا ـ خان خوجا بىرقەدەر پائالىيەتچان بولغاچقا، بۇ نۇقتىغا ھەممىدىن بەكرەك دىققەت قىلدى.

لېكىن، بۇ كەڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا،

يېڭى بىر داۋالغۇشنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەرگەچكە، يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئارىسىدا زور تەشۋىشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولۇش بىلەن بىرگە، چىڭ سۇلالىسىگە قىزىقىدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقتى. رايونلار بويىچە ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەينى چاغدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتى ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ ئىلكىدە بولغاندىن تاشقىرى، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەسىر كۈچى يەنىلا مەۋجۇت ئىدى. ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا بىر بۆلۈم جۇڭغارپەرەس كۈچلەر بار ئىدى. «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا خاتىرىلىنىشىچە، بۇرھانىدىن بىلەن خان خوجىنى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىغا تونۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچى ئارقىلىق تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇرۇشقا دەۋەت قىلغانلارمۇ، دەل ئاقسۇدىكى جۇڭغارپەرەس كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن خوجىسنىڭ ئاكىسى ئابدۇلۋاھاپ ئىدى. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، بۇ جەمەت نەسەب جەھەتتە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەزەلدىن ئۆزلىرىگە يانتاياق قىلىپ كەلگەن بولۇپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي چېتىنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۇلار ئارقىلىق بىلىپ تۇراتتى. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مۇشۇ جايلاردىكى كۆز قۇلاقلىرى ئىدى. ئىشەنچلىك بولۇش بولماسلىق جەھەتتە، ئۆزلىرىنى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە ئەڭ سادىق ھېسابلاپ، ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت دۇنياسىنى ئىگىلەپ كەتكەن نەقشىبەندىچىلەرنىمۇ ئانچە ئېتىبارغا ئېلىپ كەتمەيتتى. بولۇپمۇ ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىغا شۇنداقراق ئىدى. مەسىلەن، 1753 ـ يىلى يۇسۇپ خوجا جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مالىمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەرگە بېرىپ، ئىسيان كۆتۈرۈش ئۈچۈن قايتىۋاتقاندا، يېرىم يولدا داباچىغا كۆرۈنۈش ئۈچۈن كېتىۋاتقان خوجىسقا يولۇقۇپ قالغاندى، مۇھەممەد سا-

دىق قەشقەرى بۇ ئۇچرىشىش جەريانىنى ناھايىتى قىزغارلىق قىلىپ، خوجىسنىڭ يۈسۈپ خوجىنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن كېـ
تىۋاتقانلىقىنى بىلىپ قالغانلىقىنى، شۇڭا يۈسۈپ خوجىنىڭ «ئىلا ئىچى بىسيار نەفرىقىلىك، بارغۇدەك مەھەل ئەمەس. يانغاـ
نىڭىز بىھتەر ئەلادۇر» دېسە، خوجىسنىڭ قەستەن «بارىپ ياناي» دەپ تۇرۇۋالغانلىقى ۋە ئىلىغا بېرىپ داباچىغا «ئى تۆرەم، يۈسۈپ خاجەمنى بى جايلاندۇرۇپسىز ۋە بى ئورۇن رۇخسەت بېرىپسىز. ئەندەك پۇرسەتتە سىزدىن يۇز ئۆرىگەي، باشىڭىزغا تىغ تارتقاي» ⑤ دەپ ئەرز قىلغانلىقىنى بايان قىلغاندى.

خوجىس جەمەتىدىكىلەرنىڭ چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىـ
رىغا چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تەۋسىيە قىلغانلىقىنىڭ ئىككىنـ
چى بىر سەۋەبى شۇكى، يۈسۈپ خوجا قەشقەر، خوتەن، يەركەن قاتارلىق جايلارنى جۇڭغارلارنىڭ قولىدىن تامام تازىلىغاندىن كېـ
يىن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا تەھدىت سېلىپ، بۇ جايلارنىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىلكىگە ئالماقچى بولغاندى. بۇ توغرىدىن ـ توغرا خوجىس جەمەتىدىكىلەرنىڭ مەنپەئىتىگە بېرىپ تاقالغاچقا، ئۇلار ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنىڭ رەقىبلىرى بولغان ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىغا يان بېسىش تەرىپىگە ئۆتكەنىدى. ئەمما بۇ چاغدا بۇ جەمەت ئۇچۇن يەنە بىر خۇشاللىنارلىق ئىش — چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئامۇرسانا بىلەن بىرلىشىپ ئىلىغا بېسىپ كىرىش ۋەقەسى يۈز بەردى. خوجىس قاتارلىقلار بۇنىڭغا يېقىنىدىن دىققەت قىلىپ، كونا خوجايىنى بولغان قالماقلاردىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىڭ سۇلالىسىنى تاللىۋالدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىخـ
لاسىنى بىلدۇرۇش ئۈچۇن داباچىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەۋەلىكىگە قېچىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپلىنىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ مۇقەررەر ھالدا باشقا جايلاردىكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئارىسىدىمۇ كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىغاندى. مەسىلەن، جۇڭغار خانلىقى تەـ

رىپىدىن ئىلگىرى ئۇچتۇرپاننىڭ، كېيىن قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولغان گادايمۇھەممەت بىلەن كۇچانىڭ ھاكىمبېگى ھادى ھەم بىر مەھەل قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغان قوشۇقئاخۇن قاتارلىقلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، داباچى ۋە ئامۇرسانانى تىنجىتىشنىڭ ئالدى - كەينىدە چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانىدى. دېمەك، چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنى تىنجىتىشنىڭ ئالدى - كەينىدە قۇمۇلدىن تارتىپ تاكى ئاقسۇغىچە بولغان دائىرىگە جايلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىن بىر تۈركۈم يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، كېيىنچە پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشىدە، سەل قاراشقا بولمايدىغان كۈچكە ئايلانغانىدى.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى دۇچ كېلىۋاتقان بۇ خىلدىكى يېڭى يۈزلىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى ئىنكاسلارنى پەيدا قىلغانىدى. بولۇپمۇ ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنى ھامان جۇڭغار خانلىقىدىن پەرقلەنمەيدۇ، ئوخشاشلا زۇلۇم، سېتىملەرنى ئېلىپ كېلىدۇ دەپ قارىغاچقا، خەلقنىڭ ئارىسىدا مەلۇم چاقىرىق كۈچى پەيدا قىلغانىدى. تېخىمۇ مۇھىمى ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىر دەپ قارىغاچقا، خاقانى چىنىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى زۇلمەتتىن دېرەك بېرىدۇ دېگەندەك چۈشەنچىدە بولغانىدى. بۇ نۇقتا يۈسۈپ خوجىنىڭ ئاكىسى يەنى شۇ دەۋرنىڭ يېتۈك شائىرى بولغان خوجا جاھاننىڭ: «ئى ئەھلى ئەۋلاد، ئاگاھ ۋە دانە بولۇڭلەركى، مەشرىق تەرەپتىن بىر گۈرۈھى چىقىپ كەلگەيكى، بۇ شەھەرلەرنى چوڭ جېدەل بىرلە تەخت تەسەر رۇفىغە ئالغايلەر، ئۇل ۋاقىتدا نەھمۇسەت بىزلەر تەرەپمىزگە يۈزلەنگەي فەتھى زەپەر ئول گۈرۈھىغا يۈزلەنگەي» ⑥ دېگەن سۆزلىرىدە بىرقەدەر ئېنىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ پىرلىرىدىن چوڭ - كىچىك

خوجىلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ۋە ئامۇرسانا بىلەن بىرلىشىشى، قەشقەر، خوتەن، يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئا-ربىسدا بۇنداق چۈشەنچىلەرنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا سەۋەب بولغاند-دى. بۇنى بىز يۇسۇپ خوجىنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ئالدى - كەينىده تارقالغان «خاقانى چىندىن لەشكەر كېلىپ، ئامۇرسانانى ئىلى تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ داباچىنى شەھىرى چىنغە ئىبەر-دۇرمىش... ئەمدى بۇ شەھەرلەرگە فەتىھ ئۇچۈن كېلۈر ئىمىش»، «يەنە قالماق باش كۆتەرىپ، لەشكەر بىرلە كېلىپ ئۇچ، ئاقسۇنى ئالىبدۇرمىش» ⑦ دېگەن گەپ - سۆزلەردىن تامامەن ھېس قىلىۋالالايمىز.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى قولغا كىر-گۈزۈش ئۈچۈن چوڭ - كىچىك خوجىلاردىن پايدىلىنىشنى نىيەت قىلىپ، كىچىك خوجا خان خوجىنى ئىلىدىكى ئۇيغۇرلارغا باش قىلىپ قالدۇرۇپ، چوڭ خوجا بۇرھانىدىننى مانجۇ ۋە قالماق قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا يۈرۈش قىل-دۇرۇشنىڭ سەۋەبى كۆپ تەرەپلىمە بولسىمۇ، بۇنىڭدىكى ئەڭ مۇھىم تۈپكى سەۋەبنىڭ بىرى جۇڭغار خانلىقىنىڭ خوجىلاردىن پايدىلىنىش تەجرىبىسىنى ئۆلگە قىلىش ئىدى. يەنى بۇنى تېخىمۇ ئېنىقراق تەھلىل قىلىدىغان بولساق، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى دائىرىلە-رى ئۆزلىرىنىڭ بۆشۈك ماكانىنىڭ شەرقىي شىمال ئىكەنلىكە-نى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى جايلارنى بويسۇندۇرغانلىقىغا تېخى ئۇزاق بولمىغانلىقىنى، ئەمدىلىككە كەلگەندە يەنە بىر يات ئەل ئۇيغۇرلارنى ئىلكىگە ئېلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئوبدان بىلەد-تى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنجىتىش جەريانىدا ئۆزى بىلەن بىر سەپكە ئۆتكەن بىر بۆلۈم يەرلىك ئاقسۆڭەكلەردىن پايدىلىنىش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇرلارنىڭ روھە-يەت دۇنياسىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىغمۇ بىرلىشىش ئىستىكىنى ئىپادە قىلىپ، ئۇلارنى

تاللىۋالدى. چوڭ - كىچىك خوجىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزلىرىنى بىردىنلا جۇڭخار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەزەربەندلىك تۈر-مۈشىدىن بوشىتىپ كۈننىڭ سېرىقىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۈرگەن بۇ شاپائەتچىلىرىدىن ھەم شادلاندى ھەم گۈمانلاندى. شادلىنىش دەرىجىسى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى چوڭ خوجا بۇرھانىدىن مانجۇ ۋە قالماق قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئىسھاقىيە سۇلۇكى تەرەپدارلىرىنى قىرچاپ قىلىشقا ئاتلانغاندا، «شەھىر-ئىزلارنى بۇزۇپ ئالىب سېغىللارنى ۋەيران قىلغايمىز. تەمام خانەلەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ ئەھلى ئەۋلادىئىزلار بىرلە دەريايى زەرەفشان لىبىگە ئىلتىپ قويەك بوغۇزلاپ، دەريايى پۇرخۇن جارى قىلغايمىز» ⑧ دەپ، ئۆزىنى تامامەن خاقانى چىن بىلەن ئامۇر سانانىنىڭ يارلىقىنى ئىجرا قىلغۇچى دەپ سۆيۈندى. ئىنىسى خان خوجا بولسا ئۇمۇ دەسلەپتە ئاكىسىغا ئوخشاش تۈيغۇ-دا بولسىمۇ، كېيىنچە چوڭ سۇلالىسى بىلەن ئامۇرسانانىڭ ئوتتۇ-رىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە بەكرەك دىققەت قىلدى. ئەمما چوڭ سۇلالىسى بولسا بىردە ئۇلارغا ئىشەنسە، بىردە ئۇلار-دىن گۇمان قىلدى. ئىشەنگەن چېغىدا ئۇلار ئارقىلىق تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى ئىداره قىلىپ، «ئۇيغۇرلار تاپشۇرۇشقا تې-گىشلىك باج - سېلىقلارنى تاپشۇرغۇزۇش» بىلەن كۆپايىلەنمەك-چى بولدى. گۇمان قىلغان چېغىدا بولسا، «بۇرھانىدىنغا يارلىق چۈشۈرۈلسۇن، ئۇ باج - سېلىقلارنىڭ نىزام قائىدىلىرىنى تۈزۈپ كېلىپ مەلۇم قىلسۇن، ئۇنداق بولمايدىكەن ئويراتلار تىنجىتىل-غاندىن كېيىن دەرھال ئۇ يەرگە قوشۇن تارتىلسۇن» ⑨ دېدى. ماھىيەتتە بۇ چوڭ سۇلالىسى بىلەن ئىشقىيە سۇلۇكى تەرەپدەرلە-رىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا گۇمان ياكى ئىشەنمەسلىكنىڭ ئىپادىلىرى بولۇپ، ئامۇرسانانىڭ توپلىڭىدا رەسمىي رېئاللىققا ئايلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىشەنمەسلىك كەيپىياتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتە-ۋەتتى. نەتىجىدە چوڭ سۇلالىسى ئامۇرسانانىڭ توپلىڭىدىن كې-

يىن خاس تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى تىنجىتىش ئۈچۈنلا ئىككى يىلغا سوزۇلغان بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنى ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئاخىرى بۇ جايلاردىمۇ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدەك يېڭى تەرتىپلەرنى تۇرغۇزۇشقا مۇۋاپىق بولالىدى.

يۇقىرىقىلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنتەزىم بولۇشى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈش جەريانىنىڭ مەلۇم بىر تەرىپى بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئەينى مەزگىلدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى دۇچ كەلگەن يېڭى يۇزلىنىشنىڭ ئامىللىرى يورۇتۇپ بېرىلگەنىدى. بۇ ئامىللار شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنتەزىم بولۇشى، تارىخنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشىنىڭ ئىگىلىشى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك پىلانلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقانىدى. يەنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىشىدىن تاكى مۇنتەزىم بولغۇچە بولغان جەريانىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن ئالاقىدار بولۇپ كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان پاكىت بولغانلىقىدەك، چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ كېڭىيىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى قىسمەتلىرىنىڭ باشلىنىشى ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇرلاپ بېرىشى بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قارىتا، يېڭى بىر يۇزلىنىشنى ئاتا قىلغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى تىنجىتىقاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقىگە قارىتا قاتتىق ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئەمەلىيەتتە بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭغا قوشۇن كىرگۈزگەن قىسقىغىنە بىرقانچە يىل ئىچىدە يۈقىرىقان ۋەقەلەر ئۈستىدىكى ساۋاقلىرى بولۇپ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن چوڭ - كىچىك خوجىلار ۋەقەلىرىنى تىنجىتىشتا توپلىغان تەجرىبە - ساۋاقلىرى ئىدى. شۇ سەۋەبلىك چىڭ سۇلالىسى ئىلگىرىكى جۇڭغار خانلى-

قىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا يۇز بەرگەن ھەر قېتىملىق ۋەقەلەرنى تىنجىتىشتا قوللانغان ئۇسۇللىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر قاتار تۈزۈملىرىنى ئۇلگە قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ ئىلكىگە ئالغاندىن تارتىپ، تاكى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقانغا قەدەر بولغان مابەينىدە، ئۇيغۇرلار مەسلىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇشۇ رايوندىكى ئەڭ زور باش ئاغرىقى بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە مىللىي زۇلۇم ئۈستىگە قۇرۇلغان بولغاچقا، ھەر قېتىملىق خوجىلار ۋەقەلىرىگە چېتىشلىق بولغان ئەنزىلەرنىڭ ئۇزۇلۈكسىز يۈز بېرىشى، خەلقنى ئېغىر سوروقچىلىققا گىرىپتار قىلغانىدى. باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ۋەقەسىنى تىنجىتىپ 6 يىل بولمايلا يۇز بەرگەن ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ئالساق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى دائىرىلىرىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ يەرلىك خەلقلەرگە خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىشقا باشلىغانلىقىنىڭ تىپىك مىسالى ئىدى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئىلكىگە ئالغان دەسلەپكى مەزگىللەردە مۇشۇنداق ۋەقەلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كۆپ باش قاتۇرغان بولۇپ، خۇسۇسەن جۇڭغار خانلىقىغا ئوخشاش يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان سۇلتانلارغا ئەھمىيەت بەرمەكچى بولغانىدى. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى دائىرىلىرى كىچىك خوجا خان خوجىنىڭ قىلمىشلىرىنى تىلغا ئالغاندا، ئۇنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان سۇلتانلارنى قەتلى قىلغانلىقىنى بايان قىلغانىدى:

«خان خوجا قاتارلىقلار سۇلۇك تارقىتىش نامى بىلەن ئۇيۇ-

غۇرلارنى غەلىيان قىلىشقا قىزىتراتتى، ئۆزىنى خان دەپ جا-
كارلاپ، بۇرۇنقى تەيجى، سۇلتان قاتارلىق نەسەبلىك ھۆكۈمراد-
لارنى قەتلى قىلدى.» ⑩

يۇقىرىدىكى بۇ نەقىل قارىماققا ئاددىي بىر مەزمۇننى ئىپادە-
لىگەندەك قىلسىمۇ، ئۇنىڭدا ئەكس ئېتىلگەن مەزمۇننىڭ ئۇزاق-
دىن قارىغاندا، خان خوجىنىڭ تەپ تارتماي مۇشۇ دىيارنىڭ
ئالتۇن ئۇرۇقىدىن بولغان سۇلتانلارنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈشكە
جۇرئەت قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن بۇ چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن
بولغان سۇلتانلارغا ئەھمىيەت بېرىشنى نىيەت قىلغانلىقىنىڭ بە-
شارىتى ئىدى. تارىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشچە، 1720 - يىلى
چىڭ قوشۇنلىرى غەربكە جازا يۈرۈش قىلىپ، سىۋان راپتانغا
زەربە بەرگەنىدى. «زور قوشۇن تۇرپانغا يېتىپ بارغاندا، تۇرپاد-
دىكى ئاقسۇلتان بىلەن باش ئاتامان شاھىنەزەر قاتارلىقلار قوۋملد-
رىنغا باشچىلىق قىلىپ قارشى ئېلىپ ئەل بولغاند-
دى.» ⑪ بۇنىڭدىن بىلىنىدۇكى، چىڭ سۇلالىسى خوجىلار جە-
مەتىدىكىلەردىن كۆرە، ئاۋۋال يەركەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتد-
دىن بولغان سۇلتانلار بىلەن ئۇچراشقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار
بىلەن ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپ كېتەلمىگەنىدى. بۇنىڭدىكى
سەۋەب شۇكى، بىرىنچىدىن، چىڭ سۇلالىسى بۇ سۇلتانلارنى
ئىلگىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا قېچىپ بارغان ئابدۇرە-
شىت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەركا سۇلتانلارەدەك يەركەن خانلىقىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتى بار دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن.
ئىككىنچىدىن بۇ مەزگىلدە بۇ سۇلتانلارنىڭ كىشىلەر قەلبىدىكى
ئوبرازىمۇ كۆپ قالمىغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرپان ۋە باشقا جايلاردىكى
ئىمتىيازىنى ئاللىقاچان ئىمىن خوجا قاتارلىقلار ئىگىلەپ بولغاند-
دى. شۇ سەۋەبلىك چىڭ سۇلالىسىمۇ تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ
يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىنى دەئىسەپ كۆرگەندە، ئاۋۋال ئىمىن

خوجا ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەرگە دوستلۇق بىلدۈرۈپ، ئۇنى كەم - كۈتسىز بىخەتەر كىشى دەپ ھېسابلىغاندى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا تۇرۇپ قالغان سۇلتانلارغا قارىتا گەرچە ئۇلار-نىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئاللىقاچان خەۋىرى بارەدەك قىلسىمۇ، ئوخ-شاشلا ئۇلارنىڭ ئورنىنى باشقىلار ئىگىلەپ بولغاچقا، پەقەت ئۇلار قەتلى قىلىنغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئۇلاردىن پايدىلىنىش ئىستە-كىنىڭ بارلىقىنى ئاشكارىلىغاندى.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا، ھەربىي مەھكە-مە تۈزۈمى ئارقىلىق ئىدارە قىلىشقا بەكلا ئەھمىيەت بەرگەن بولسىمۇ، يەنىلا جۇڭغار خانلىقىغا ئوخشاش ھۆكۈمرانلىق مەر-كىزىنى ئىلى رايونى قىلىپ تاللىدى. بۇنىڭدا كۆپ تەرەپلىمە سەۋەب بولسىمۇ، ئاساسلىقى جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇشۇ جايىنى بازا قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۇزاققىچە تىزگىنلەپ تۇ-رۇشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغىمۇ كېڭەيگەنلىكى ھەم چارروسىيىنىڭ كېڭىيىشىنىمۇ مەلۇم دەرىجىدە چەكلەپ تۇرغاد-لىقى سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ مۇھىمى چىڭ قو-شۇنلىرىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنى تىنجىتىش جەريانىدا قول-لانغان «يول بويىدا توپلاڭچى ئوغرىلار ئۇچراپ قالسا، بىرىنى قويماي قىرىپ تاشلاش، .....سەللا گۇمانلىق ئادەم بولسا قال-دۇرۇپ قويماي، باشتىلا يوقىتىۋېتىش» ⑫ دېگەن سىياسەتتىدىن قارىغاندا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قايتا تىرىكىشىشىدىن ئەندە-شە قىلغانلىقى تېخىمۇ مۇھىم بىر سەۋەب بولسا كېرەك. قىسقە-سى، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا، جۇڭغار خانلە-قىنىڭ چەكلىك ھەربىي قوشۇنلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغانلىقە-غا ئەھمىيەت بېرىپ، ھەربىي ئاپپاراتنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنى باشتىن - ئاخىر بىر گەۋدىلەشتۈرۈپ، بىر قوماندانلىق سىستېمىسىغا مەركەزلەشتۈردى.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا، سىياسىي جەھەتتە جۇڭغار خانلىقىنىڭ سۇئان راپتاننىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇرلار-

نی ئىداره قىلىشتا يول قويغان بىۋاسته ھۆكۈمرانلىق قىلىش تۈزۈمىنى تەقلىد قىلغانىدى. مەسىلەن، بۇ توغرىدا «جۇڭغارلار- نى تىنجىتىش چارە - تەدبىرلىرى» دە «ئۇيغۇرلار بىلەن ئىلى ئوخشاشمايدۇ، ئىلى بىزنىڭ ئىلكىمىزگە ئۆتكىنى بىلەن زېمىنى كەڭ، باستۇرۇشقا ئەسكەر تۇرغۇزماي بولمايدۇ. ئۇيغۇرلارنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىمۇ ئەمەلدارلارنى تاللاپ، ھەرقايسى شەھەرلەرنى باشقۇرۇشقا قويغان بىلەن يەنىلا ئىلىغا باشقۇرغۇزۇش كېرەك، ئىلگىرى جۇڭغارلارمۇ ئۇيغۇرلارنى باش- قۇرۇش ئۈچۈن مۇشۇنداق قىلغانىدى» ⑬ دەپ كۆرسىتىلگەن. «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دە چېنلۇڭخاننىڭ يارلىقىنى نەقىل ئېلىپ، «جاۋخۇي قاتارلىق- لار مەلۇمات يوللاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىرىنى دالالەت قىلىش ئۈچۈن ھادىنى باش ئاتامان قىلىش كېرەك دېگەن سۆزنى قىلغان، شۇڭا ھازىرچە ھادىنى ۋاقتىنچە باش ئاتامان قىلىشقا بولىدۇ. ئەگەر يەركەن، قەشقەرلەر تىنجىتىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرى بىر ياقلىق قىلىنغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدىن باش ئاتامان تەيىنلىمەسلىك كېرەك. بۇرۇنقى تۈزۈم بويىچە ھەرقايسى شە- ھەرلەرگە ئايرىم - ئايرىم ئەمەلدار تەيىنلەپ، ئىلىدا تۇرۇشلۇق جاڭجۈنگە ئىدارە قىلدۇرۇش كېرەك» ⑭ دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن كۈچى بىلەن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە، بولۇپمۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى بىرلىككە كەل- تۈرۈشكە ئاتلانغاندا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ۋاستىلىك ھۆكۈمراد- لىق قىلىش ئۇسۇلىنى ئەمەس، بەلكى بىۋاسته ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىپ، بۇرۇنقى تۈزۈم بويىچە ھەربىر شەھەرگە بىردىن ئەمەلدار تەيىنلەپ ئىدارە قىلىشنى قارار قىلغا- نىدى. ئەمەلىيەتته بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي جەھەتته يولغا قويغان ئىش باشقۇرغۇچى ۋە لەشكەر باشقۇرغۇچى ئامبانلارنىڭ نازارىتىدىكى بەگلىك تۈزۈمى بولۇپ، بۇ تۈزۈم بويىچە مەنسەپكە ئېرىشكەنلەر كېيىنكى ۋاقىتتىكى ھەر دەرىجىلىك ھاكىمبەگلەر

ئىدى.

جۇڭغار خانلىقى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا كەڭ - كۆلەمدە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويغانىدى. بۇ ھەممىگە ئايان پاكىت بولسىمۇ، ئەمما جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇ ئىقتىسادىي سىياسىتى كېيىنكى مەزگىلدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا يولغا قويغان ئىقتىسادىي تەدبىرلىرىدە تامامەن ئەكس ئەتكەنىدى. بۇنى بىز چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا بارلىققا كەلگەن يېزا - كەنتلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدىن كۆرۈۋېلىش بىلەن بىرگە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا قارىتا خۇددى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدەك ئېغىر ئىقتىسادىي ۋە مىللىي زۇلۇمنى يۈرگۈزۈپ كەلگەنلىكىنىمۇ ھېس قىلمۇالالايمىز. كېيىنكى رېئاللىقمۇ بۇ نۇقتىنى پۈتۈنلەي ئىسپاتلاپ بەرگەن بولۇپ، چىڭ ھۆكۈمىتى مۇشۇنداق قاقتى - سوقتى قىلىش بەدىلى بىلەن ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىش ئېھتىياجىنى ھەل قىلىپ كەلگەنىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا كەڭ خەلق ئېغىر ئىقتىسادىي زۇلۇم بىلەن قاقتى - سوقتىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغانىدى.

ئومۇمەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنەررەز بولۇشى، كەڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قارىتا يېڭى بىر يۈزلىنىشنى ئاتا قىلغان بولۇپ، قارىماققا ئۇيغۇرلارنىڭ يەركەن خانلىقىدىن كېيىنكى ھەقىقىي بىر نىسپىي تىنچ دەۋرەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئاتا قىلغىنى قاتتىق قوللۇق ھەربىي تۈزۈمىدىكى ئىدارە قىلىش ئىدى. ھۆكۈمرانلىق فۇنكسىيىسى جەھەتتە ئىلگىرىكى جۇڭغار خانلىقىدىن بەزى ئۇلگىلەرنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەممىنى ھەربىي ئاپپاراتلارنىڭ بەلگىلىشى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلىگەنىدى. تارىخنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۇنىڭ

بۇ تەرىپىنى پەيدىنپەي ئىسپاتلاپ بەرگەن بولۇپ، ئۇيغۇر جەمئى-يىتىنى ئۇزاققىچە ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئىنتايىن ئاجىز قۇرۇق بىر كاۋاكچىگە ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى. بىراق، بۇ كاۋاكچىنىڭ بېشى چىڭ سۇلالىسى خالىسا يۇلۇۋېتەلەيدىغان ياكى پەپىلەپ پايدىلىنالايدىغان بىر توپ گۇماشتىلاردىن تەركىب تاپقانىدى.

ئىزاھلار:

① خۇۋست «موڭغۇل تارىخى» (HISTORY OF THE MONGOLS) 1 ـ كىتاب 2 ـ قىسىم، تەيۇەن چىڭۇېن ئەشرىيات ھەسسىدارلىق شىركىتى ئەشر قىلغان نۇسخا، ئىنگلىزچە ئەشرى 653 ـ بەت.

② «ئوردىغا يوللانغان مەكتۇپلار ئارخىپى» 10 ـ خەت ـ چەكلەر، «ئويراتلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا كەلتۇرۇلگەن نەقىل، 1 ـ كىتاب، شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى 1992 ـ يىل خەنزۇچە ئەشرى 115 ـ، 116 ـ بەت.

③④⑨⑬ «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش چارە تەدبىرلىرى» رەسمىي نۇسخا، 10 ـ، 11 ـ، 58 ـ، 61 ـ جىلد.

⑤⑥⑦⑧ مۇھەممەد سادىق قەشقىرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» قەشقەر ئۇيغۇر ئەشرىياتى 1988 ـ يىل ئۇيغۇرچە ئەشرى 139 ـ، 113 ـ، 206 ـ، 281 ـ بەت.

⑩ ۋېي لياڭتاۋ بىلەن لىيۇ جىگىيەن يازغان «غەربىي يۇرتتىكى خوجىلار جەمەتى توغرىسىدا تەتقىقات» دا كەلتۇرۇلگەن نەقىل، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئەشرىياتى 1998 ـ يىل خەنزۇچە ئەشرى 255 ـ بەت.

⑪ «چىڭ ئوردىسىنىڭ شىنجاڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 228 ـ جىلد.

⑫⑭ «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 527 ـ، 571 ـ جىلد.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ھەنىپە ئابدۇللا
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

XVIII - XVII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتى

ئاپتورى: يۇنۇسجان ئىلى
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى348№
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى خۇاچىڭ پەن - تېخنىكا باسما كەسپى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 1168×850مم، 1/32 باسما تاۋىقى: 9.875
2002 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
2002 - يىل 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3000—1
ISBN7—228—06836—X/K.974
باھاسى: 16.00 يۈەن